

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

TARTALOM

I. MAGYAR SZÓRVÁNYOK MÚLTJÁRÓL ÉS JELENÉRŐL

Kósa László: Maradék (Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX-XX. század fordulóján)

Fejős Zoltán: Magyar szórványok multietnikus környezetben és az etnikus politika

Éger György: A burgenlandi magyar szórvány 1920–1981 (Demográfiai és településtörténeti vázlat)

Molnár Imre: Fejezetek a Csehországba került magyarok II. világháború utáni történetéből

Sebők László: Aranyosvidék (Tájtörténeti vázlat)

Szabados Mihály: A moldvai magyarok a román népszámlálások tükrében

II. DEMOGRÁFIAI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

Dávid Zoltán: A mai Kovászna megye népességszámának alakulása 1910–1969

Arday Lajos: A jugoszláviai magyarság demográfiai helyzete 1944-től napjainkig

Enyedi Sándor: Küzdelem és remény (A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben)

Székely András Bertalan: Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében

Tóth Pál Péter: Kovács Imre az emigrációban

Romsics Ignác: Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között

Schneider Márta: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között

III. A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK 1988. ÉVI VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓI (összeállította: Gambár Gizella)

CONTENTS

I. THE PAST AND PRESENT OF THE HUNGARIAN MINORITIES BEYOND THE BORDERS

László Kósa: Maradék. Conflict between religion and the mother tongue in a Szerémség village at the turn of the century

Zoltán Fejős: Hungarian ethnic groups living in multi-ethnic environment

György Éger: The Hungarian minority in the Burgenland between 1920 and 1981. An outline of demography and settlement history

László Sebők: Aranyosvidék. An outline history of the region

Mihály Szabados: The Csángó Hungarians of Moldavia as reflected in Romanian censuses

II. DEMOGRAPHY AND CULTURAL HISTORY

Zoltán Dávid: Changes in Kovászna county between 1910 and 1969

Lajos Arday: The demographical situation of Yugoslavia's Hungarians from 1944 to the present day

Sándor Enyedi: Hopes and endeavours. Hungarian education in Romania in 1945

András Bertalan Székely: The church and religion in the life of Yugoslavia's Hungarians

Pál Péter Tóth: Imre Kovács in exile

Ignác Romsics: Franco–Hungarian cultural relations and the Paris Hungarian Institute in the interwar period

Márta Schneider: Hungarian cultural institutes in Vienna between the wars

III. A SELECTION PUBLICATIONS IN 1988 BY MEMBERS OF THE INSTITUTE OF HUNGARIAN STUDIES

(Compiled by Gizella Gambár)

MARADÉK.

VALLÁS ÉS ANYANYELV KONFLIKTUSA EGY SZERÉMSÉGI KÖZSÉGBEN A XIX-XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

KÓSA LÁSZLÓ

Az 1918 előtti Horvátország magyar lakosságával foglalkozó, feltűnően kisszámú írásban visszatérően fölbukkan, hogy a századfordulón a szerémségi katolikus magyarok tömegesen tértek át református hitre.¹ Bár a múlt század második feléről a katolikus történetírás mint a katolikus egyház és a liberális közvélemény küzdelmeinek korszakáról emlékezik meg, mellyel együtt jártak a gyakoribb aposztáziák, sokszáz ember áttérése nem lehetett közönséges esemény.² Különös figyelmet érdemel azért is, mert a fent idézett irodalom szerint az áttérők tettét az váltotta ki, hogy hiába kértek a horvát egyháztól és papjaitól magyar szentbeszédet, imát és éneklést.

A Dráva-Száva közén mindössze öt, a reformációtól folytonos református egyházközség maradt fenn a török háborúk után: Verőce megyében Magyarrétfalu, Szentlászló, Haraszti, Szerém vármegyében Kórogy és annak leányegyháza, a horvát Tordince, mely a kiegyezés körül szerveződött anyaegyházzá. A magyar falvakat a néprajzi és dialektológiai szakirodalom többnyire „szlavóniai”-nak említi, noha csak Szlavónia fogalmának újkori változásai során szakadtak el a szűkebb Magyarországtól, valójában az egykori Délvidék középkorban összefüggő magyar lakosságának hírmondói.³ Egyházigazgatásuk is erre utalt, hiszen a Dunamelléki Református Egyházkerülethez, azon belül az Alsó-Baranya-Bácsi Egyházmegyéhez tartoztak.

A múlt század derekától kezdődően nagyobb arányú német és magyar átvándorlás indult meg a Dunántúlról és Bácskából Horvát-Szlavónországba, kisebb számban Torontálból is érkeztek. A népmozgás közelebbi okai mindeddig nincsenek föltárva. Bizonyára hozzájárult a dunántúli mezőgazdasági modernizálódással fölszabaduló munkaerőfelesleg és egyidejűleg a drávántúli uradalmak munkaerőhiánya. A határőrvidékek megszüntetésével, a katonai szervezethez kapcsolódó házközösségek bomlásával járó helyi társadalmi válság és a szlavóniai nagy erdőirtások nyomán egy ideig vonzó földbőség is mutatkozott. A vándormozgalom az 1860-as évektől öltött nagyobb mértéket, de csökkenően az első világháború kitöréséig tartott. Részben tehát megelőzte az amerikai kivándorlást, részben pedig azzal párhuzamosan vagy összefüggően zajlott le.⁴

A magyarok száma fokozatosan emelkedett, 1910-ben már 105.948-ra nőtt az 1900. évi 90.781-ről, de akadnak becslések, amelyek a horvátországi népszámlálások pontosságát kétségbevonva, több tízezerrel nagyobb számot tartottak reálisnak.⁵ 1820-ban a Szerémséget, valamint a későbbi Verőce és Pozsega vármegyék területének keleti részeit magába foglaló gyakovári római katolikus püspökség területén 133.543 római katolikus és 161.761 pravoszláv mellett mindössze 5399 evangélikust és az említett református gyülekezetekben 3243 reformátust írtak össze.⁶ A szerémségi református szórványokról először 1842-ben emlékezik meg a dunamelléki református egyházi névtár az újvidéki egyházközség kapcsán, mely akkor „a szerémi hegyeken levőkkel együtt” 1382 lelket számlált.⁷

A gyarapodó számú református telepések hitéletének gondozására *missziói egyházakat* szerveztek. A református egyházban a múlt század második felében legnagyobb befolyású liberális teológia nyelvén a misszió nem a másvallásúak térítését jelentette, hanem a saját szórványok összefogását. Megkülönböztették a tengerentúli *külmissziótól* és a század vége felé a formális vallásosság ellen föllépő kegyességi iránytól, a *belmissziótól* is. A missziók igazgatása és jogai eltértek az autonóm egyházközségektől (például a lelkészeket nem választották, hanem kinevezéssel kapták; állandó központi segélyben részesültek). A

szlavóniai misszió kezdetét Zoványi Jenő 1860-ra teszi⁸, de 1884-ig, az irodalomtörténetből költőként, műfordítóként, tanulmányíróként jól ismert Szász Károly püspökségének kezdetéig csak egyetlen missziói egyháza volt a Dunamelléki Református Egyházkerületnek, a szerémségi Beskán. Szász fölismerte, hogy a polgárosodással, városiasodással, iparosodással a tradicionális gyülekezetek tagságának egy része földrajzilag szétszóródik, s ha az egyház nem akarja őket elveszíteni, utánuk kell mennie. Püspökségének első tíz esztendejében a vezetése alá tartozó mind a 280 egyházközséget meglátogatta, újakat szervezett és különösen fontosnak tartotta a missziók ügyét.⁹ Beskához igazodva létesíttette az ugyancsak szerémi Újbánovcét, a verőcei Szelistét és a Dunán innen, a Bácska legsűrűbben szerb lakta vidékén, az egykori Csajkás-kerületben Tiszakálmánfalvát. Ezek alkották számos szórványukkal együtt a *délvidéki missziót*, amikor 1898-ban a maradéki római katolikus magyarok egy csoportja áttérési szándékkal kereste meg a református egyházat.

Maradék kisközség a pétervárad-zimonyi országút közelében fekszik, nem messze Kanóctól, de már a Fruska Gora déli lejtőjén. Az 1830-as évek végén még túlnyomólag pravoszláv szerbek lakták. A század második felében rohamosan növekedett a katolikusok száma, akik közt horvátok és németek is akadtak, de a többség magyar volt. Nagyrészt a Kelet-Bácska Tisza menti helységeiből vándoroltak be, 1910-re ők váltak – megközelítően felét alkotva a lakosságnak – Maradék legnépesebb nemzetiségévé.¹⁰

Az áttérés első eseményeit több mozzanatban másként adja elő két beszámoló: az 1898. év őszén az egyházkerület közgyűlésén elhangzott püspöki jelentés és három évtized múltán az akkori püspöki titkár, Csűrös István visszaemlékezése. Mindkettőtől néhány pontban eltér a püspöki levéltár megmaradt irataiból kikerekedő kép.

Szász Károly az említett, minden egyházközséget érintő generális vizitációjának során legvégül, 1894. május 16. és 27. között kereste föl a délvidéki missziót. Jóllehet kicsiny szórványokat is fölkeresett, és Maradék szomszédságában, Beskán több napig tartózkodott, az útvjáról vezetett részletes naplójából nincs szó Maradékról.¹¹ Az 1898-as püspöki jelentésben viszont az olvasható, hogy azelőtt „két évvel”, tehát 1896-ban megfordult Beskán, ahol megkeresték maradéki katolikus magyarok, de még nem áttérési szándékkal, csupán engedélyért, hogy a beskai református lelkész időnként magyar szentbeszédet mondhasson nekik. A püspök elutasította őket, nem kívánván református egyházfőként katolikus hívek egyházi ügyeibe beavatkozni.¹² Csűrös szerint a beskai missziói lelkész, majd az illetékes alsóbaranyai-bácsi esperes jelentette a tömeges áttérési szándékot, amit a püspök gyanakodva fogadott, mert a hívek és plébánosuk összetűzését rejtette mögötte, egyébként pedig horvátországi volta miatt fokozottan tartott az ügy kényességétől.¹³

Tény, hogy az 1897-i őszi egyházkerületi közgyűlésen a missziói ügyek között még nem említődik a maradékiak terve. Schneider Pál beskai lelkész 1897. szeptember 25-én kelt, a püspöknek küldött éves jelentésében sem találjuk nyomát, holott több kisebb jelentőségű eseményről beszámol.¹⁴ Az első híradás az áttérési szándékról ugyancsak Schneider lelkésznek 1897. december 17-én írott levelében állt, de ez nincs meg a fennmaradt iratok között.¹⁵ Schneider, akinek körzetébe Maradék tartozott, 1898. január 12-én írta volna a következő levelet, amelyben az első 24 római katolikus család után még 70 személy áttéréséről tudósított volna, azonban ennek a levélnek – az előbb említettel szemben – még iktatókönyvi nyoma sincs, hanem csak egy újabb, január 27-én fogalmazott jelentésből értesülhetünk róla. Ez értesíti a püspököt, hogy a missziói lelkész az őt megkereső maradékiaknak tett ígéretéhez híven január 23-án elutazott a községbe és megtartotta az első magyar nyelvű istentiszteletet. Újabb húsz személy jelentkezett reformátusnak és kérték, hogy legalább havonta egyszer menjen el hozzájuk, prédikáljon nekik magyarul, amire ő igent mondott.¹⁶

Az olvasónak bizonyára föltűnik, hogy a kutató nagyon aprólékosan igyekszik kideríteni az áttérés körülményeit. Ennek nemcsak a források eltérése az oka, hanem sokkal inkább az

áttérők eltökélt kezdeményezésének és a befogadó egyház jól érzékelhetően óvatos és nehézkes viselkedésének vizsgálata. Nemcsak Szász Károly és a maradékiak korábbi találkozásának nem akadtunk nyomára, sem az első, sem a későbbi levélváltásokban, hanem Csűrös püspöki titkár különben élményszerű beszámolójának központi eseményére sem, ami arról szól, hogy Schneider lelkész közvetítésével a maradéki áttérés vezéralakját, Özvegy György fiatal gazdát, a későbbi első egyházközségi gondnokot, szándékait megismerendő, Szász Károly pesti hivatalában személyes beszélgetésen fogadta volna. Nem kívánjuk sem a püspök, sem titkára szavahihetőségét kétségbe vonni, azonban meg kell mondanunk, hogy adataik nem igazolják egymást vagy éppen ellentmondóak. Lehetséges, hogy Csűrös István emlékezete több évtized távolában nem volt egészen pontos, hiszen – mint alább látni fogjuk – Szász Károlynál valóban megfordult Özvegy György, csak nem a Csűrös által megjelölt időpontban és nem az áttérés ügyében.

Egyelőre azonban az új gyülekezet megalakulása folyt. Volt-e a püspök és a frissen áttért hívek személyes kapcsolatfölvételének valamiféle alkalmilag ösztönzött vagy esetleg előírt protokollja, az iratokból nem derül ki. A püspök február 2-án a következő táviratot kapta: „A maradéki református egyház méltóságodnak hódoló tiszteletét küldi: Sárosi bíró.” Szász Károly rövid, emelkedett hangú „pásztori levél”-ben köszönte meg a táviratot. Kifejezte örömét az önkéntes áttérés felett, új hitükben való állhatatosságra kérte a híveket és mindenkori segítőkészségéről biztosította őket. Egy hónap múlva a terjedelmes válaszlevél viszontköszönötteket és fogadalmakat tartalmazott. Aláírói között először szerepel Özvegy György gondnokként, Báró István egyházi pénztárnokként és további hat név, akikkel utóbb, mint presbiterekkel találkozunk, magát a levelet azonban nem ők, hanem a beskai német református tanító, Spaniel Nándor fogalmazta.¹⁷ A következő hónapokban az Újvidék melletti Piroson székelő esperes, Szabó Péter vette pártfogásába a maradékiakat. Ő szervezte meg a püspök ünnepélyes látogatását is, mely 1898. augusztus 28-án zajlott le. Szász Károly Cseh Ervin szerémi főispán, egyszemélyben az alsó-baranya-bácsi református egyházmegye gondnoka, az év végétől horvát-szlavón-dalmát miniszter, továbbá Szabó esperes, Schneider lelkész és még két egyházmegyei világi tisztségviselő kíséretében érkezett. A fogadás elragadtató, megható érzelmi megnyilvánulásokkal telített és a kor szokásainak megfelelően rendezett volt: „Fogadtatás az indóháznál; bevonulás a községbe, oly impozáns magyaros fénnnyel történt, aminőt Szerém vármegyének szlávok lakta hullámos terein még nem láttak. Magyar zene, hosszú, zászlós kocsisor, magyar paraszt-bandérium, diadalkapu magyar színekkel ékesítve. A diadalmenetnek magyar nemzeti jellege bátran beillett volna Jász-Nagykun-Szolnok vármegye kellő közepébe..!’ A püspök a községi iskola zsúfolásig megtelt nagy tantermében prédikált. János Evangéliuma negyedik részéből Jézus és a samáriai asszony történetét magyarázta, a más hiten levők türelmes befogadásáról beszélt. Bemutatta az általa kinevezett missziói segédlelkészt, akinek tanítói oklevele is volt. Bejelentette, hogy központilag segíyezni fogja az új egyházközséget.¹⁸ Másnap már Budapestről levélben értesítette a Szerém megyei alispáni hivatalt a törvényes megalakulásról, és kérte az egyházi iskolának a nyilvánossági jogot megadni.¹⁹

Ez az a pont, ahonnan vissza- és előretekintve legtöbb tanulság reményében vizsgálhatjuk az áttérés indítékait. Az egyértelműen vezéregyéniség, Özvegy György életéről legtöbbet Csűrös visszaemlékezéséből tudhatunk meg. Nyílt eszű, értelmes, érdeklődő ember lehetett. Kaposvárra vonult be katonának, ahol „bekapcsolódott a magyar életbe, megismerte a magyar dalokat, a magyar népköltészetet, megbarátkozott a somogyi magyar fiúkkal s akkor mély bánat és szomorúság fogta el arra a gondolatra, hogy a szlavóniai magyarok mindezt elvesztik, még a szép magyar nyelvet is elfelejtik s a következő nemzedék már horvát lesz s magyar fajra nézve elvesznek a szlavóniai magyar tömbök” - írta némiképp kiszínezve a történetet Csűrös. Ezután Özvegy György – nem tudni, hogyan – rászokott az olvasásra. Könyveket vitt haza Maradékra, és fölolvastott családjának meg az összegyűlt

szomszédoknak. Így formálódott, érlelődött egyre szélesebb körben a gondolat, hogy a maradékiaknak magyar iskola és magyar templomi beszéd kell.²⁰ De még nem keresték meg a református egyházat, hanem saját papjukhoz fordultak magyar istentiszteletért. Maradék akkor az ürögi plébánia filiája volt. Csűrös István csupán annyit említ, hogy mozgolódásukra a felsőbbség magyarul alig tudó papot küldött hozzájuk, aki a korábnál erősebben kezdett horvátosítani.²¹ Molnár Hugó újvidéki lelkész beszámolója eredetileg meglevő magyar szentbeszédről és ennek megvonásáról tud. Ezzel cseng egybe a püspöki jelentés is, mely a magyar szó kiejtésének eltiltásáról szól.²² Hegedűs Lóránt, aki később egyházi tisztségviselőként fordult meg Maradékon, arról értesült, hogy a katolikus hívek sokat instanciáztak különféle fórumokon, hátha magyar papot és tanítót kapnának. Kértek vegyes (magyar-horvát) nyelvű istentiszteletet is, ígértek külön fizetést magyarul beszélő káplánnak, mielőtt áttértek. Talán a hasonló mozgalmat elindító jankovceiek (Vukovári járás) esetéről is tudhattak. Nekik a kitérés ötletének fölmerülése után a horvát egyház engedélyezte az újholdvasárnapi misén és a temetéseken a magyar éneklést.²³ A gyakovári püspöki székhelyen ebben az időben a horvát nemzeti érzelmeiről és pánszlávizmusáról ismert idős Josip Juraj Strossmayer ült. Margitai József egykori Julián-iskolai tanfelügyelő írta, hogy Strossmayer a kérelmező jankovceieknek állítólag azt mondta, amikor fölvetették neki kitérésük lehetőségét: „Bánom is én, ha áttértek. Bárcsak minden magyar reformátussá lenne, legalább valamennyi a pokol fenekére jutna.”²⁴ Strossmayer egyik kedvenc eszméje volt az összes délszlávok katolikus egyházba tömörítése. Ennek fényében kijelentése nem az elhorvátosítás gondolatát hordozza, hanem a disszimilálását.²⁵ Margitai, aki járt Maradékon, könyvében azt is előadja, hogy az ürögi plébános, bár jól beszélte, megtagadta a magyar nyelv használatát. Ezután járultak a püspök színe elé a maradékiak, akiket így utasított el: „Míg én leszek a püspök, a magyaroknak semmit sem adok, és ha az utódom ember lesz a talpán, az sem ad! Elmehetnek!”²⁶

Nincs vitathatatlanul hiteles tanúnk a gyakovári rezidencián történetekről. Az említett jelenet valószínűleg némi folklorizáción keresztül esve rögzítődött írásban. Ez azonban nem változtat azon, hogy az áttérés elsősorban nyelvi okokból indult el. Csűrös visszaemlékezése és a korabeli püspöki jelentés egyaránt ezt hangsúlyozza fő motívumként. Mindketten elmondják, hogy az idővel bibliához jutó Özvegy György rátalált Pál apostol Korintusbeliekhez írott első levele 14. részében a 19. versre: „... inkább akarok öt szót szólani értelemmel, hogy egyebeket tanítsak, hogy nem mint tíz ezerét szólani idegen nyelvvel.” Ebből is biztatást merített az anyanyelv templomi használatához, holott Pál itt az elharapódzó extatikus prédikáló szokást, a „nyelveken szólást” bírálta. Az aktualizálás jogát azonban aligha lehet elvitatni. A másféle értelmezés lehetőségéről nincs is szó sem a püspök, sem a titkára leírásában. (Megjegyzendő, hogy egyikük sem idézte pontosan a bibliai verset. Továbbá az is tudnivaló, hogy az „idegen” szócska a revideált Károli bibliafordításban nem szerepel. A fordításrevíziót végző bizottság akkori elnöke éppen Szász Károly volt. Mi a Károli-féle szöveget idéztük.)²⁷

Szász Károly pásztorlevelében is a nyelvi kérdés kapott hangot. Örül annak, hogy „... a hitvalláson kívül még magyar hazafias indulatokat is ösztönzött, hogy istentiszteleteket őseitek nyelvén, a szép magyar nyelven végezhessetek és Horvát-Slavon ország területén, hol csak a nektek idegen horvát nyelven imádhattátok az egy igaz Istent s megváltó Jézusunkat, a Szentlélek sugallata által megtérítve, nemcsak szívben és lélekben, de vallásban is magyarokká lettetek.” A püspök azt is megfogalmazta, hogy anyanyelven lehet igazán, teljes szívből megérteni a bibliát és Istenhez imádkozni. Végül pedig ez áll: „Legyetek azért állhatatosak a hitben, melyet magatokévá tettetek s maradjatok: állandó hívei az evangélium szerint reformált igazi keresztyén vallásnak, amelyben Krisztus tudományát megérezve, amin földi lelki nyugalmatokat, amin örök üdvösségeket leginkább biztosíthatjátok.”²⁸

A besikai tanító által készített válaszlevél szinte teljes egészében az anyanyelvhez

ragaszkodásra hivatkozik. Szó esik benne arról az egyházzól, amely szorongatott helyzetben levő magyarokat fogad kebelébe, „... a legtisztább, a legmagasztosabb és legmagyarabb vallás az evangélium szerint reformált vallás ölébe.” Olvashatunk a magyar génuszról. Idézi a szállóigét: „Nyelvében él a nemzet”, sőt magyarázza is: „más nyelv más gondolkodást szül, más beszédmódot, más erkölcsöt, más áhítatosságot, más embert, más nemzetet teremt.”²⁹ Ez a megállapítás akkor és most is alapvető igazság Közép-Európa tájain. Figyelmet érdemel a „református Vallás = magyar vallás” tétel, amely a múlt századi magyar reformátusság azonosságtudatának jellemző eleme volt és eleven ma is. A püspök és a falusi tanító nyilvánvalóan tudatosan vallották a magyar vallás történeti tartalmát, amelyet a reformációtól a liberalizmusig nyúló protestáns patriotizmussal azonosítottak. Kevésbé hihető ugyanez a levelet aláíró parasztokról. Bennük valószínűleg az archaikusabb, a liberális protestantizmust megelőző értelmezés, az etnikai-vallási azonosulás tudatosult a vegyes nemzetiségű környezetben. Saját fogalmazású leveleikben más érveléssel nem találkozunk. Láthatólag nem zavarta őket az az ellentmondás, hogy a köszönő levél megfogalmazója. Spaniel Nándor német volt, hiszen magyar hazafiúi és református érzelmeiről ismerték. Beska evangélikus német község volt, ahol kevés német református és egy maroknyi magyar református is élt. Ezeknek Schneider lelkész minden második vasárnap magyarul is prédikált. Csűrös István visszaemlékezése szerint Özvegy György és a vele tartók ezeket az alkalmakat kezdték látogatni, miután a katolikus egyháznál kudarcot vallottak.

Az etnikailag valóban szinte egységesen magyar református egyház országos viszonylatban éppen abban az egyházmegyében volt nemzetiségileg a legvegyesebb, amelyikbe Maradék tartozott. Itt találjuk a bácskai német református anyaegyházakat, amelyekből a szerémségi német református diaszpóra kirajzott. Beska szórványaiban 1898-ban Szorg Jakab (Becsmen) és Hoffmann Fülöp (Dobanovce) tanítottak. Bizonyára szintén németek.³⁰ Szász Károly 1894. évi vizitációs naplójában Dobanovcéről ezt írta: „Itt is mint mindenütt német beszédet tartottam, mert híveink itt is mind bácskai svábok, akik magyarul szót sem értenek, s ha otthon meg nem tanultak – itt már nem is fogják megtanulni a magyar szót. Csak a haza- és az egyházra nézve egészen el ne vesszenek, ezért fáradunk, ezért áldozunk.”³¹ Csak a Pejacsevics-uradalom magyar pusztai cselédeinek prédikált magyarul. Németül hangzottak el az előjárók üdvözlő beszédei. Németül tárgyalt a püspök a dobanovcei szerb pópával. Mitrovicán a szerb protópópa által följánlott templomban két nyelven szimultán mondta el prédikációját. A németet használta akkor is, amikor a Zimony melletti Szurcsinban szívélyes tisztelgő látogatást tett egy Abafi nevű szlovák evangélikus lelkésznel, akiről úgy tudta, hogy „híres pánszláv felforgató”, azért helyezték a távoli határszélre.³² A török hódoltság utáni Szerémség nemzetiségi tarkaságát szerb és horvát többsége mellett töredék magyarsága és németisége, továbbá kisebb szlovák és rutén csoportok színezték. Vallási összetettségéhez tartozik az említett, nyugatabbra fekvő egyetlen horvát református falu, tordince és még nyugatabbra, a Dráva-Száva közén cseh nyelvű református szórványok is léteztek.

Ebben az együttesben a magyar vallás nagyszerűségét kiemelő püspök megnyilatkozásaiban türelmetlenség nem található. A fenti naplóidézet szellemét értelmezve, hitbuzgósa és hazafisága mellett bizonyára befolyásolta magatartását az, hogy Erdélyből, vegyes nemzetiségű vidékről származott, ahol a magyarság kisebbségben volt. Természetesen vette tudomásul, hogy a horvátországi törvények értelmében ott a református papoknak és tanítóknak is kell tudniuk horvátul. Egyik levelükben – racionális indokokkal alátámasztva – ezt a maradéki hívek is megfogalmazták: a hatóság horvát nyelvű, a magyar iskolában a horvát nyelvet is tanítani kell.

Valahányszor az áttérést értékelték, mind a lelkészek, mind a hívek hangsúlyozták az önkéntességet is. A délvidéki misszió működését részletesebben kellene ismernünk ahhoz, hogy tudjuk, miként szereztek tudomást a lelkészek egy-egy nagyobb református csoporttól.

Margitai tanfelügyelő, aki nem volt református, feltehetően kissé eszményítve így írta le működésüket: „Ha valamely vidéken 20–30 család telepszik le, misszionárius jelenik meg köztük, ki a vidék középpontján üti fel tanyáját és beutazza kerületét, meglátogat minden családot, lelki vigaszt nyújt nekik, tanácsadójukká lesz. Mily szép munka, mily magasztos feladat ez egy lelkész kezében! Mindennap más helyen szól be hitsorsoshoz, hogy az Istenben való hitben, a jobb jövő reményében és nemzetünkhöz tartozó szeretetben megerősítse őket.”³⁴ A korabeli lelkészi gyakorlatban a régi protestáns szokáshoz és a katolikusokhoz képest a családok látogatása új stílust képviselt, a bensőségebb vallásosságot hirdető kegyesség tartozéka volt. Azonban emlékeztetnünk kell arra, hogy az áttérés előtt Schneider Pál beskai lelkész nem járt Maradékra, nem terjesztette a „magyar vallás”-t, hiszen a maradéki magyarok római katolikusok voltak, Özvegy Györgyék kezdték hallgatni az ő magyar prédikációit.³⁵ Özvegyek magatartásában az anyanyelv szeretete mellett a buzgó vallásos érzés is munkált, melyet a reformátusoknál éreztek kielégítve. Néhány adat arra vall, hogy a délvidéki misszióban az átlagosnál mélyebben hatottak a magyarországi református egyházban a századvégen a kiüresedő teológiai liberalizmussal szemben föllépő, bensőségebb vallási életet hirdető irányzatok. Vizitációs naplójában a délvidéki szórványok gondozásának fontosságát a liberális teológus, Szász Károly a következőképpen okolta meg: „egyfelől megóvjá a horvát-szlavón és amellet a pietista szellemű befolyásoktól, másfelől lelki szükségletüket kielégítse a gyermekeik igazi protestáns s lehetőleg hazafias szellemben való nevelését is biztosítsa.”³⁶ A két teológiai törekvés tehát szemben állt egymással, viszont a létezésükről mitsem tudó maradékiakat mindkettő vonzotta. Az önkéntes bibliaolvasás lehetett a puritán tradíció vagy az újabb bensőséges jámborság jele, de mindenképpen egy kegyesebb irány híveinek mutatja Özvegy Györgyöt és társait. Hegedűs Lóránt a közeli Nikincén találkozott egy áttért asszonnyal, aki „oly erős hittel beszél a bibliáról, mintha a hitújító vitatkozást hallgatnám. »ő szomjúhozta a bibliát, azért érzett nyugtalanságot, de most csöndesség szállott életére s maga nem vet hurkot (keresztet), sőt meggyőzte vejét, családját. <<”³⁷ Özvegy György leveleinek néhány stílusfordulata is arról árulkodik, hogy vagy új szellemű egyházi iratokat olvasott vagy Schneider Pál lelkész talán pietista hangú prédikációiból sajátította el azokat. Például: „jóravaló szelíd és az evangélium szerint élő lelkész vezetése mellett” szeretnének élni a maradékiak; „mert így bizony nem mehetünk előbbre azon kitűzött cél felé mellett (=melyet) Krisztus Jézus megmutatott minden igazán benne hívőnek”; és egy befejező formula: „s maradtunk a M.t. f.t. (= méltóságos, főtiszteletű) Püspök úrnak szerető testvérei az úrban.”³⁸ Laikus-szektás prédikátorok is működtek a vidéken. A püspök említi az 1898-i jelentésben, hogy a bánovcei misszióban a nemcei németajkú telepet a lelkész gyakran látogatta, hogy „az ott hívatlanul apostoloskodó... Mayer nevű futkározó atyafi működését egyensúlyozhassa.”³⁹ Ismert, hogy a múlt század utolsó harmadában a magyarországi nazarénusok szerveződésének egyik fontos terepe volt a bácskai magyar és német reformátusság.⁴⁰

Viszonylag keveset tudunk arról, miként reagált a horvát katolikus egyház a maradéki áttérésre. Strossmayer 1898 tavaszán három kalocsai jezsuitát küldetett a községbe, akik tíz napon át sikertelenül próbálkoztak a visszatérítéssel, pedig – az Újvidéken fogalmazott tudósítás szerint – „a lelki terrorizálásnak minden kigondolható nemeit és furfangos eszközeit felhasználták.”⁴¹ Ezután hamarosan önállósították a maradéki római katolikus plébániát, ami azonban változatlanul nem járt együtt a magyarnyelvűséggel. A községi iskolában pedig bevezették a magyar nyelvet, de csak heti egy órára korlátozva.⁴² A levéltári iratok hallgatnak az esetleges felekezeti összetűzésekről. A maradékiak panaszai és kérelmei más ügyek körül sűrűsödtek. A friss reformátusok templomot, paplakot és saját iskolát akartak építeni. Csűrös István visszaemlékezésében a Szász Károlyt Pesten megkereső Özvegy György azonnal előadta az építési szándékokat. Ha ez a látogatás még a szerveződés elején megtörtént, nem később, mint gondoljuk, akkor 1898 tavaszán kellett lezajlania. Sajnos – ismételjük - ennek

korabeli írásos nyoma nincs, Özvegy György lelkészt és tanítót kért, akiknek saját házában ingyen adott volna szállást és kosztot, amíg a paplak el nem készül. Csűrös szerint nagyon meghatotta a püspököt. Az azt mondta, hogy ha nem találna káplánt, maga menne el hozzájuk.⁴³

A tervek és elgondolások a következő években fokozatosan – ám nem zökkenőmentesen – valósultak meg. Akár a lelkésztől, akár a hívektől indult ki, minden kérelemben fölbukkan az az érvelés, hogy kívánságuk teljesítése esetén még többen térnének át.⁴⁴ Zsarolásnak ezt a magatartást talán túlzás nevezni, de ha voltak is ilyen vonásai, nem vitatható, hogy jól fölismeret egyházközségi érdekre alapozódtak. A templom, a parókiális épület és az iskola növelte az új reformátusok tekintélyét a község közvéleménye előtt. Az iskola különben az anyanyelvi istentisztelettel együttjáró intézmény volt. Azonban Horvátországban nem lehetett könnyen magyar iskolát nyitni. A korabeli magyar-horvát politikai küzdelmek gyakran nyelvhasználati kérdésekben csúcsosodtak ki.⁴⁵ Eredetileg csak a régi református falvakban működtek magyar tanítók. 1890-től a nagyobb vasúti csomópontokon a MÁV szervezett magyar iskolákat. Ezek példáját követte néhány uradalom és túlnyomólag magyarok lakta telepese község.⁴⁶ A maradékiak református iskolájának ügye először nem sokkal Szász Károly látogatása előtt futott zátonyra. Zágrábból azzal utasították el kérelmüket, hogy nincs elég gyerek. Így ősszel Kulifay István lelkész-tanító a községi iskolában 29 gyereknek kezdett külön magyarórát tartani. A püspöklátogatás után hamarosan még egy nevezetes esemény részesei lehettek a maradékiak. Szeptember 25-én lelkészi vezetéssel 174 újvidéki református látogatta meg őket, hogy ünnepélyesen átadják presbitériumuk és az egyes hívek ajándékát, az önálló egyházi élet eszközeit és szimbólumait, két ezüst úrvacsorai kelyhet, egy kancsót, egy kenyérosztó tálat és két úrasztali terítőt. Ekkor már 85 református család (385 lélek) volt Maradékon, a magyarok megközelítően fele. Habár ez a szám valószínűleg magába foglalja később megvalósítandó szándék alapján azokat a fiatalokat is, akik 12–18 év közöttiek lévén, szüleik jogán már nem, kiskorúságuk miatt még nem térhettek át.⁴⁸

A vallásváltoztatás – noha csökkenő számban – a következő esztendőben annak ellenére folytatódott, hogy az új egyházközség lelkészei nem mindig viselkedtek úgy, ahogyan helyzetükben akár a korabeli közvélemény, akár a visszatekintő utókor helyesnek és eredményesnek látta volna. A felső egyházi vezetés pedig bármennyire is hangsúlyozta a maradékiak vallási és hazafias épülésének fontosságát, és hol anyagilag, hol erkölcsileg támogatta őket, mégis nagyon távol állott attól a peremvidéktől, ahol a község fekszik, és a támogatás sem mindig bizonyult elégséges törődésnek.

A maradékiak 1898 őszen építési telek vásárlásáért folyamodtak, majd házas telket vettek és építkeztek. 1899 őszen ismét hívták a püspököt, hogy szentelje föl az imaházukat, de ő ekkor már nem vállalta az utazást. Szeptemberben 53 gyerekkel tanítás kezdődött az új épületben, bár még nem kapták meg a nyilvánossági jogot. Közben arra is volt főispáni ígéretük, hogy önálló temetőt nyithatnak, ne kelljen a helyi katolikus temető nazarénusoknak fönntartott részébe temetkezniük. Végül kérvényezték a belügyminisztertől a templomépítésre országos körű adománygyűjtés lehetőségét.⁴⁹ Kulifay lelkészt azonban nem sokkal a tanítás megkezdése után esperese elhelyezte. Ezzel az esettel együtt 1904-ig hatszor változott a lelkész személye Maradékon. Kulifayt körülményes dolog volt pótolni, mert nemcsak kettős oklevele volt, hanem jól tudott horvátul, lévén tordincei papfiú. A horvát-szlavónországi református parókiákra olyan nehezen akadt utánpótlás, hogy 1901-ben az alsóbaranya-bácsi egyházmegye alapítványt készült tenni a szerbhorvátul tanuló teológusok számára.⁵⁰ Kulifay utódjára nemcsak nyelvtudása hiánya miatt panaszkodtak a hívek, hanem mert tanítóként rendszeresen bántalmazta gyermekeiket. A lelkészek körüli pártoskodásoknak az lett az eredménye, hogy egy éven belül visszakerült Kulifay, aki azonban szóbeli és írásbeli fogadalma ellenére továbbfolytatta botrányos életmódját. Rendszeresen kocsmázott és ittasan kötekedett híveivel. Ebben az időben, 1901. február 25-én járt Özvegy György gondnok és

későbbi utóda, Sárosi József volt bíró Szász Károly pesti hivatalában, hogy személyesen is kérje a maradéki áldatlan állapotok rendezését. Végül elmarasztaló egyházbíróági vizsgálat után Kulifay végleg távozott Maradékról.⁵¹

Az egyházközség helyzete időközben egyre inkább megszilárdult, és az áttérések sem szűntek meg teljesen. Állandó református tanítói állást úgy kapott Maradék, hogy a beskai misszió egyik német nyelvű helyét áthelyezték oda. 1902-ben nagyobb bankkölcsonnal 56 kh földet és újabb két házat vettek. Az egyik ház italmérési joggal járt. Ennek jövedelméből remélték kifizetni adósságaikat.⁵²

Igazán az 1904-es év hozott viszonylagos nyugalmat és kiegyensúlyozottságot a maradéki reformátusok életébe. Az addigi alkalmi adományok és csekély központi egyházi segély mellett a Dunántúli Közművelődési Egyesület jóvoltából ekkor jutottak állandó nagyobb papi és tanítói jövedelemkiegészítéshez. A Dunántúli Közművelődési Egyesület, mindenekelőtt elnöke, Antal Gábor dunántúli református püspök, Tisza István személyes barátja javaslatára már 1902-ben népkönyvtárat állított fel Maradékon.⁵³ Akciója egy nagyobb, sok községre kiterjedő kezdeményezés része volt. A dunántúli református egyházkerület ekkor már évek óta folytonosan foglalkozott a Verőce és Belovár-Körös megyékbe átvándorolt reformátusok anyanyelvének és vallásos életének gondozásával.⁵⁴ A horvát-szlavónországi protestánsok helyzetét 1898-ig külön törvény nem szabályozta. A horvát kormány hallgatólagosan elfogadta magyarországi egyházi fennhatóság alá tartozásukat és meghagyta autonómiájukat. 1898-ban voltaképp ezt az állapotot rögzítették törvényben.⁵⁵ Nem rendezték azonban a lelkészi fizetéseket. A Magyarországon érvényes állami fizetésekiegészítés (kongrua) itt nem volt érvényes. A szegényen javadalmazott lelkészek évenken át hasztalanul sürgették bevezetését, míg 1904-ben a Dunántúli Közművelődési Egyesület segített rajtuk.⁵⁶ 1904 még egy jelentékeny eseményt hozott. A magyar nyelv horvát-szlavónországi jogainak védelmére gróf Széchenyi Béla elnökletével és gróf Klebelsberg Kunó ügyvezető igazgatásával megalakult a Julián Egyesület, mely mindenekelőtt a magyar iskolák szervezését tartotta feladatának. 1904 ősztől a községi horvát és a református iskola mellett három tanerővel Julián-iskola is létesült Maradékon, ahová szerb és horvát gyermekeket nem vettek föl. A katolikus magyarok ezután már saját vallású és anyanyelvű iskolába járathatták gyermekeiket. Az áttérés folyamata majdnem teljesen megállt.⁵⁷

Maradék példája nem vált ragadósság, de követői is akadtak. Volt még egy tömeges áttérés, a Maradéktól légvonalban mintegy 40 km-re délnyugatra fekvő Nikincén, más nevén Nyékincán. A Száva lapályán települt Nikince lakosságának egy része a 18. század elején török elől odamenekült, századunk elejére azonban már jórészt elhorvátosodott albán (kelemenc) volt. Melléjük kerültek a bácskai katolikus magyarok. Nikince áttérésének történetében Maradékhoz hasonlítva sok az ismétlődés, de némelyik mozzanat karakteresebben alakult. Az érzelmek megnyilvánulása szenvedélyesebb volt, át-átcsapott felekezeti összetűzésekbe, talán azért, mert közben az általános politikai légkör is változott s a nikinceiek lépése már nem az első váratlan ilyen esemény volt, mint egykor a maradékiaké.

A nikinceiek áttérése 1901. január elején kezdődött. Először Schneider Pált Beskán, aztán mások Kulifayt Maradékon keresték meg szándékukkal, tehát őket sem az utánuk járó lelkészek agitálták vallásváltoztatásra. Az első hírek nyomán Schneider mintegy négyszáz várható áttérésről írt a püspöknek, Kulifay pedig - némi kétellyel - jelezte, hogy talán háromszor annyian lesznek, mint Maradékon.⁵⁸ Március 24-én került sor az első magyar istentiszteletre és a református egyházközség megalakulására. Itt is a magyar nyelvűséget jelölték meg a vallásváltoztatás legfőbb okául: „főóhajtásuk lévén minél előbbi magyar istentisztelet hallgatása.” Három szorosan szomszédos községből, Nikincéből, Herkócából és Platicsevóból mintegy háromszázan vettek részt a nevezetes alkalmon.⁵⁹ A felsőbb egyházi vezetés az első, döntőnek mondható hónapokban alig tett valamit. A húsvétra és pünkösdre

lelkészt kérő esperes levelére a püspök még csak nem is válaszolt.⁶⁰ Aztán fölgyorsultak az események. Ősszel egy missziói segédlelkész kinevezésével függetlenítették Nikincét. A következő két esztendőben a gyülekezet a község közepén egyházi épületek számára négy egymás melletti telket, valamint 56 kh földet vásárolt bankkölcsönrel. Hegedűs Ferenc a nagyon lelkes, vállalkozó szellemű lelkész 35 pénzintézetnek küldött segélykérő levelet, majd személyesen vágott az útnak, hogy templomépítésre pénzt gyűjtsön Magyarországon. Hétközi tanítói feladatát úgy oldotta meg, hogy saját fizetése egy részén tanítót fogadott maga helyett.⁶¹ Az eredmény nem maradt el, de mind a katolikus egyház, mind a horvát hatóságok ellenállása erősnek bizonyult. Előbb hosszabb ideig nem adtak nyilvánossági jogot a református iskolának. Erre a lelkész a maradéki iskolába íratta be a gyerekeket, de ott csak vizsgáztak. A kirótt büntetést kifizették az egyházi pénztárból. Miután megkapták az engedélyt, változatlanul fizettették a községi iskolai pótdót a reformátusokkal is, és a katolikus magyar gyerekeknek megtiltották a református iskola látogatását.⁶² A községi iskolába magyarul is tudó horvát tanítók kerültek, akik heti néhány órában magyar írás-olvasást is oktattak. A plébános azt is megtiltotta, hogy a reformátusok belépjenek a katolikus temetőbe elhalt rokonaik sírjához. A legsúlyosabb eset akkor történt, amikor „processióval kiment” a református temetőbe, és egy református kisgyermek sírkeresztjét szétfűrészeltette, majd árokba dobatta. A kocsmai összetűzések is gyakoriak voltak.⁶³ A fölzaklatott hangulatot az 1904-ben megnyitott három tanerős Julián-iskola itt is megnyugtatta. A református egyház, akár Maradékon, Nikincén is a Dunántúli Közművelődési Egyesület segélyével erősödött meg. A község neve és a benne lefolyt események híre nagy visszhangot vert. Antal Gábor dunántúli református püspök és Hegedűs Lóránt országgyűlési képviselő, a kivándorlás kitűnő szakembere is meglátogatta. Ekkor azonban már elült a vallásváltoztatási hullám. Az új körülmények közt nagyon sokan visszatértek katolikusnak. 1910-ben már csupán hetvenhárman maradtak reformátusok Nikincén.⁶⁴

Jegyzetek

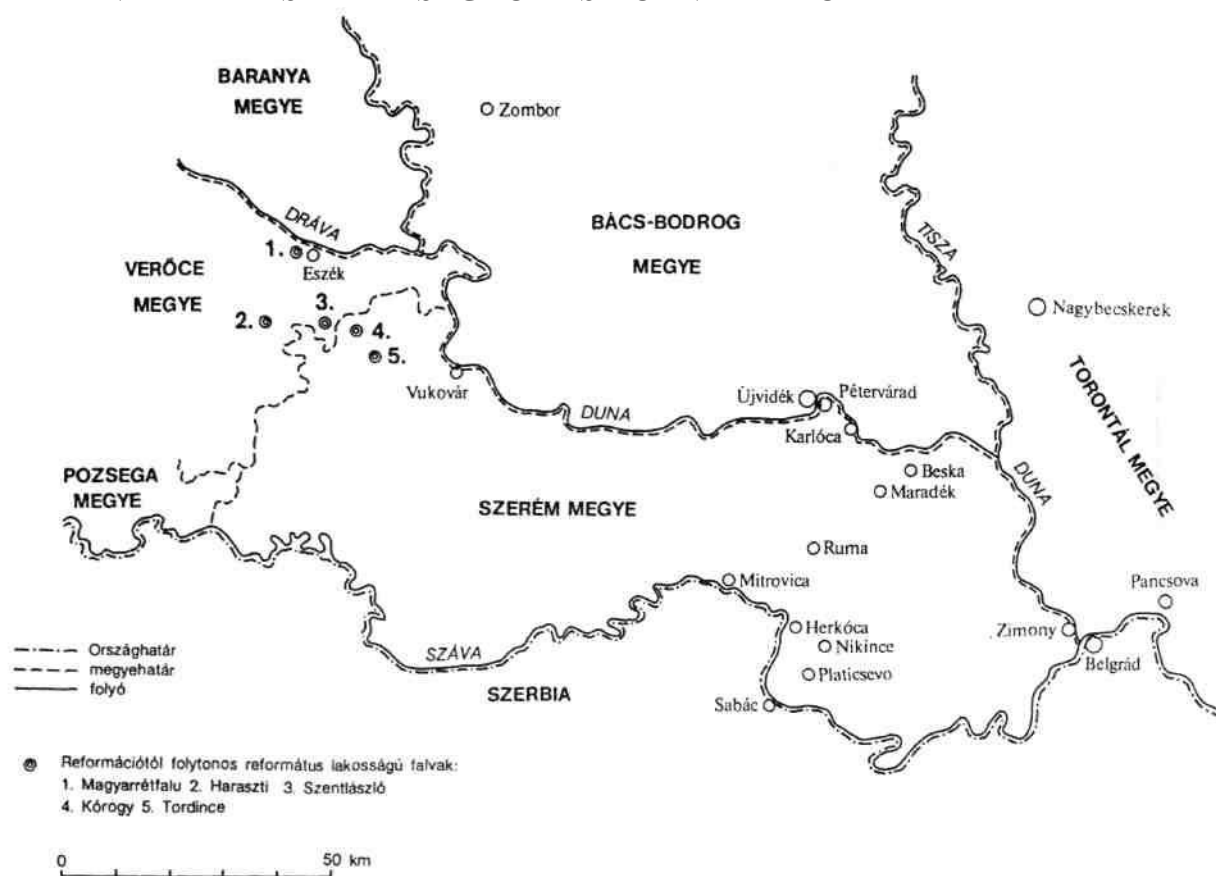
1. HEGEDŰS Lóránt: A dunántúli magyarság és a szlavóniai kivándorlás. Bp., 1905. 65-68; Margitai József: A horvát- és szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyarhorvát testvériség. Bp., [1918]. 12., 221., 224. p.; Ágoston Sándor: A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület. Kalangya, 1940. 202. p.
2. HERMAN Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 444-445., 457-458. p.
3. A XVII. század végén, mielőtt a felszabadító háborúk elérték a vidéket, a valkói református esperességben még 19 egyházközség volt. (F. A. Lampe-Debreceni Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungariae et Transilvaniae*. Utrecht, 1728. 677. p.
4. LÁNYI Mór: A bácskai kivándorlás. Szeged, 1902. 4., 16-17. p.; HEGEDŰS Lóránt: i. m. 45-69. p.; MARGITAI József: i. m. 21-23., 89., 141. p.; PENAVIN Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. Bp., 1972. 5., 18., 20., 27. p.; KIRÁLY István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905 – 1906. évi dunántúli arató- és cselédsztrájkok összehasonlítása. = *Agrártörténeti Szemle*, 1980. 313-315. p.
5. SZÉCHENYI Béla gróf, a Julián Egyesület elnöke 200 ezerre tette. (Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián Egyesület 1908. és 1909. évi működéséről, é. és h.n. - Összefoglalói statisztikai földolgozás: BENNISCH Artur: Horvátország nemzetiségi viszonyai. = *Magyar Figyelő*, 1913. II. 404-416. p.
6. Püspöki jelentések. A magyar szent korona országainak egyházmegyéiből 1600-1850. Összegejtötte, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokot írta: VANYÓ Tihamér Aladár.

- Pannonhalma, 1933. 83. p.
7. Egyházi almanach MDCCCXLII. évre. A helv. vall. tételt tartó Dunamelléki Egyházkerület részéről szerkesztette POLGÁR Mihály. Kecskemét, 1842. 19. p.
 8. ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. bőv. kiad. Szerk.: LADÁNYI Sándor. Bp., 1977. 611. p.
 9. Látogatásainak végén maga a püspök összegezte és értékelte az eredményeket: SZÁSZ Károly dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára. Püspöki Levéltár (a továbbiakban RL. PL.)
 - A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1897. október 23-ik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiadja SZILÁDY Áron. Bp., 1897. 229. p.
 - Egyházfői munkásságát visszafogottan tárgyaló életrajza is kiemeli ügybuzgalmát és szeretetét: NOVÁK Sándor: Szász Károly élete és művei. Mezőkövesd, 1904. 116. p.
 10. FÉNYES Elek: Magyar Országnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836-1841. V. k. (1839). 64. p.: „rácz shokacz” falunak mondja 300 római katolikussal és 840 görögkeleti pravoszláv lakossal.
 11. SZÁSZ Károly Dunamelléki egyházlátogatási naplója. RL. PL. 423-436. p. lapokon tudósít beskai tartózkodásáról. Megemlíti, hogy itt már 1884-ben is járt, amikor az alsóbaranyai-bácsi egyházmegyét látogatta.
 12. A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1898. október 15-dik és a következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta SZILÁDY Áron. Bp., 1898. 200. p.
 13. CSÜRÖS István: Emlékezés Szász Károly püspökre. = Protestáns Szemle, 1929. 387-388. p.
 14. RL. PL. 1897. 1237. sz.
 15. Az iktatókönyv jelzi a levél tartalmát, de az iktatószáma - valószínűleg - téves, a szóban forgó irat pedig (RL. PL. 1897. év 1723. sz.) sem a korábbi, sem a későbbi hónapok ügyei közt nem került elő.
 16. RL. PL. 1898. év 143. sz.
 17. RL. PL. 1898. év 235. sz.; RL. PL. 1898. év 421. sz.
 18. RL. PL. 1898. év 1286. sz. – Az újvidéki lelkész beszámolója részletesen ismerteti a vizitáció lefolyását: MOLNÁR Hugó: Az új reformátusok. = Protestáns Egyházi s Iskolai Lapok, 1898. 36. 569-571. p.
 19. RL. PL. 1898. év 1342. sz.
 20. CSÜRÖS István: i. m. 388-389. p.
 21. CSÜRÖS István: i. m. 389. p.
 22. MOLNÁR Hugó: i. m. 569. p. - A dunamelléki egyházkerület 1898. évi közgyűlésének jkve: 200. p.
 23. HEGEDŰS Lóránt: i. m. 67., 63. p.
 24. MARGITAI József: i. m. 295. p.
 25. VITEZIC, Ivan: Die römisch-katholische Kirche bei der Kroaten. Josip Juraj (Josef Georg) Strossmayer. = Die Habsburger-Monarchie 1848-1918. Band IV. Die Konfessionen. Hrsg.: Wandruszka, Adam - Urbanitsch, Peter. Wien, 1985. 350-362. p. - MARGITAI József: i. m. 12. p.; harmadszor is leírja a történetet a gyakovári püspökségi találkozóról: „S nem sajnálna minket, püspök úr, ha elhagynók hitünket? kérdé egy bátrabb magyar gazda. - Nem hát(!) Még tizenkétezret sem, ha magyar - válaszolá nyersen a gyakovári püspök.”
 26. MARGITAI József: i. m. 224. p.
 27. A Dunamelléki Egyházkerület 1898. évi közgyűlésének jkve: 200. p. - CSÜRÖS István: i. m. 389. p.
 28. RL. PL. 1898. év 235. sz.

- 29.RL.PL. 1898. év 421. sz.
- 30.SCHNEIDER Pál missziói jelentése 1898-ból. RL. PL. 1898. év iktatatlan („Az elenchusból kimaradt”).
- 31.SZÁSZ Károly dunamelléki egyházlátogatási naplója. RL: PL. 430. p.
- 32.SZÁSZ Károly dunamelléki egyházlátogatási naplója. RL. PL. 427. p.
- 33.RL. PL. 1900. év 277. sz. melléklete
- 34.MARGIATI József: i. m. 217-218. p.
- 35.CSÚRÖS István: i. m. 389. p.
- 36.SZÁSZ Károly dunamelléki egyházlátogatási naplója. RL. PL. 411. p.
- 37.HEGEDŰS Lóránt: i. m. 65-66. p.
- 38.RL. PL. 1900. év 277. sz. Szabó Péter espereshez írt levele.; - Szász Károlyhoz írt, 1901. augusztus 5-én kelt levele (RL. PL. 1901. év iktatatlan).
39. A dunamelléki egyházkerület 1898. évi közgyűlésének jkve. 205. p.
- 40.KARDOS László és SZIGETI Jenő: Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok. Bp, 1988.111-143. p.
- 41.MOLNÁR Hugó: i. m. 569. p.
- 42.HEGEDŰS Lóránt: i. m. 67. p.; MARGITAI József: i. m. 225. p.
- 43.CSÚRÖS István: i. m. 389. p.
44. A maradéki hívek 1898. június 25-én írtak Szász Károlynak levelet, amelyben közölték, hogy önálló lelkészük kinevezése nemcsak a községben, hanem a környéken is számos új áttérést vonna maga után (RL. PL. 1898. év 1041. sz.) - Ugyanerről tudósítja a püspököt szenvedélyes hangú írásban Szabó Péter esperes is augusztus 10-én (RL. PL. 1898. év 1286. sz.).
- 45.KATUS László: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. = Magyarország története 1890-1918. Főszerk. HANÁK PÉTER. Szerk. MUCSI Ferenc. Magyarország története tíz kötetben, VII/2. k. Bp., 1978. 1046-1050. p.
- 46.HEGEDŰS Lóránt: i. m. 78-82. p.; MARGITAI József: i. m. 9-10. p.
- 47.RL.PL. 1898. év 1286. sz.
- 48.MOLNÁR Hugó: i. m. 571. p. - Schneider Pál missziói jelentése 1898. évből
- 48.MOLNÁR Hugó: i. m. 571. p. -Schneider Pál missziói jelentése 1898. évből (RL. PL. 1898. év) iktatatlan.; Az 1900-as népszámlálásban 839 magyarból 217 református, a teljes lakosság 2157 lélek. = Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. k. Bp., 1902. 468-469. p.
- 49.RL. PL. 1898. év 1916. sz. - RL. PL. 1899. év 1382. sz. - A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1899. évi közgyűlésének jkve. 192-195. p.
- 50.A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1900. évi közgyűlésének jkve. 181-183.; A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1901. évi közgyűlésének jkve. 162-163.
- 51.RL. PL. 1900. év 277. sz. - KULIFAY István nyilatkozata, amelyben elismeri botrányos életmódját és kötelezi magát tartozásainak kifizetésére. RL. PL. 1900. év iktatatlan, kelt 1901. június 23-án - RL. PL. 1901. év 167. sz.; RL. PL. 1901. év 1666. sz.
- 52.A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1900. évi közgyűlésének jkve: 179., 181-183. p.; A Duna-melléki Ref. Egyházkerület 1901. évi közgyűlésének jkve: 191-192. p.; A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1902. évi közgyűlésének jkve. 194, p.
- 53.RL. PL. 1902. 992. sz.
- 54.HEGEDŰS Lóránt: i. m. 79-80. p. - MARGITAI József: i. m. 23., 123., 141., 217-218. p.
- 55.HAMAR István: A horvát-szlavónországi protestáns egyházak külső jogviszonyainak újabb rendezése. = Protestáns Egyházi s Iskolai Lapok 1898. 153-154. p. - A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1898. évi közgyűlésének jkve. 157. p. - HEGEDŰS Lóránt: i. m. 79-81. p.
56. A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1901. évi közgyűlésének jkve. 155. p.; A Dunamelléki

- Ref. Egyházkerület 1903. évi közgyűlésének jkve. 158-159. p.; A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1904. évi közgyűlésének jkve. 162., 165. p.
57. Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről, é. és h.n. 19. p. - A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1904. évi közgyűlésének jkve. 170. p.
58. RL. PL. 1901. év 112. sz.; RL. PL. 1901. év 167. sz.; RL. PL. 1901. év 290. sz. - HEGEDŰS Lóránt: i. m. 65-66. p.
59. RL. PL. 1901. év 445. sz.
60. RL. PL. 1901. év 731. sz.; RL. PL. 1901. év 977. sz.; RL. PL. 1902. év 1968. sz.; RL. PL. 1902. év 2233. sz.
61. A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1903. évi közgyűlésének jkve. 137-139. p.
62. RL. PL. 1903. év 1056. sz.; RL. PL. 1903. év 1403. sz.; A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1902. évi közgyűlésének jkve. 193-194. p.; A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1903. évi közgyűlésének jkve. 137-139. p.; A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1904. évi közgyűlésének jkve. 170. p. - B. P. L: Az alsóbaranyai-bácsi egyházmegye közgyűlése. = Protestáns Egyházi s Iskolai Lapok, 1903. 617. p.
63. A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1904. évi közgyűlésének jkve. 170. p. - HEGEDŰS Lóránt: i. m. 68-69. p.; MARGITAI József: i. m. 221. p.
64. A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1904. évi közgyűlésének jkve. 169. p.; MARGITAI József: i. m. 221. p.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. k. Bp., 1912. 472-473. p.

TÉRKÉPVÁZLAT A SZEREMSÉGRŐL ÉS KÖRNYÉKÉRŐL

2. melléklet

MARADÉK ÉS NIKINCE NYELVI ÉS VALLÁSI ÖSSZETÉTELE 1900-BAN ÉS 1910-BEN

Nikince nyelvi és vallási összetétele

1900-ban	
magyar	847
német	405
horvát és szerb	545
egyéb	19
összesen	1816
római katolikus	1763
görögkeleti	25
evangélikus	1
református	1
izraelita	21
egyéb	5
1910-ben	
magyar	874
német	526
horvát	557
szerb	15
összesen	2005
római katolikus	1880
református	73
evangélikus	12
görögkeleti	32
izraelita	8

Forrás:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. k. A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Bp., 1902.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. k. A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Bp., 1912.

Maradék nyelvi és vallási összetétele

1900-ban:	
magyar	839
német	131
szlovák	9
román	2
horvát és szerb	1158
egyéb	18
összesen	2157
római katolikus	1086
görögkeleti	802
evangélikus	13
református	217
izraelita	20
egyéb	19
1910-ben	
magyar	1125
német	102
szlovák	1
román	10
horvát	276
szerb	926
egyéb	3
római katolikus	1196
görög katolikus	12
görögkeleti	927
evangélikus	4
református	294
izraelita	10
összesen	2445

Forrás:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. k. A magyar Szent Korona országainak

1900. évi népszámlálása. Bp., 1902.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. kötet.

A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Bp., 1912.

MAGYAR HELYSÉGNEVEK SZERBHORVÁT MEGFELELŐJE

Becsmen – Bečmen

Belgrád – Beograd

Beska – Beška

Dobanovce – Dobanovci

Eszék – Osijek

Gyako vár, Diakovár – Djakovo

Haraszi – Hrastin

Herkóca – Hrtkovci

Jankovce – Jankovci

Karlóca, Karlovic – Srem. Karlovci

Kórogy – Korog

Magyarrétfalva – Retfala

Maradék – Maradik

Mitrovica (Szávaszentdemeter) – Srem. Mitrovica

Nagybecskerek – Zrenjanin

Nikinca, Nyékinca – Nikinci

Pancsova – Pančevo

Piros – Rumenka

Rúma – Ruma

Sabác, Szabács – Šabac

Szeliste - Selište

Szentlászló – Laslovo

Szurcsin – Surčin

Tiszkálmánfalva, Budiszáva – Budisava

Tordince – Tordinci

Ujbánovce – Novi Banovci

Újvidék – Novi Sad

Ürög, Ireg - Irig

Vukovár – Vukovar

Zimony – Zemun

Zombor – Sombor

SUMMARY

László Kósa: Maradék. Conflict between Religion and Mother Tongue in a Szerémség Village at the Turn of the Century

During the 150–200 years of Turkish occupation, medieval Southern Hungary almost completely lost its original population. The depopulated settlements were subsequently taken over by Slavs escaping from the south, Hungarians returning from the north, and Germans as well as other settlers arriving in organized or unorganized waves. Repopulation continued during the second half of the nineteenth century. This is how the village of Maradék (in Serbo-Croat: Maradik) came into being, when the few Serb inhabitants of the Eastern Orthodox faith living there were joined after 1850 by predominantly Hungarian, and some

Croatian, Roman Catholic families. The village, which is situated some 20 kms to the south of Újvidék (Novi Sad), close to the Novi Sad – Belgrade road and on the southern slopes of Fruska Gora, then belonged to Croatia within the Kingdom of Hungary. The Hungarian peasants wanted a priest who could also speak Hungarian, but their request for one was several times refused. Eventually, in 1898, they made contact with the Calvinist bishop of Budapest. In a short time, some 400 inhabitants converted from Roman Catholicism to the Calvinist faith. The bishop, Károly Szász, paid especial attention to the denominational organization of groups of Calvinists who, although a minority in the Country, were now increasing in numbers as bourgeois transformation occurred. However, he had to avoid even the appearance that the mass conversion had been prompted by propaganda of some kind. He soon sent a minister to Maradék to organise an independent parish. The motives behind the conversion were primarily linguistic, as the inhabitants involved attested.

The author has based his description of events on documents in the possession of the Budapest Episcopal Archives. Maradék's example was followed in 1902 by the Hungarian Catholics of nearby Nikinci on the river Sava. Since there had been no Hungarian schools in the area, the Calvinist Church established one in both villages. The turning-point occurred in 1904, when a private Hungarian association began organising Hungarian schools throughout Croatia. Conversion then ceased, and because children could freely attend the Hungarian school, many even reconverted to Catholicism in Nikinci.

MAGYAR SZÓRVÁNYOK MULTIETNIKUS KÖRNYEZETBEN ÉS AZ ETNIKUS POLITIKA

FEJŐS ZOLTÁN

A tengerentúlra vándorolt, emigrált magyarok mindegyik befogadó országban etnikailag heterogén társadalomba kellett, hogy beilleszkedjenek. Közhely, hogy akár az Egyesült Államok, akár Kanada, Ausztrália, de a dél-amerikai országok integráló társadalma sem tekinthető „öshonos” népességnek, hiszen ezekbe az országokba mindenki valahonnan bevándorolt. Persze ez nem jelenti azt, hogy a folyamatosan érkező etnikai csoportok ne találták volna szembe magukat egy olyan közeggel, amely őket, mint „későbbben jötteket” ne tekintette volna – legalábbis kezdetben - másodrendű népességnek. E kép klasszikus példája az Egyesült Államok, benne különösen az ún. „új bevándorlók” (vagyis az 1880-1920-as évek közötti bevándoroltak) helyzete, akiket a „régiek”, a „honfoglalók” egyre fokozódó ellenérzésekkel fogadtak. A bevándorlók és a magukat már „bennszülötteknek” tartó népesség közötti distinkció mai vetületét a „kötőjeles” (amerikai-ír, amerikai-szlovák stb.) és a „kötőjel-nélküli” ön-azonosítás szociológiailag elváló típusai¹ jelentik.

E tanulmányban azt kívánom összefoglalni, hogy a Magyarországról az egyes tengerentúli országokba bevándorolt népesség beilleszkedését, asszimilációját, illetve etnicitását e multietnikus környezet külső feltételei hogyan határozták s határozzák meg. Lényegesen leszűkítve az áttekintés kereteit, az etnikai csoportok helyzetét alapvetően befolyásoló jogi-politikai feltételek közül elsőként a bevándorlás folyamatát meghatározó rendelkezések néhány következményét vizsgálom, majd ezt követően a megtelepedett bevándoroltakra, leszármazottaikra vonatkozó intézkedéseket tekintem át. A hangsúlyt erre a második kevésbé ismert problémakörre helyezem, s csak a legszükségesebb mértékben utalok a történeti előzményekre.

*

A bevándorlás szabályozása nemcsak az egyes országokba bevándorló népesség számszerű alakulását, hanem a nemzetközi vándormozgalom földrajzi irányait és a bevándorlók társadalmi összetételét is meghatározta. Ebből a szempontból a legfontosabb tényezőnek az tekinthető, hogy az Egyesült Államok az 1920-as évek végére lényegében bezárta kapuit a kelet- és dél-európai országok bevándorlói előtt. A szabad vándorlás fokozatos szigorítását, végül megszüntetését a nativisták széles körű társadalmi-politikai mozgalma érte el, amely együtt járt a nem angolszász bevándoroltak minél gyorsabb asszimilációjának követelésével.² Elsősorban ennek hatására jöttek létre az első világháború utáni új kivándorlási célpontok: Kanada és Dél-Amerika. A korlátlan bevándorlás lehetősége azonban a gazdasági világválság hatására ezekben az országokban is rövidesen megakadt. A világháború kitörése után véglegesen lezárta a nemzetközi munkásemigráció korszakát.

A bevándorlást korlátozó amerikai politika alapvetően meghatározta az Egyesült Államokban megtelepült „új bevándorlók” sorsát is. Az 1921-ben, 1924-ben és 1929-ben hozott törvények, amelyek megszabták az egyes nemzetiségek bebocsátható maximumát, azt eredményezték, hogy az amerikai magyar települések, közösségek számára *megszűnt a folyamatos utánpótlás lehetősége*. Erősítés híján mindazok az intézmények, szervezetek, amelyek a bevándoroltak összetartására, a nemzeti-etnikai tudat, valamint a nyelvi és kulturális örökség fenntartására jöttek létre, veszítettek hatékonyságukból.³ Természetesen sem az asszimiláció, sem az utódgenerációk etnicitásának problémái nem magyarázhatók kizárólag a folyamatos bevándorlás elapadásával, de a bevándorlást drasztikusan korlátozó törvények megtörték a magyar „jelenlét” folytonosságát.

A tengerentúli országokban bevándorlást szabályozó rendelkezések a második

világháború után is hatással voltak az egyes országok magyar közösségeinek alakulására. Ez a hatás elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a letelepedők megválogatása, vagyis a menekültek szelektív befogadása befolyásolta a magyar csoportok társadalmi összetételét.

A németországi és ausztriai menekülttáborok lakóinak letelepítésében az egyes tengerentúli országok nem azonos szempontok szerint vettek részt. (Ez vonatkoztatható azok befogadására is, akik nem táborlakóként s nem hivatalos szervek segítségével hagyták el Európát.) Kezdetben az Egyesült Államok és Kanada nem adott vízumot a régi rendszer aktív kiszolgálóinak. Az amerikai magyarok baloldali csoportjai – miként ezt például a *Herc*, a *Magyar Jövő* és *Az Ember* korabeli cikkei mutatják – rendre igen élesen felemelték szavukat ilyen személyek esetleges befogadásának hírére. A háborúban Magyarországgal szövetséges Argentína viszont bebocsátott olyanokat is, akikre háborús cselekményekért otthon felelősségrevonás várt volna. A visszatérni nem akaró (vagy nem merő) konzervatív, katonatiszti réteg meghatározó elemét jelentette a dél-amerikai magyar szórványoknak. Erősítette ezt a Tanácsköztársaság leverése után a Dél-Amerikába került baloldali emigránsok többségének hazatérése. Ausztráliában a magyarok első számottevő csoportja (mintegy 14 ezer fő)⁴ épp a menekülttáborok lakóiból verbuválódott. Anélkül, hogy e népességet társadalmilag, politikailag, ideológiailag stb. homogén csoportoknak vélnénk, tagjai világosan elkülönültek a korábbi korszakok) magyar bevándorlótól. A „legfiatalabb” tengerentúli diaszpórát ez a magasabb szakképzettségű, középosztálybeli népesség formálta meg, de úgy, hogy az első években származásuktól függetlenül kénytelenek voltak osztozni a bevándorlók társadalmi megkapaszkodásának nehézségeiben.

Az 1940-es évek végére módosult az *Egyesült Államok* (s részben Kanada) *bevándorlási politikája*, amely az ország politikai átrendeződése, a hidegháború következménye volt. A magyarországi gyors és kíméletlen kommunista hatalomátvétel következtében megnőtt az emigránsok egyesült államokbeli letelepedésének a lehetősége, mind az európai menekülttáborokból, mind attól függetlenül. Ezzel elsősorban az újabbak, a „47-esek” éltek, köztük a koalíciós évek számos ismert politikusával; de időközben az óhaza segélyezésére alakult „Amerikai Magyar Segélyakció” jobboldali kezekbe kerülve, az évek óta légerekben élő magyarok letelepítésével, támogatásával kezdett foglalkozni. Közben a háború alatt megerősödött baloldali erőket a McCarthy-korszak elsöpörte, s olyan intézkedések léptek életbe, amelyek nagyban befolyásolták a bevándorlás szabályozását (is).⁵ Jórészt ennek hatására született meg 1948-ban a hontalanokat befogadó törvény (Displaced Persons Act), ami a későbbi kiegészítéseket is figyelembe véve, körülbelül 18-20 ezer magyar bevándorlását tette lehetővé.

Külön szólni kell az *amerikai belpolitikai élet változásának másik hatásáról*, amely ugyan nem kifejezetten a bevándorlási politika alakulásában észlelhető, de mélyen érintette az etnikai csoportok belső életét is. A lényeg az volt, hogy a bevándorolt csoportokon belül is leleplezzék, megtörjék, s ha lehet felelősségre vonják a baloldali, kommunista személyeket. Speciális szenátusi bizottságok, valamint a hírhedt Amerikaellenes tevékenységeket vizsgáló bizottság egyaránt foglalkoztak az „idegen és nemzetiségi csoportok körében tapasztalt kommunista tevékenységekkel”. A nemzetközi munkás megbízott (IWO) teljes vagyonát lefoglalták, ezzel a baloldali erők tömegszervezeti háttérét zúzták szét. Az eredmény az lett, hogy az idegen származású etnikai csoportokon belül háttérbe szorultak és jelentős mértékben megszűntek a baloldali, munkásmozgalmi szervezetek, egyesületek. Vezetőik, aktivistáik – nem csupán a kommunisták – pedig marginalizálódtak, a hangadók a konzervatív elemek, illetve a friss politikai emigránsok képviselői lettek. Mindezt az Amerikai Magyar Szövetség és „ellenlbasainak” küzdelme, majd az 1950-es évekre az előbbi teljes „diadala” jól példázza.⁶

Az 1956-osak befogadása kapcsán⁷ ezúttal két mozzanatot szükséges kiemelni. Közismert, hogy az „56-osok” mindegyik országban jelentős kedvezményekben részesültek,

melyek nagyban elősegítették az emigrációs traumák, nehézségek leküzdését. Az állami segélyek, alapítványoktól származó támogatások, a már helyszínen élő magyarok segítő közreműködése olyan előnyöket biztosított számukra, amelyekben a korábbi (magyar) bevándoroltak egyik országban sem részesültek. A bevándorlás közvetlen törvényes szabályozása szorosan összefonódott egy széles körű, a menekülteket felkaroló társadalmi összefogással, kedvező közhangulattal. A másik hangsúlyozandó szempont Kanadára vonatkozik. A kanadai-magyarok folytonossága szempontjából nagyon fontos az, hogy a korábbiak létszámához képest is viszonylag jelentős számú „56-os” érkezett az országba. A friss bevándorlók épp abból a szempontból hoztak vérátömlesztést a „közösség” életébe, aminek elmaradásáról az Egyesült Államok restriktív bevándorlási politikája kapcsán fentebb szóltam.

A továbbiakban *azon főbb kormányzati intézkedésekkel* foglalkozom, amelyek közvetlenül befolyásolják a tengerentúli országokban a bevándoroltak – így a magyarok – társadalmi-kulturális integrációját. Ezeknek a jogi-politikai kereteknek a létrejötte természetesen alig választható el jelentős társadalmi mozgalmaktól, társadalompszichológiai motívumoktól, egyszóval a tágabb társadalmi kontextustól, melyekre ezúttal éppen, hogy csak utalni tudok. E mozgalmak olykor a politikára nyomást gyakorló szervezetek keretében fejtik ki tevékenységüket, mint például az Amerikai Polgárjogi Bizottság (U. S. Commission on Civil Rights), melyről alább még szólok, más esetben inkább csak a „közhangulat” ideológiai kifejeződésének tulajdoníthatók. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jogi szabályozás a központi intézmények (pl. szövetségi kormány) mellett más, alsóbb (például állami vagy tartományi, helyi) szinteken is artikulálódik, melyekre ezúttal bővebben szintén nem lehet feladatomból kitérni. A *dél-amerikai helyzetről* megfelelő információk híján nem tudok számot adni,⁸ így áttekintésemben kénytelen vagyok *Kanada, az Egyesült Államok és Ausztrália* etnikai politikájának főbb problémáira szorítkozni.

Aránylag elterjedt az a vélemény, hogy az etnicitás *az Egyesült Államokban és Kanadában jelentősen különböző realitást jelent*. Míg az előbbieken – szól a közkeletű vélekedés – a kulturális egyéniségüket jórészt elveszített bevándoroltakat egygyé olvasztotta az amerikai olvasztótégely, addig Kanadában az etnikai csoportok sajátosságaik megőrzésével társadalmi-kulturális mozaikot alkotnak. Kétségtelen, hogy van igazság e különbségtételben, főleg akkor, ha a két ország jelenlegi kultúrpolitikájának szándékai között észlelhető differenciákat vesszük figyelembe. Függetlenül attól, hogy a szándékok és a valóságos eredmények sohasem esnek egybe, ez a leegyszerűsítő nézet elhomályosítja az Egyesült Államok és Kanada bevándorlási politikájában a történetileg könnyen kimutatható azonosságokat, illetve az idegenek asszimilálásáról vallott nézetek, törekvések hasonló irányú fejlődését.⁹

A nem-angolszász bevándorlókkal szemben kezdetben Kanadában sem voltak kevésbé türelmetlenek, mint az Egyesült Államokban. Az *asszimiláció természetéről* mindkét országban ugyanaz a három felfogás kristályosodott ki: előbb az angol-szászokhoz alkalmazkodás (Anglo-conformity), majd az olvasztótégely s a kulturális pluralizmus. Ezek hatották át a bevándoroltak integrációjával kapcsolatos politikai gyakorlatot is. A különbség csupán Kanada kettős etnikai összetételéből, a francia-angol kettősségből származott. Így a századelőn a magyar prérítelepesek anyanyelvi iskolák alapításáért folytatott küzdelme a kanadai francia papság ellenállásával találkozott.¹⁰ A bevándoroltak s kultúrájuk minőségileg „újja, egygyé gyúrása”, a sajátos amerikai, illetve kanadai „ötvözet” kialakítása szintén mindkét országban uralkodó nézet volt, noha az olvasztótégely metaforája Kanadában nem volt használatos. Az amerikanizációs intézmények, rendelkezések sem épültek talán ki olyan mértékben, mint az USA-ban, de ez a lényegen nem változtat.¹¹ A második világháború utáni bevándorlási hullámok terén is inkább csak mennyiségi különbségek észlelhetők, miután az ország gazdasági szükségletei miatt Kanadában ekkor a korábbiakhoz képest aránylag többen

vándorolhattak be. Ez az egyik magyarázata annak, hogy manapság az etnicitás és a bevándoroltak közösségi élete Kanadában némileg látványosabb, mint az USA-ban.¹²

A második világháború utáni két évtizedben a kormányzat egyik országban sem méltatta különösebb figyelemre a bevándorolt etnikai csoportok sajátos, főként kulturális és társadalmi problémáit. A változás az 1970-es évek elején kezdődött, ami a kormányzati politikában is eredményeket hozott. A háttérben két, nagyjából azonos jellegű mozgalom állt: az „új etnicitás” az Egyesült Államokban és a „multikulturalizmus” Kanadában. Mindkettő természetesen az etnikai reneszánsz világszerte észlelhető áramába illeszkedik és az etnikai-társadalmi pluralizmus – korábban háttérben levő- eszméjét kísérelte s kísérli meg a gyakorlati politikában érvényesíteni.¹³ A két irányzatban közösek voltak a következő célkitűzések: a) a kulturális különbözőség megőrzése, mint a homogén tömegtársadalom ellenszere; b) az etnikai diszkrimináció teljes megszüntetése és az etnikumok közötti kapcsolatok elmélyítése; c) a kisebbségi háttérrel rendelkezők társadalmi mobilitásának elősegítése. Az Egyesült Államokban e törekvések érvényesítésében nagyobb hangsúlyt kaptak az osztályhelyeztetel, a lakókörnyezettel (kisebbségek által lakott városnegyedekkel) kapcsolatos problémák, valamint a vezetői rétegek etnikai összetételének kérdése. Kanadában viszont elsősorban az anyanyelv megtartása szerepelt a viták központjában, amit részben a kanadai franciák „nyelv-centrikussága”, részben a nyelvmegőrzésben aktívabb új bevándorló csoportok túlsúlya motivált.¹⁴

A konkrét kormányzati intézkedésekben – noha ismét észlelhetők azonosságok – lényegesek a különbségek. Kanadában 1971-ben deklarálják az ország több nemzetiségű jellegét, majd kidolgozták a multikulturális politika programját.

„A politika általános célkitűzései a következők: hivatalosan elismerni Kanada etnokulturális csoportjainak közreműködését a kanadai társadalom fejlődésében; előmozdítani Kanada nemzeti jellegét képező kulturális hagyományok megőrzését és kifejezésre juttatását; megkönnyíteni az etnokulturális csoportok egyenrangú partnerként való elfogadását országos szinten.”¹⁵

A program végrehajtását és anyagi eszközeit a kormány központi irányítása mellett decentralizálták. A program keretében az etnikai csoportok és különféle szervezetek számára nyolc területen biztosítottak szubvenciókat, anyagi segélyeket, amelyeket esetenkénti kérvénnyel, pályázatok útján lehet megszerezni. Támogatják az emigránsokat a kanadai társadalomba való kulturális és társadalmi beilleszkedését, az anyanyelv tanulását, megtartását, a kulturális különbözőséget tükröző történelmi, irodalmi művek írását, szubvencionálják hasonló jellegű színvűvészeti, vizuális alkotások készítését. Felkarolják a kanadai etnikai viszonyok tanulmányozását, a kulturális pluralizmus jellemzőinek egyetemi oktatását, alaptőkét biztosítanak az etnikai kultúrát ápoló egyesületek létesítéséhez és a többnemzetiségű/többkultúrájú szervezetek működéséhez, valamint támogatják az egyes csoportok fejlődését elősegítő általános rendezvények, például konferenciák, kiállítások rendezését.

E közvetlenül szubvencionált programok mellett számos olyan akciót kezdeményeztek, melyek a multikulturalizmus problémáiról, a kulturális pluralizmus kívánatos céljairól, eredményeiről a szélesebb közvéleményt tájékoztatják. Az ilyen akciók között említhető a nem hivatalos nyelvű szépirodalom, rádió- és tv-adások pártolására szóló ajánlások, a bevándorlás történetének, a történelmi források rendszerezett gyűjtésének, feltárásának kezdeményezése, egyes kanadai etnikai csoportok történetének megírása. Ennek során a kanadai magyarok történetéről is napvilágot látott egy munka.¹⁶ A multikulturális politika teljes mértékig áthatotta s áthatja a kanadai kormányhoz tartozó kulturális szervezetek, hivatalok, intézmények működését. Ez azt jelenti, hogy a multikulturális igazgatás irányításán, pénzügyi keretein kívül más kulturális intézmények is támogatják az etnikai csoportok tevékenységét és az ország kulturális sokszínűségének megismertetését.

Imponálóan gazdag az ilyen intézmények köre: az állami rádió- és tv-hálózat, a nemzeti könyvtár, a nemzeti múzeumok egyesülése, a nemzeti levéltár, az oktatási minisztérium stb., továbbá a hasonló tartományi intézmények.

Az elmúlt közel két évtizedben a kanadai multikulturális politika több szempontból megváltozott. Míg az 1970-es években – mint láttuk – az egyes etnikai csoportok kulturális fejlődésének elősegítése, támogatása volt a cél, a következő évtizedben a multikulturalizmust a társadalmi változás eszközeként kezdték értelmezni. A multikulturális politikát a társadalmi, etnikai-faji diszkrimináció és az előítéletek elleni küzdelem részévé tették. Ilyen értelmű továbbvitelén tucatnyi kormány szerv munkálkodott, miközben a szubvenciók alkalmazását a gazdasági problémák némileg visszavetették.¹⁷ Legkevesbé érték veszteségek a nyelvi programokat. 1984-ben a torontói egyetemen létrehoztak egy olyan módszertani központot (National Heritage Language Centre), amely a kanadai hivatalos oktatás keretein kívül működő anyanyelvi iskolákat – közvetlen kormánytámogatással – segíti. A Trudeau-kormány az 1983–84-es pénzügyi évben például 24 millió dollárt biztosított a multikulturális minisztérium számára, s a tartományok oktatási költségvetésén keresztül 4,26 milliót fordítottak a nem hivatalos nyelvek (a „heritage language”-ek) oktatására. Ez utóbbira az egyes tartományok fordítanak nagyobb gondot, mivel a nevelésügy alapvetően ezek hatáskörébe tartozik. Ontarióban például jelenleg évente kb. 10 milliót költenek 50 különböző nyelv oktatásának támogatására. Kétségtelen, hogy ezek az erőfeszítések elsősorban a jelenlegi bevándorló csoportokat – akik főként a Távol-Keletről érkeznek – segítik, de a lehetőségek más csoportok számára is adóttak.¹⁸

A kanadai kormány törekvéseinek végső és legfrissebb eredménye, hogy a világon elsőként a kanadai parlament 1988. július 12-én törvénybe iktatta a multikulturális gyakorlatot. (Igaz ugyan, hogy közben a multikulturalizmus ellenzői sem hallgatnak. Már a törvény elfogadása után jelent meg például az egyik tekintélyes lapban egy vezércikk, amely éles hangon bírálja a kormányt azért, hogy 18 év alatt miért pocskolt el mintegy 195 millió dollárt a „kötőjeles kanadaiak” támogatására. Miért tartunk fenn egy minisztériumot – teszi föl a kérdést a szerző –, amely azért fizeti az embereket, hogy ne asszimilálódjanak?¹⁹) A multikulturális törvény a kanadai társadalom alapvető jegyének ismeri el a faj, a nemzetiségi vagy etnikai eredet, a bőrszín és a vallás terén megnyilvánuló különbségeket, s szavatolja az ország multikulturális jellegének megőrzését, fejlesztését. A törvény olyan politikára kötelezi a kormányt, amely kiküszöbölve minden diszkriminációs gyakorlatot egyenlő lehetőségeket kell, hogy biztosítson minden állampolgár és közösség számára. A törvény nemcsak a többkultúráság ápolásának továbbvitelét ígéri, hanem körvonalazza az elérendő, a valóságos multikulturális társadalom vágyott állapotát is. Ebből következik, hogy a továbbiakban a kanadai multikulturális gyakorlatban minden bizonnyal az ilyen társadalom kialakítását elősegítő programok fognak előnyben részesülni.

Hogyan hatott a kanadai magyarok életére az eddigi multikulturális politika? A kérdésre, bármennyire is indokolt lenne a pontos válasz, jobbára csak az általánosságok szintjén felelhetünk. Természetesen vitán felül áll, hogy a multikulturalizmus, mint politikai gyakorlat és mint általános „közhangulat” igen kedvező körülményeket teremtett s teremt bármely etnikai csoport számára sajátosságaik, kulturális-nyelvi különbözőségük kinyilvánítására, vállalására. Ismereteim szerint azonban még senki nem vette módszeresen számba, hogy a magyarok közül kik, mely szervezetek, egyesületek éltek a multikulturális politika anyagi segítségével. Kérdés, hogy a magyarok mennyire s milyen eredményekkel használták fel e lehetőségeket. Részleteiben azt sem vizsgálták, hogy a közösségek tevékenységét, az etnikai azonosságtudatot mennyiben befolyásolták az ilyen programok.

Viszonylag ismert, hogy az oktatás terén a magyarok is élvezik az állami támogatás előnyeit. Ennek talán legjelentősebb eredménye, hogy 1978-ban hosszas előkészítő munka után a torontói egyetemen magyar tanszék kezdte meg működését, miután a Széchényi

Társaság vezetésével a magyarok által összegyűjtött összeget a multikulturális igazgatóság megduplázta, s ezáltal létrejött a tanszék rendszeres működésének anyagi alapja (600 ezer dollár). Az eddigi hallgatóság körülbelül 80%-ban a magyarok, magyar származásúak köréből került ki. A tanszékvezető, Bisztray György tudományos munkássága elsősorban a kanadai magyar irodalomtörténet, irodalomkritika és a hungarológia terén számottevő. Tevékenysége a kanadai magyar szellemi élet értékeinek szélesebb körű, országos elismertetését is elősegíti. A közelmúltban szerveződött Kanadai Hungarológiai Társaság szintén a tanszékkal szoros kapcsolatban fejti ki működését. Ugyancsak itt szerkesztik, jelentetik meg a *Hungarian Studies Review*-t, amely sokáig az egyetlen angol nyelvű, nemzetközi magyarságtudományi folyóirat volt. A torontói magyar tanszék ilyen oktatói, tudományszervezői és tudományos működése révén egyre inkább a kanadai magyar szellemi élet központi intézménye lett.²⁰

A multikulturális politika a magyarnyelv-oktatás alsóbb szintjein is termékenyítőleg hat. Az állami és tartományi hatóságok anyagilag támogatják a tankönyvek, oktatási segédanyagok kiadását, s némileg a tanárok fizetéséhez is hozzájárulnak.²¹ Annak is megnyílt a lehetősége, hogy ott, ahol erre igény van, a nyilvános iskola keretén belül tanítsák a magyar nyelvet. Ismereteim szerint erre eddig Torontóban és Hamiltonban került sor. Torontóban 1972-től két iskolában indult olyan középiskolai program, ami az oktatási minisztérium engedélyével ún. kredit-tanfolyamként működik, vagyis az osztályzatok, a tanfolyam elvégzésének eredménye a hivatalos bizonyítványba is bekerül. A 9–13. osztályos középiskolásoknak hetente egyszer, délután tanítják a magyar nyelvet, irodalmat és történelmet. Az oktatást a Magyar Helikon Társaság szervezi, a tanerőket az állami iskolák fizetik. E tanfolyamok beindításának két feltétele van: a beiratkozáshoz a tanuló iskolájának engedélye szükséges, s minimálisan 15 fős csoportok indíthatók. Elemi iskolai szinten, állami támogatással két Torontó-környéki iskolában működik „anyanyelvápoló” (heritage language) program.²² Hamiltonban az alapfokú nem-angol nyelvi tanfolyamok érdekeinek egyeztetését 1976 óta egy minden érdekeltet tömörítő tanácsadó testület végzi. A kredit tanfolyamra a 16 éven felüli érdeklődők iratkozhatnak be. A tanfolyamot 30 héten át, heti egy alkalommal, szerdánként 3 órában tartják, amelyre a nappali nyilvános középiskola szabályai és rendelkezései érvényesek. A bevándoroltak kultúrájának megismertetését egyébként az állami iskolák is gyakran beépítik oktatási gyakorlatukba.²⁴

Nehezebb számot adni arról, hogy mennyire vettek, vehettek igénybe az egyes magyar szervezetek, közösségek állami segélyeket. A kulturális egyesületek zöme valószínűleg alkalmanként, egy-egy rendezvény támogatása érdekében igyekezett ilyen pénzforrásokhoz jutni. Néptáncsoportok, irodalmi körök rendszeresebb támogatásokat is kaphattak, s munkásságukat olykor állami elismerésben is részesítették, mint például a Hamiltoni Magyar Irodalmi Kör tevékenységét. Nemzetiségi napok, hetek, nagyobb szabású fesztiválok rendezését szintén állami szubvenciók segítették. Így az albertai magyarok 1977-ben egy egész hónapon keresztül különböző rendezvényeket tartottak Edmontonban, Calgaryban, Lethbridge-ben. A kultuszminisztérium lapja a *Heritage* (Örökség) egyik számát a magyar kulturális hagyományok ismertetésének szentelte. Edmontonban a Magyar Ház 1986-ban is sikeres magyar hetet rendezett a magyarok Kanadába vándorlásának 100. évfordulója alkalmából. A fesztivál mellett tudományos konferenciát tartottak, kisebb kiállítást rendeztek, s a jubileum alkalmából a multikulturális miniszter üzenetet intézett a kanadai magyarsághoz.²⁵ Az ilyen típusú rendezvények fontos szerepet játszanak a közösségek saját belső élete, azonosságtudatának alakulása szempontjából, miközben a környezet, a többi etnikum felé látványosan megmutatják a kanadai társadalom egyik mozaikját.

A helyi közösségek szempontjából áttételesebb hatású a kanadai magyarok történetének megismerése, ám az ilyen jellegű történeti kutatás a multikulturális politika jóvoltából jelentős eredményekkel büszkélkedhet. A már említett összefoglaló munka mellett számos egyéb történeti és néprajzi vizsgálatra nyílt lehetőség. E kutatások részben vagy egészében a

különböző multikulturális programok anyagi bázisán folyhattak. (Néhány hazai, magyarországi kutató is folytathatott kanadai tanulmányokat.) Érdemes megemlíteni, hogy a multikulturális politika nyomán a kanadai etnikai csoportok történeti dokumentumai, kulturális, szellemi értékei jóval nagyobb védelemben részesülnek, mint az Egyesült Államokban. Úgy tűnik, hogy itt a bevándoroltak életének dokumentumai kevésbé vannak kitéve a szétszóródás, megsemmisülés veszélyének, Így tekintélyes mennyiségű értékes hungarikum halmozódott föl olyan különböző állami archívumokban, gyűjteményekben, mint például a torontói Multicultural History Society of Ontario vagy az ottawai Nemzeti Könyvtár, a Nemzeti Levéltár.

Az állami kultúrpolitika nagy súlyt helyez arra, hogy az etnikai csoportok művészi tevékenységét felkarolja. A magyarok elsősorban a szépirodalom terén hasznosították az állami támogatásokból származó lehetőségeket. Ezek segítették például a Kanadai Magyar Írók Szövetsége működését, csakúgy, mint különböző írások, fordítások publikálását. Egyéni kötetek, négy magyar nyelvű antológia mellett, mód nyílt arra is, hogy a kanadai magyar irodalomról két rangos angol nyelvű gyűjteményben adjanak képet. A kedvező körülmények nyilván más műfajokban s némileg a műkritika fejlődésében is éreztették hatásukat. A kanadai magyar irodalom termését, illetve a fent említett történeti, magyarságtudományi munkákat egy alapos – ugyancsak állami támogatással született – bibliográfia segít felmérni.²⁶

A multikulturális politika kedvező hatásait még számos téren meg lehet figyelni. A magyar mint idegen nyelv tudása előnyös, mert nagyobb fizetést jelenthet a jogászok, ügyvédek, orvosok vagy akár bizonyos állami tisztviselők számára is, miután munkájuk során jobban tudják a társadalom egy meghatározott csoportját, a magyarokat szolgálni. A jog is lehetővé teszi, hogy peres ügyekben valaki például magyar ügyvéd szolgálatait vegye igénybe.²⁷ Arról is volt már szó, hogy az állam a tömegkommunikáció terén is kedvezményeket nyújt a nem-angol, illetve nem-francia nyelvű rádió-és tv-adásokhoz. Úgy vélem, hogy további példák nélkül is nyilvánvaló a kanadai etnikai viszonyok sok kedvező vonása. Összességében azt mondhatjuk, hogy az elmúlt másfél, két évtizedben Kanadában nemcsak a nemzeti-etnikai kisebbségekkel szembeni tolerancia nőtt meg, hanem ezzel párhuzamosan, ezt motiválva az állam is széles körű tevékenységet fejtett ki e kedvező légkör, a társadalom kívánatos átalakítása érdekében.

Az eddig elmondottakhoz képest sokkal nehezebb azt áttekinteni, hogy az Egyesült Államokban a törvényhozás milyen lépéseket tett az országban élő etnikai csoportok helyzetének befolyásolására. Egységes irányítás híján a legkülönbözőbb kormányzati szervek, állami támogatást élvező alapítványok, intézmények tevékenységét még a helyszínen is körülményes lenne felmérni, ezért a továbbiakban csak néhány, a magyarok szempontjából is számba jöhető intézkedést próbálok meg kiemelni.

Az *amerikai etnikai politikában* is mérföldkő az 1964-es Polgárjogi Törvény (Civil Rights Act), mellyel kezdetét vette a kormányzatnak a különböző kisebbségi csoportokat segítő aktív, ám ellentmondásoktól sem mentes tevékenysége.²⁸ Ezek sorában nagy szerepet kaptak a nyelvi hátrányok ellensúlyozását célzó intézkedések: 1968-ban a kétnyelvű oktatást lehetővé tevő cikkellyel egészítették ki a közoktatási törvényt (Bilingual Education Act), 1975-ben pedig a nyelvi problémákra való tekintettel a választási törvényt módosították.²⁹ A cél elsősorban a spanyol anyanyelvű kisebbségek támogatása volt, de mindez – mint alább még erről szó lesz – némiképp a magyarok számára is konkrét előnyöket hozott.

Részben szintén az oktatás területét érintette egy, a Nixon-kormány által 1972-ben hozott törvény (Ethnic Heritage Studies Program), amely az etnikai kisebbségek örökségének tanulmányozásához, oktatásához teremtett anyagi lehetőséget. Ez az intézkedés hasonlítható leginkább a kanadai multikulturális mintához, mert a kormányzat nagyjából ugyanúgy nyilvánította ki pozitív értékítéletét az amerikai kultúra sokszínű jellege iránt, mint ahogy ezt Kanadában tették. A program végül is rövid életűnek bizonyult: fénykora egybeesett az ország

bicentenáriális ünnepségeivel, s a Reagankorszakban gyakorlatilag megszűnt. Az is igaz, hogy e célra összességében elég szerény összeget (1973 és 1980 között nem egész 13 millió dollárt) biztosítottak, ám a program jelentősége messze túlmutat a federális ráfordítások mértékén. E törvény ugyanis számos egyéb hasonló programot hívott életre, melyek nem a központi költségvetés, hanem az egyes államok vagy alapítványok támogatását élvezték.³⁰

E kedvező nemzetiségi törvények egyedülálló *magyar nyelvi program* megindítását tették lehetővé.³¹ Louisiana államban 1977 őszén egy múlt század végén alapított magyar településen, Árpádhonban (Albany) az elemi iskola keretében mindennapos magyarnyelv-oktatás kezdődött. Itt már az 1940-es évek végén minimális volt a magyarnyelv-tudás, a közösségi, egyházi élet is angolnyelvű lett. A közösség etnikai tudata sajátos módon éledt újjá: az Egyesült Államok kétszázéves évfordulójának fővárosi ünnepségeire a magyarok közül épp az árpádhoniakat hívták vendégül, hogy a „magyar hagyományokat” bemutassák. (A helyi szüreti bált adták elő.) Feltámadt az igény az anyanyelv újbóli tanítására, s megindult a másod-, sőt inkább a harmad-, negyedgenerációs gyermekek számára a napi kétórás magyarnyelv-oktatás. A program öt év múlva már teljessé vált az elemi iskola minden évfolyamán, az óvodától a hatodik osztályig. A magyartanítás a szövetségi kormány pénzügyi támogatásával indult, mely összesen hét - kettő magyarországi - tanár, három fős segédszemélyzet fizetését és az oktatási segédesszközök beszerzését fedezte. Idővel még nőtt is a tanárok száma, s a közeli város, Baton Rouge egyetemén felnőttek számára magyar nyelv órák indulhattak. A program nagyon pozitívan hatott az egész helyi közösség életére, így például a „művészet” nevű tantárgy keretében felvehető magyar órát nemcsak a magyar származású diákok választották. Három év múltán azonban megszűnt a kormány támogatása, amit csak szerényebb mértékben tudott Louisiana állam helyettesíteni. A program válságba került, tíz munkaez helyett csupán egy tanárt lehetett alkalmazni, a magyar órák ideje pedig napi 25 percre csökkent. A nehézségek ellenére az árpádhoni magyaroktatás nem szűnt meg, hanem az USA-ban kivételes színfoltként továbbra is működik. Természetesen nem „szabályos” nyelvtanításra kell gondolnunk, inkább a magyar származástudatot erősítő nyelvi, kulturális alapismeretek (népdalok, táncok, ünnepi szokások stb.) élményszerű átadására.

Az „*Ethnic Heritage*” program célkitűzéseit, jellegét mintaszerűen valósította meg egy pittsburghi magyar vállalkozás. Itt a megfelelő anyagi fedezet segítségével a magyarok történetének, mai közösségi életének olyan komplex felmérésére vállalkoztak, ami biztosíthatja az amerikai múlt egy korábban kevés figyelemre méltatott vonásának, a bevándoroltak, az etnikai csoportok életének szélesebb körű megismertetését, tanítását.³² A cél nem a Pittsburg-ba és környékére vándorolt magyarok történeti monográfiája volt, bár alaposan felmérték a bevándorolt magyarokra vonatkozó források lelőhelyeit (összesen 62 gyűjtemény anyagát vették jegyzékbe) és egy történeti tanulmányt is írtak. A munkának ez a része kitűnően előkészítette egy majdani elmélyült történeti kutatás feltételeit. Emellett tömör összefoglalókat írtak a helyi amerikai-magyar hagyományokról, bizonyos magyar történelmi, néprajzi és nyelvi alapismeretekről, s számba vették a vidéken még működő magyar közösségek, szervezetek tevékenységét. Végül közreadtak egy tanári segédkönyvet, mely a helyi amerikai-magyar múlt, a „magyar örökség” oktatásához nyújt gyakorlati, módszertani segítséget, s tanácsokat ad a komolyabban érdeklődők számára családfa-kutatáshoz vagy akár az elsődleges források tudományos igényű feldolgozásához.

Megfelelő felmérések hiányában nincs tudomásom arról, hogy mások: magyar nyelvtanfolyamok, hétvégi iskolák stb. alkalmilag igénybe vették-e a szövetségi, vagy állami pénzforrásokat. A kulturális, művészi csoportok, egyesületek működési feltételeiről nem sokat tudunk. A passaici (New Jersey) amerikai-magyar folklór centrum és múzeum a magyarok támogatása mellett többféle alapítvány pályázatait is igénybe vette. Így kiállításokhoz, táncházakhoz és országos néptánc-szimpozionok megrendezéséhez részben a nemzeti művészeti alapítvány (National Endowment for the Arts) biztosított anyagi fedezetet. Egy

másik forrásnak köszönhetően pedig fel tudták mérni, hogy a környéken lakó magyaroknak milyen kulturális igényeik, érdeklődésük van, ami jelentősen elősegítette programjaik összeállítását.³³

Az Egyesült Államokban „nem divat” az etnikai csoportok kiadványainak, például a folyóiratok, az irodalmi művek publikálásának anyagi finanszírozása. Ennek ellenére létezik a támogatások szisztémája, bár nem olyan mértékben, mint Kanadában. A Chicagóban megjelenő folyóirat, a Szivárvány két éven keresztül élvezte a nemzeti művészeti alapítvány (NEA) szubvencióját, majd két számhoz Illinois állam művészeti tanácsa járult hozzá. Az állami intézmények egyébként általában az etnikai csoportok életének tanulmányozását is pártolni szokták. New Jersey-ben több, a magyarokra vonatkozó kutatás részesült támogatásban, a toledói egykori főként magyaroklakta városrészről készült filmet pedig nagyrészt Ohio állam (az Ohio Humanities Council) finanszírozta.³⁴ Mivel az USA-ban kisebb jelentőségű a nemzeti múzeumok szervezete, itt a kulturális, történeti dokumentumok, művészi alkotások központi gyűjtése is csak kisebb mértékben folyik. Az etnikus kultúra értékeinek megbecsülése azonban az elmúlt két évtizedben itt is jelentősen megnőtt, amit például a népi kultúra megóvásáról hozott törvénycikk is kifejez.³⁵

Az 1980-as években lényegében megszűnt a szövetségi kormány közvetlen anyagi szubvenciókat nyújtó politikája. Mint arra már utaltam, ezeket részben alapítványok és állami szervezetek vállalták át. A kormányzat ismét arra a hagyományos amerikai álláspontra helyezkedik – részben gazdasági okok folytán is –, hogy kulturális ügyekben megfelelő törvények bevezetésén kívül közvetlen beavatkozásra nincs szükség. Megemlíthető, hogy évek óta terítéken van egy olyan törvényjavaslat (az ún. H. J. Res. 96.), mely az USA hivatalos nyelvén az angolt szeretné nyilvánítani. A magyarok között is megoszlanak a vélemények arról, hogy ennek életbe lépése esetén másodnyelvként a nemzetiségi nyelvek oktatására vajon kedvezőbb lehetőségekhez jutna-e, vagy inkább teljes elsorvadásukhoz vezetne.³⁶ Mindazokat a törvényeket, intézkedéseket, amiket a szövetségi kormány a faji-etnikai kisebbségek diszkriminációja ellenében hozott, az utóbbi években egyébként sok kritika érte. Az európai, főleg kelet- és dél-európai származási csoportok körében megfogalmazódott például az a vélemény, hogy az amerikai etnikai politika egyértelműen a faji és a spanyol nyelvű kisebbségeknek kedvezett, ezzel szemben diszkriminálta az európai származású csoportokat, akadályozta társadalmi mobilitásukat.³⁷ Ebben a sokféle ágazó vitában egyértelműen megfigyelhető, hogy az „új etnicitás” mozgalma az Egyesült Államokban igen erősen kötődik – mint mondtam – az egyenlő esélyű munkavállalás és a gazdasági-politikai uralom kérdéseéhez (az ún. ethnic leadership problémájához). A cél most már kevésbé vonatkozik a kulturális különbségek, értékek elismertetésére, védelmére, hanem az újabb törekvések a társadalmi struktúrában belül, a bevándorolt múltból, etnikai háttérből adódó hátrányok leküzdését igénylik. (Mint láttuk, idővel a kanadai multikulturális politika is hasonló irányban módosult.) A sokak által vitatott hátrányok bizonyítására a Polgárjogi Bizottság külön tanulmányt szentelt,³⁸ mely alapul kíván szolgálni a diszkrimináció ellenes politikai akciókhoz.

Mindeme változások, politikai csatározások háttérben egyértelműen megfigyelhető, hogy az Egyesült Államokban az „új etnicitás”, az etnikai reneszánsz mozgalma, különösen annak eredeti értelmében, háttérbe szorult, lehanyaglott. Sok jel arra mutat, hogy visszatért az olvasztótégely eszméje, jóllehet nem olyan kizárólagos, szélsőséges formában, ahogy az korábban jellemző volt. Ha ez így is van, a mozgalom nem múlt el nyomtalanul, s ezt az itt röviden ismertett kormányzati, állami intézkedések is mutatják. Összességében azt lehet mondani, hogy az elmúlt két évtizedben jelentősen átalakult a kisebbségek, benne az etnikai csoportok, kulturális különbségek társadalmi kezelése, és az amerikai identitás magába építette e változatosság elismerésének, tolerálásának magatartását.³⁹

Ausztráliában alapvetően az észak-amerikai modell ismétlődött meg. A tömeges

bevándorlás kezdetén – itt a második világháború után – a kormány a bevándorlás szabályozásának kérdésére szorítkozott. Mint ahogy arról a magyarok is hírt adtak,⁴⁰ az általános közhangulatot a türelmetlen, gyors asszimiláció elvárása jellemezte. A nem-angolszász népesség integrálásának problémáival az 1960-as évek legvégén kezdtek foglalkozni. Az ország körülbelül 40%-a nem-angolszász eredetű, így e probléma valóban komoly társadalmi kérdéseket érintett. Egy évtized munkája, vitái nyomán az ausztrál parlament 1982-ben kanadai mintára a multikulturalizmus politikáját foglalta törvénybe. E politikát három alapelv jellemzi: a társadalmi kohézió erősítése, az egyenlő esélyek érvényesítése és a kulturális azonosságtudat ápolása. Látható, hogy itt már kamatoztatták az észak-amerikai, főleg kanadai tapasztalatokat is. Ez leginkább abban ragadható meg, hogy legtöbbet az egyenlő esélyek kialakítását elősegítő programokra költöttek. Természetesen itt is felmerültek kritikai hangok. Volt, aki kezdetben az állam multikulturális politikáját olyan *ideológiai törekvésnek tekintette*, mely a bevándoroltak hátrányos osztályhelyzetét akarja elkendőzni. Az újabb viták két kérdés körül kristályosodtak ki. Az egyik szerint a multikulturalizmus megerősíti a kisebbségi csoportok szeparatizmusát, a másik képviselői úgy látják, hogy nem részérdeket kell érvényesíteni, hiszen a cél az egész társadalom jóléte. Ennek érdekében a bevándorolt csoportok sem lehetnek fosszilis maradványok, át kell menniük dinamikus változásokon.⁴¹

A kormány és az egyes tartományok tanácsadó szervezeteket állítottak fel, ösztönözték az etnikai érdekeket képviselő testületek megalakulását és komoly anyagi szubvenciók rendszerét alakították ki. Ennek az előnyös jogi-politikai helyzetnek természetesen a magyarok is élvezik kedvezményeit. Lássunk néhány konkrét példát! Úgy tűnik, hogy itt is elsősorban az oktatás és a kulturális munka terén lehet a legtöbb pozitív lépésről számot adni. Ezek közé tartozik az Adelaide-ben működő magyarnyelv-tanfolyam. A *Magyar Klub* által fenntartott tanfolyamot az 1970-es évek végétől a kulturális minisztérium felügyeli és némi anyagi segítségben is részesíti. Jelentős eredmény, hogy a magyar nyelvet érettségi tárgyként is sikerült elfogadtatni,⁴² így az ifjúság szemében a szülők anyanyelvének elsajátítása nem válik időtrábló, gyakorlati hasznot nem hozó kötelezettségnek. Melbourne egyik külvárosában (North Fitzroyban) a magyar református egyház Bocskai Kollégiuma *magyar iskolát működtet*, ahol magyar nyelvet, irodalmat, történelmet tanítanak, illetve tánc-, ének- és sport-tanfolyamok keretében foglalkoznak a második nemzedékkel. Az ausztrál kormány rendszeres évi tanulmányi segítyt nyújt a magyar nyelv, a tánc és az ének tanítására. A középiskolát végzett tanulók az angol mellett a magyart itt is választhatják érettségi tantárgyként. Egy hivatalos forrásból származó becslés szerint Victoria államban – ennek fővárosa Melbourne – az állami és magániskolákba járó magyar anyanyelvű gyerekeknek (mintegy 1200 főnek) évente 10–15 százalékka érettségizik magyarból.⁴³ A bevándoroltak életének vizsgálatát is kedvezően fogadják. A bevándorlásügyi minisztérium anyagi támogatásával és a Victoriái Magyar Érdekközösség megbízásából társadalomtudományi szakemberek felmérést kezdtek az ausztráliai magyarok körében.⁴⁴ Az állami rádió- és tv-adás minden etnikai csoport nyelvén sugároz műsort, így Melbourne-ben heti három alkalommal van magyar tv-adás, változatos kulturális programmal, például magyar filmekkel. Sajátos ausztrál szolgáltatás az, hogy az öt nagyvárosban mindenkinek rendelkezésére áll anyanyelvén a „Telefon-tolmács szolgálat.”⁴⁵ Noha ezek csak kiragadott példák, de kétségtelenül jelzik az Ausztráliában élő magyarokra is kiterjedő társadalmi-kulturális tolerancia kedvező légkörét. A multikulturális politika pozitív hatásai talán az anyaországgal való szorosabb kapcsolatok hiányát is némileg ellensúlyozni tudják.

Milyen hatással van a három angolszász ország etnikus politikája a bevándoroltak és leszármazottaik életére? Hogyan befolyásolja az asszimilációs és integrációs folyamatot az, hogy az állam megkísérli a kultúra terén és bizonyos mértékig a társadalmi esélyegyenlőség megteremtése útján az etnikai csoportok érdekeit figyelemmel kísérni? Az ilyen s a hasonló

kérdésekre megnyugtató választ valószínűleg csak nagyobb időperiódus elteltével, megfelelő vizsgálatok eredményei nyomán lehetne adni. Mint láttuk a multikulturális politika még Kanadában és Ausztráliában is viszonylag újabb keletű sajátosság, az Egyesült Államokban pedig a hasonló értelmű kezdeményezések jelentősen átalakultak, visszaszorultak, ílymódon a hosszabb távú társadalmi folyamatokban aligha éreztetik számottevőbb hatásukat. Összegzőként ezért inkább csak néhány általános jellegű megállapításra szorítkozhatom, s nem vállalkozhatom e mélyebb szociológiai jelenségek előrejelzésére.

Az Egyesült Államok etnikai politikájának változása, valamint a kanadai és ausztráliai multikulturalizmust kritizáló nézetek egyik közös jellemzője, hogy sürgősségnek ítélik az állami-kormányzati szervek közvetlen beavatkozását a társadalom etnikai viszonyainak alakulásában. Általában abban egyetértenek, hogy helyénvaló a bevándoroltak segítése az új környezethez való alkalmazkodás, a beilleszkedés fázisában, például a befogadó társadalom nyelvének megtanulásában, az első munkahelyek megtalálásában. De fölösleges a kormánynak pénzét költeni arra, hogy a társadalom bármely csoportja etnikai, vallási, kulturális különállását fenntartása, másszóval – mint idéztük – arra, hogy ne asszimilálódjon. Az állam demokratikus társadalmi-politikai berendezkedése ugyanis nem gördít akadályokat az etnikai-nemzeti önazonosság fenntartásának semmilyen formája felé. Így elvileg nincs annak akadálya, hogy bárki, aki arra igényt tart magyarul művelődjön, gyermekeit magyarul taníttassa, családjával anyanyelvű egyházi szertartásokon vegyen részt, ha módja van rá magyar könyvet, folyóiratot adjon ki, magyar rádióadót működtessen és kellő összefogással bármilyen egyéb kulturális intézményt – akár színházat, iskolát, egyetemi tanszéket, politikai klubot, egyesületet - szervezzen, tartson fenn.

Mindez úgy tűnik, hogy csupán a szubjektív elhatározás kérdése, illetve másra helyezve a hangsúlyt: csak az anyagiak függvénye. Kétségtelen, hogy az Egyesült Államokban a türelmetlen amerikanizáció, a bevándoroltak eltérő kultúrájával szembeni propagandahadjárat idején is működhetek a bevándoroltak etnikus intézményei, például a nem-angolnyelvű sajtótermékek, az iskolák stb. Nagyon más volt azonban akkor a politikai, ideológiai atmoszféra, s az idegenekkel szembeni türelmetlenség nap mint nap szembesítette őket azzal, hogy nem egyenrangúak az ország más polgáraival. A kényszerű asszimilációt sürgető közhangulat, az amerikanizációs törekvések idővel enyhültek, de a bevándoroltak és az idegen származású népesség társadalmi megítélése csak hosszú fejlődési folyamat révén vezetett el a mai állapothoz. Az elmúlt két-három évtized alatt mindhárom vizsgált országban a kulturális és etnikai pluralizmus értékei kerültek előtérbe, amelyeket bizonyos mértékig – s ugyan nem mindenütt azonos módon - jogi szinten is elismertek, megerősítettek. Ezeket az intézkedéseket az etnikai-faji előítéletek, a diszkrimináció elleni általános erkölcsi és politikai küzdelem eszközeinek tekinthetjük. Ugyanakkor ezek azok, amelyek a demokratikus társadalmi berendezkedésen túl a multietnikus társadalmakban a csoportok egyenrangúságát szavatolják, s egyben a diszkriminációk elleni politika maradandó eredményeit jelentik.

E demokratikus elveket a kanadai és az ausztrál multikulturalizmus nagyobb mértékben ülteti át az etnikai csoportok támogatásának szintjére, mint ahogy azt az Egyesült Államokban szükségesnek látják. Mint utaltam rá, itt az utóbbi években egyébként is újra inkább a nemzeti egység gondolata tért vissza, noha a plurális etnikai, kulturális értékekkel szembeni tolerancia alapján itt sem szenved csorbát. De kétségtelen, hogy például az állami oktatásban is elismert középfokú magyar nyelv-tanfolyamokra csak Kanadában és Ausztráliában van lehetőség, ami jól jelzi a külső jogi feltételekből származó előnyöket. A multikulturális politika lényegében két szempontból lép túl a demokratikus jogok pusztá deklarálásán. Részben annyival jelent többet, hogy elismeri az idegen származásuk miatt társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok közvetlen segítségének, anyagi támogatásának szükségességét. Ez elsősorban a szubvenciók rendszerében ölt testet, amely a kulturális örökség megőrzését, újraértelmezését, tanulmányozását segítette s segíti. Másrészt a multikulturalizmus a teljes

társadalmi integráció szintjére is hatással kíván lenni, hiszen a végső cél nem az egyedi kulturális vonások megőrzése, hanem a változás, az új, egyenértékű elemekből ötvöződő multietnikus társadalom megvalósítása. Ezen a téren inkább az integráló társadalom érdekeit kifejező interetnikus, többkultúrájú események pártolása a jellemző.

A magyarok példáján láthattuk, hogy az első módszer – a multikulturalizmus általánosabban ismert oldala – főként az első generációs réteg, a bevándoroltak érdekeivel egyezik, ők a fő haszonélvezői. Ez részben a bevándorlók adaptálódását is segítő módszerek, másrészt a jellegzetesen első generációs törekvések: anyanyelvű sajtó, irodalmi alkotások, nyelvoktatás stb. pártolása miatt egyértelmű. Sajnos a rendelkezésre álló információk egyelőre nem tették lehetővé a programok teljes körű felmérését és csak feltételezhető, hogy milyen generációs, társadalmi összetételű magyar csoportok, szervezetek éltek a pályázatok, szubvenciók lehetőségeivel. Mindezek ellenére mégis úgy látom, hogy a multikulturalizmus ilyen lehetőségei a magyar diaszpórának azt az első generációs réteget részesítették bizonyos előnyökben, amely a magyar kultúrában nőtt fel s annak továbbadását az új körülmények között is alapvető etnikai-nemzeti célnak tartja. Ez természetesen jelentős eredménynek számít, még akkor is, ha az anyagi források rendszerint csak átmeneti, esetenként megpályázható, sok bürokratikus munkával elnyerhető támogatást jelentenek.

Egyelőre nyitott kérdés, hogy az etnikus politika vázolt elemei hogyan hatnak a társadalom és az idegen származású csoportok fejlődésének hosszabb távlatában. Az általános tapasztalatok alapján annyi biztosnak tűnik, hogy a már az új környezetben született, ott nevelkedett, szocializálódott generációk tagjai számára a multikulturalizmus más értékeket fejez ki, mint amiket a szülők preferáltak. Számukra kevésbé a társadalmi integráció ellenében kihasználható eszköz, inkább az etnikai származásból fakadó büszkeség bizonyos fokú intézményesítésének, elismertetésének s alkalmi művelésének keretét jelentheti. E viszony tartalmát azonban csak konkrét vizsgálatok nyomán lehetne megnyugtatóan leírni és valószínűleg csak hosszabb idő elteltével lehetne hatását értékelni, amely ily módon még a jövő előtt álló feladat.

Jegyzetek

1. LIEBERSON, Stanley: Unhyphenated whites in the United States. = Ethnic and Racial Studies, Vol. 8. 1985. 159-180. p. Ezúttal nem lehet feladatom a nem-fehér népesség identifikációs problémájára kitérni.
2. HIGHMAN, John: Send these to me. Baltimore - London, 1984. A bevándorlás szabályozásához ld. 29-70. p.; V. ö. PUSKÁS Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Budapest, 1982. 153-175. p.
3. „Valahol túl meseországban. . .” Az amerikai magyarok 1895-1920. Vál. és szerk. TEZLA Albert. Budapest, 1987. 1. köt. 21-23. p.
4. Kunz, Egon F.: The Hungarians in Australia. Melbourne, 1985. 81. p.
5. A fordulat gazdasági hátteréhez ld. LÁNG Imre: A gazdaság- és társadalom-politika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945-1946. = Világtörténet, 1988. I. 26-47. p.; A Segélyakció tevékenységével s „politizálódásával” egy készülő munkámban foglalkozom.
6. U. S. CONGRESS. Senate Committee on the Judiciary, Hearings before the subcommittee on immigration and naturalization: communist activities among aliens and national groups, May 10 - August 12, 1949. 81st Cong., 1st Sess. Washington, D.C., 1949., Érdemben e problémát a magyarok szempontjából még nem vizsgálták; tanulságos a finnek példája: KIVISTO, Peter: Immigrant socialists in the United States. Rutherford, NJ., 1984.; Az egyik fél elfogódott, de tanulságos álláspontjához ld. Emlékkönyv az Amerikai Magyar Szövetség 80. évfordulójára. Szerk.: BAKÓ Elemér. Washington, D. C., 1988.

7. Ld. bővebben PUSKÁS Julianna: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. = Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Budapest, 1985. 236-259. p.
8. HEFTY László: Az etnikai gyülekezetek problémája. Tanácskozás a venezuelai Caracasban. = Bethlen Naptár, 1987. 296-299. p.
9. PALMER, Howard: Mosaic versus melting pot?: immigration and ethnicity in Canada and the United States. = International Journal, Vol. 31, 1976.488-528. p.
10. KOVÁCS, Martin L.: The Hungarian school question. = Ethnic Canadians. (Ed.) KOVÁCS, Martin L. Regina, 1978. 333-358. p.
11. Az USA-ban az amerikanizáció az 1920-as években számtalan társadalmi szervezet, egyesület, a gyárak, üzemek és olyan testületek, mint a bevándorlási hivatal, az oktatásügyi minisztérium stb. tevékenységében jól nyomon követhető.
12. A párhuzamos fejlődésre hozott példákhoz ld. Palmer, h m. Az olvasztótégely kanadai felfogása kb. egy évtizeddel később támadt föl, az egyesült államokbeli elődjénél; ld. 504-506. p.
13. A bőséges irodalom legfontosabb írásaival Highman és Palmer idézett művei is foglalkoznak.
14. PALMER: i. m.519-520. p. Ld. még ISAJIW, Wsevelod W.: Multiculturalism and the integration of the Canadian community. = Canadian Ethnic Studies, Vol. XV. 1983. 2.107-117.p.
15. Az idézet egy évszám nélküli, háromnyelvű (angol, francia, magyar) tájékoztatóból származik. Az alábbiakhoz ezen kívül ld. még: Multiculturalism and the Government of Canada. (Ottawa), 1984. (Kétnyelvű.)
16. DREISZIGER, N. F. et al.: Struggle and hope: the Hungarian-Canadian experience. Toronto, 1982.
17. BUYNIAK, Viktor O. Fifteen years of official multiculturalism in Canada: its impact on heritage languages and cultures. = Hungarian Studies Review, Vol. XIII. No. 2.1986. 75-80. p.; CHRISTOPHER, T. C: The 1982 Canadian Charter of Rights and Freedoms and multiculturalism. = Canadian Review of Studies Nationalism, Vol. XIV. 1987. 331-342. p.
18. A számszerű adatokhoz ld. Buyniak i. m. 78. p., Ontarióhoz: The Spectator, October 27, 1987. Bl. Ld. még PASSARIS, C: Canada's demographic outlook and multicultural immigration. = International Migration, Vol. 25. 361-384. p.
19. A törvény szövegét ld.: The House of Commons of Canada, Bill C-93. An Act for the preservation and enhancement of multiculturalism in Canada. Second Session, Thirty-third Parliament, 35-36-37 Elisabeth II, 1986-87-88., MACLEOD, Stewart: Subsidizing the hyphenated Canadian. = Maclean's 1989. January 9., 48. p. Ezúton is köszönöm MISKA Jánosnak, hogy e cikke fölhívta a figyelmemet, s tanulmányomhoz értékes megjegyzéseket fűzött.
20. A tanszék működéséről Bisztray György számos ismertetőt tett közzé, legkönnyebben hozzáférhető: Külhonban - nemzettudattal. Beszélgetés Bisztray Györggyel az észak-amerikai magyarság jelenéről. = Mozgó Világ, 8. 1982. 4. 22-31. p.; Hungarian Research Institute of Canada. = Hungarian Studies Newsletter, 1985. No. 45. 7. p., uott No. 47-48. l.p.
21. WOJATSEK Károly: Kanadai helyzetkép és kezdemények. = A IV. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása, Pécs, 1981. 193-196. p.
22. HEGEDŰS, István: Maintaining Hungarian in Canada. = Polyphony, Vol. 2. 1979-1980. No. 2-3. 76-80. p.; ORMAY Józsefné: Középiskolai magyar oktatás. = A XIX. Magyar Találkozó krónikája. Cleveland, 1980. 24-25. p.; ORMAY József: Tíz éves a magyar kredit-tanfolyam. = Krónika, 8. 1982. 10. 22-23. p.; A. JÁSZÓ Anna: A magyar nyelv megőrzése Kanadában. = Magyar Nemzet, 1988. ápr. 11.; Krónika, 1987.19.

23. MAGYARÓDY Szabolcs szíves tájékoztatása.
24. Érdekes példáról szól ANDAI Ferenc: Egy tanulmányi verseny hasznos következményei Kanadában. = Az anyanyelvi konferencia tanácskozásainak összefoglalása. (Budapest, 1987.) 183-185. p.
25. Ld. az edmontoni lap, a Toborzó megfelelő számait, továbbá: Nyelvünk és Kultúránk, 66. 1987. 98. p.; MBKA János: Kanadából szeretettel. Ottawa, 1989.99-100. p.
26. MBKA, John: Canadian studies on Hungarians 1886-1986. An annotated bibliography of primar.
26. MISKA, John: Canadian studies on Hungarians 1886-1986. An annotated bibliography of primary and secondary sources. Regina, 1987. - A kötet viszonylag bő jegyzéket ad a jelentősebb kéziratokról is. E bibliográfia összeállítására a szerző 75 ezer dollár támogatás kapott, mint egyéni kutató.
27. BISZTRAY: i. m. 29. p.; RÉKAI Pál: A torontói Central Hospital őszinte története. = Krónika, 8.1982. 7-8. 12-15. p.; Egy álom megvalósulása. = Krónika, 14. 1988. 4. 20. p.
28. LESCOTT-LESZCZYNSKI, John: The history of U.S. ethnic policy and its impact on European ethnics. Boulder, 1984.
29. THERNSTROM, Abigail: Language: issues and legislation. = Harvard encyclopedia of American ethnic groups. Cambridge, 1980. 619-629. p.
30. Ethnic Heritage Studies Program. = Harvard Encyclopedia of American Ethnic groups. Cambridge, 1980. 343-344. p.; PAP Michael: NESA and the status of ethnic studies in America. = Ethnic Forum. Vol. 1. 1980. 2-7. p. Egyébként a Harvard ancylopedia. .. elkészítését is e program tette lehetővé.
31. GALÁNTAI Ambrus: Árpádhoni magyarok : Mississippi torkolatvidékén. = Ifjúsági Szemle. 5. 1985.1. 46-55. p.
32. Hungarian ethnic heritage study of Pittsburgh. Educational curriculum kit 1-10. Study director: BÓDY, Paul, Pittsburgh, 1981.
33. Ld. a központ és múzeum különböző információs kiadványait, meghívóit s újságjukat, a Karikázó-t.
34. Itt főleg MÓZSI Ferenc, MAGYAR Judit, KÜRTI László személyes információira támaszkodom. A film címe: Urban turf and ethnic soul: an American Meighbourhood's struggle for survival.
35. A törvényt 1976-ban hozták (American Folklife Preservation Act (P. L. 94-201/), amely nyomán a kongresszusi könyvtárban a népi kultúra emlékeinek gyűjtésére, kutatására külön központ alakult. Culrural conservation. The protection of cultural heritage. Washington, D. C., 1983., JABBOUR, Alan: Ethnic research at the American Folklife Center. = Ethnic Forum, Vol. 7.1987.No. 2. 7-16. p.
36. Ld. a XXVI. Magyar Találkozó krónikája. Cleveland, 1987. 23-49. p. (A magyar oktatással kapcsolatos ankét anyaga.)
37. Civil right issues of Euro-ethnic Americans in the U. S.: opportunities and challenges. Consultation sponsored by the U. S. Commission on Civil Rights. Washington, D. C, 1980. A vitákat, követeléseket összegzi: LESCOTT-LESZCZYNSKI i. m.; V. ö. GLAZER, i. m. 159-229. p.
38. U. S. Commission on Civil Rights. The economic status of American of Southern and Eastern European ancestry. Washington, D. C, 1986.
39. VECOLI, Rudolph J.: Return to the melting pot: ethnicity in the United States in the eighties. = Journal of American Ethnic History, Vol. 5. 1985. 7-20. p.; FISHMAN, Joshua A. et al.: The rise and fall of the ethnic revival. Berlin - New York. 1985., különösen a 489-517. p.
40. BERNHARDT Béla: Az ausztráliai magyar élet. = A VI. Magyar Találkozó krónikája. Cleveland, 1967.159-164. p.

41. JAKUBOWICZ, A.: State and ethnicity: multiculturalism as ideology. = Australia and New Zeland Journal of Socilogy, Vol. 17. 1981. No. 3. 4-13. p.; ZUBRZYCKI J: Public policy in a multicultural Australia. = International Migration. Vol. 25. 1987. 63-72. p.; Ethnicity, class and gender in Australia. Ed by BOTTOMLEY, Gille - LEPERVANCHE, Marie M. de Sydney - London, 1984.
42. NAGY Ákos: Adelaide-i eredmények. = A XIX. Magyar Találkozó krónikája. Cleveland, 1980. 35-36. p.
43. DR. ANTAL Ferenc szíves levélbeli tájékoztatása alapján. Ld. még: MEDYESY M. László: Magyar reformátusok Ausztráliában. =Confessio, 1988. 2. 94-98. p. Akimutató: Nyelvünk és Kultúránk, 69. 1987. 93. p.
44. Nyelvünk és Kultúránk, 67. 1987. 93. p. Az eredmény még nem ismeretes.
45. RANDÉ Jenő Az első presszó Sydneyben. Magyarnak lenni Ausztráliában. = Magyar Hírlap Vasárnapi melléklet, 1988. március 19.

SUMMARY

Zoltán Fejős: Hungarian Ethnic Groups in Multi-ethnic Environment and the Ethnic Policy

The character of the multi-ethnic environment in certain overseas countries has a considerable bearing on the adaptation, assimilation and ethnic consciousness of Hungarian emigrés and their offspring living there. During the 100 year history of Hungarian emigration, the immigration policy of some recipient countries has affected the make-up and nature of the Hungarian diaspora. Following the restrictions introduced in the U. S. after the First World War, expatriates sought new target countries, such as Canada and the South American states. Because the supply of new arrivals in the U. S now ceased, ethnic Hungarian communal life and identity there began to decline. Although immigration policies in the U. S. and Canada have always been more or less similar, in Canada today, more attention is directed towards fostering the culture and identity of ethnic groups living there, together with the ensuring of equal opportunities for them. The author gives an account of the concrete opportunities afforded to Hungarians by Canada's multicultural policy. At the federal level in the United States less support has been given for the activities of ethnic groups, but the „new ethnicity" movement has on one hand prompted a number of government measures and, on the other, has created a more favourable general atmosphere for the idea of cultural pluralism. Hungarians in Australia benefited from a multicultural policy on the Canadian model mainly in the field of language teaching and cultural life. It is the author's view that such a policy, despite its inability to counter assimilation in a significant way, has a positive effect on the situation of ethnic groups.

A BURGENLANDI MAGYAR SZÓRVÁNY 1920–1981

(Demográfiai és településtörténeti vázlat)

ÉGER GYÖRGY

1. Burgenland tartomány kialakulása, területi elhelyezkedése

A trianoni békeszerződés, majd a Sopron környéki népszavazás és a későbbi határkiigazítás együttes eredményeként Magyarországtól 4010 négyzetkilométernyi terület került Ausztriához. Az elcsatolás három vármegye (Moson Sopron és Vas) 13 járását érintette az 1910-es közigazgatási beosztás szerint. Teljes egészében Ausztriához került a nezsideri (Moson vm.), a felsőpulyai, kismartoni, nagymartom (Sopron vm.), a felsőőri és németújvári járás (Vas vm.). Az elcsatolás 327 települést érintett (1910), ebből kettő volt városi jogállású település: Kismarton és Ruszt.

Az elcsatolt települések megyék szerinti megoszlása:

		%
Moson vm.	28	8,6
Sopron vm.	104	31,8
Vas vm.	195	59,6
Összesen	327	100,0

Összegezve elmondható, hogy a határvidéki járások települései 60%-ban Ausztriához kerültek, a megyék közül Vas vármegye vesztesége volt a legsúlyosabb: az elcsatolt községek közel kétharmada korábban oda tartozott.

2. A terület népességének és nemzetiségi összetételének alakulása 1920–1981 között

Az Ausztriához csatolt terület statisztikai-demográfiai vizsgálatát megkönnyíti az a tény, hogy az 1920. évi népszámlálás idején (1921 első napjaiban) még nem volt átadva az Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi rész, ott tehát a megmaradt területhez hasonlóan elvégezték az összeírást. Így az a paradox helyzet állt elő, hogy az utódállamokba került területek legkisebbikéről rendelkezünk a legkésőbbi részletes magyar statisztikai feldolgozással a Trianon körüli időkből. Ezt követően 1923-tól 1981-ig hat osztrák népszámlálás mérte fel a térség jellemzőit.

Mielőtt rátérnénk az adatok ismertetésére, egy fontos módszertani megjegyzést kell tennünk. Ausztria, illetőleg Burgenland nemzetiségi összetételét, ezen belül a magyarság számát és arányát nehéz pontosan megállapítani, ugyanis 1920 óta a népszámlálási kategóriák, (illetve ugyanazon kategóriák tartalma) többször változtak. 1920-ban a magyar összeírás az *anyanyelv szerinti megoszlást* közölte, 1923-ban és 1934-ben az osztrák census a „*sprachliche Zugehörigkeit*”-et. (nyelvi hovatartozást) vizsgálta, végül 1951 óta az „*Umgangssprache*” (a mindennapi vagy köznapi érintkezés nyelve) kategória használatos. Ezen – egyébként osztrák szerzők által is bírált – statisztikai gyakorlat lényegesen megnehezíti a megbízható adatsorok összeállítását, és egyértelműen kedvezőtlen a kisebbségekre.¹ Csak remélni lehet, hogy az 1991-ben – a népszámlálásokra vonatkozó ENS-ajánlások figyelembevételével – bevezetik a nemzetközi gyakorlatban általánosan elfogadott és bevett *anyanyelv* kategóriát. A fentiek alapján - különböző szerzők megállapításaival

egyetértve - a burgenlandi magyarok, illetve a magyar kultúrához kötődő személyek számát napjainkban legalább 10.000 főre tehetjük.²

A nemzetiségi összetétel – a nyelvi hovatartozás alapján – Burgenlandban 1920 és 1981 között a hivatalos statisztikák szerint a következőképpen alakult:

Év	A népesség		Anyanyelv illetve köznyelv		
	összesen	német	horvát	magyar	egyéb
1920	294 849	221 185	44 753	24 867	4 044
1923	286 179	226 995	42 011	15 254	1 919
1934	299 447	241 326	40 500	10 442	7 179
1951	276 136	239 687	30 599	5 251	599
1961	271 001	235 491	28 126	5 642	1 742
1971	272 119	241 254	24 526	5 673	666
1981	269 771	245 369	18 762	4 147	1 493

A nemzetiségi összetétel százalékos megoszlásáról pedig az alábbi adatsor tájékoztat:

A nemzetiségi összetétel alakulása 1920–1981 (%)

Év	német	horvát	magyar	egyéb
1920	75,1	15,2	8,4	1,3
1923	79,3	14,7	5,3	0,7
1934	80,6	13,5	3,5	2,4
1951	86,8	11,1	1,9	0,2
1961	86,9	10,4	2,1	0,6
1971	88,7	9,0	2,1	0,2
1981	91,0	7,0	1,5	0,5

A táblázatokból egyértelműen megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a többségi nép aránya folyamatosan nő, a kisebbségeké pedig csökken. A minőségi változás stádiumait a következő táblázat rögzíti.

Az 1920-as helyzetet összehasonlítási alapnak tekintve jól látható, hogy a területen milyen változás következett be az együtt élő nemzetiségek egymáshoz viszonyított százalékos arányát tekintve.

A lakosság száma és a nemzetiségi összetétel változása 1920 óta (1920=100,0)

Év	A népesség		Anyanyelv		
	összesen	német	horvát	magyar	egyéb
1920	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1923	97,1	102,6	93,9	61,3	47,5
1934	101,6	109,1	90,5	42,0	177,5
1951	93,7	108,4	68,4	21,1	14,8
1961	91,9	106,5	62,8	22,7	43,1
1971	92,3	109,1	54,8	22,8	16,5
1981	91,5	110,9	41,9	16,7	36,9

A fentiek alapján elmondható, hogy a vizsgált időszakban alapvető átrendeződés történt Burgenland nemzetiségi összetételében. Miközben a tartomány lakossága szerény mértékben (8,5%-kal) csökkent, a német anyanyelvűek (illetve kultúrkörhöz tartozók) száma és aránya növekedett; 1981-ben 10,9%-kal voltak többen, mint 1920-ban. Ugyanebben az időben a kisebbségek részaránya folyamatosan csökkent, 1920-hoz képest a *horvátoké* több mint felére, a *magyaroké* pedig egyhatodára.

A magyarság drámai mértékű csökkenését az elmúlt hetven év történelmi kataklizmái magyarázzák. Mint a táblázatból látható a legnagyobb veszteség (közel 10.000 fő) a legrövidebb periódusban – 1920–1923 között – jelentkezett. Ennek oka – a statisztika

torzítását most nem számítva –, 1. a magyar állami alkalmazottak (közigazgatási tisztviselők, katonaság, vasutasok stb.), valamint egyes magyar értelmiségi rétegek és családtagjaik Magyarországra való települése; 2. a nemzeti hovatartozásukban bizonytalan elemeknek a többségi néphez csatlakozása; 3. az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás, amely térségünkben később kezdődött és jóval tovább tartott, mint a történelmi Magyarország egyéb területein. 1923 és 1934 között a fenti okok közül a második és harmadik változatlanul fennállt, ami további fogyást okozott. Megjegyzendő, hogy a jelzett időszakban a magyarság vesztesége több mint háromszorosa a lényegesen nagyobb horvát népcsoporténak. További fontos szempont, hogy a cigányokat 1934-ben nem nyelvi, hanem faji hovatartozásuk alapján vették számba; ez is hozzájárult a magyar nyelvűek csökkenéséhez, illetőleg főként ez eredményezte az egyéb nyelvűek számottevő növekedését 1923-hoz képest (+5260 fő).

A burgenlandi magyarság utolsó nagy létszámvesztése, s talán végleges megropppanása 1934 és 1951 között történt. Ebben az időszakban a veszteség közel 50%-os volt. Ebben egyrészt a hitleri időszak megpróbáltatásai (a határőr-falvak ismételt tervbe vett kitelepítései, a felekezeti iskolák államosítása, a magyar tanítási nyelv megszüntetése, a háborús események stb.), másrészt az 1945 utáni magyarországi fejlemények (a határ teljes lezárása, a kapcsolattartás lehetetlensége) játszottak szerepet. (Ugyanebben a periódusban a horvátok abszolút vesztesége lényegesen nagyobb – csaknem kétszerese – a magyarokénak, azonban ez az ő esetükben végül is kisebb (25%-os) létszámcsökkenést eredményezett. Mindenesetre maga a jelenség és annak magyarázata hasonló a két kisebbség esetében.)

Az ezt követő évtizedekben (1951-1971) a magyarság létszáma stabilizálódott, sőt a korábbi görcsök oldódásával többen vallották magukat magyarnak. Az utolsó évtizedben viszont ismét az asszimiláció jelentős előretörése tapasztalható.

3. A magyarság regionális jellemzői, települési területe

a) Az uralomváltás kora

A burgenlandi magyarság vonatkozásában sem az átcsatoláskor, sem azóta nem beszélhetünk kompakt települési területről. Sokkal inkább kisebb-nagyobb népességgkoncentrációkról, két-három magyar többségű falu együtteséről, illetve szórványokról van szó. Földrajzi elhelyezkedésük különbségei egyben településtörténeti és gazdasági-társadalmi eltéréseket is jelentenek.

Mielőtt azonban rátérnénk a regionális sajátosságok ismertetésére, egy megállapítást kell tennünk. Sem a múlt, sem a jelenre vonatkozóan nem állja meg a helyét az a – bizonyos mértékig még szakmai körökben is elterjedt – szemlélet, mely a burgenlandi magyarság települési területét a Felső-Őrségre – értve ezen elsősorban Felsőört, Alsóört és Óriszigetet –, valamint Felső- és Középpulyára korlátozza. Ezt egyértelműen cáfolják olyan tények, hogy 1920-ban például az említett két körzetben a burgenlandi magyar anyanyelvűeknek mindössze 44%-a élt.³ A legutolsó, 1981-es osztrák népszámlálás pedig a burgenlandi települések felében, pontosan 158 (!) helységben mutatott ki magyar köznyelvű lakost.⁴

A továbbiakban az uralomváltástól napjainkig tekintjük át a burgenlandi magyarság települési viszonyait és a szórványosodás folyamatát. A század első két évtizedében végbement folyamat eredményeként 1920-ra Deák Ernő szerint a magyarság következő területi-települési koncentrációi alakultak ki: a mosonhansági gócpontok (jobbára az egyes községek külterületén található majorokkal, illetve az ott élő cselédséggel), a mezővárosi-uradalmi központok és az őrségi magyar települések.⁵ Az elcsatolt területek közigazgatási beosztása szerint vizsgálva a magyarság elhelyezkedését, azt látjuk, hogy a legtöbben – több mint 10.000-en – Vas vármegyében éltek (ez a térség magyarságának 40,6%-át jelentette), ugyanakkor itt volt a legcsekélyebb a népességen belüli arányuk (8,0%). A magyarok számát illetőleg második helyen Sopron vármegye állt (7851 fő) és ezt követte Moson vármegye

(6930 fő). A magyarok aránya a legmagasabb Mosonban volt (14,3%). Érdemes megemlíteni, hogy a térség legjelentősebb városi központja (Kismarton) lakosságának kerekén 35%-a magyar volt 1920-ban. (ld. az 1. sz. táblázatot.)

A magyarság regionális jellemzőit vizsgálva tekintsük át, hogy melyek voltak 1920-ban a későbbi *Burgenland jelentősebb magyarlakta települései*, és hogyan változott ez a kör a nyolcvanas évek elejéig. („Jelentősebb” magyar lakosságúnak azokat a helységeket tekintem, melyeknek legalább 100 magyar anyanyelvű lakosuk volt. Ez az esetek túlnyomó többségében egyben minimálisan 10%-os magyar lakosságot jelent.)

Az összesítésből (ld. a 2. sz. táblázatot) látható, hogy 53 településen volt 100 főnél több magyar anyanyelvű lakos. Megyék szerinti bontásban:

Moson vm.	19 település	6 355	magyar lakos
Sopron vm. Vas	18 település	5 299	magyar lakos
vm.	16 település	7 819	magyar lakos
Összesen	53 település	19 473	magyar lakos

Az említett 53 településből mindössze 15-ben kevesebb a magyarság részaránya 10%-nál. Ezzel szemben hat helységben abszolút többségben voltak. Ezek a következők (zárójelben a magyarok aránya):

Moson vm. Királyhida(61,3%)
 Sopron vm. Felsőpulya (92,6%)
 Középpulya (96,9%)
 Vas vm.
 Alsóőr (86,9%) Felsőőr (75,4%)
 Órisziget (91,9%)

A legnagyobb magyar települések - 1000 főn felüli magyar lakossággal:

Kismarton: 1020 fő
 Alsóőr: 1230 fő
 Felsőőr: 3138 fő

Ezzel Felsőőr a történelmi Magyarország legnyugatibb fekvésű, magyar többségű regionális központja volt.

Az 1920-ban számottevő magyar központnak tekinthető 53 helységet vizsgáljuk most meg a korábban említett települési típusok felhasználásával. Az elemzést elvégezve tíz település (Mosontarcsa, Mosontétény, Boldogasszony, Féltorony, Illmic, Lajtafalva, Mosonbánfalva, Mosonszentandrás, Mosonújfalva, Pomogy) tartozik a mosonhansági gócpontok közé, hat falu a középkor óta folyamatos, autochton magyar lakosságú helység - az ún. „őrségi” típus (Felsőpulya, Középpulya, Alsóőr, Felsőőr, Órisziget és a Vasjobbágyi részeként nyilvántartott Kisjobbágyi). A fennmaradó 37 helység egyéb (vasúti, katonai, közigazgatási, ipari, uradalmi stb.) jellegű központi település. Néhány példa: katonai, illetve vasúti központok: Császárkőbánya, Királyhida (határállomások), továbbá Pándorfalu, Lajtakáta, Zurány. Közigazgatási központok például Nezsider, Nagymarton, Németújvár; iparteleppel bíró települések: Lajtaújfalva, Lajtaszentmiklós. A harmadik csoportba tartozó helységek zöme mezővárosi és uradalmi központ.

A fentiekben típusba sorolt 53 jelentősebb magyar lakosságú település lélekszám szerinti megoszlása a következő:

Település típus	Magyarok 1920	
	száma	megoszlása
Moson-hansági típus	2 785	14,3
Őrségi típus	6 046	31,0
Egyéb típus	10 642	54,7
Összesen	19 473	100,0%

A településszerkezet vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül a külterületi lakott helyek számbavétele sem (ld. a 3. sz. táblázatot), 1920-ban a népesebb magyar lakosságú helységek lakosságának negyede (4580 fő) élt a külterületen (elsősorban majorokban, pusztákon).

A legalább 100 magyar anyanyelvű lakossal bíró települések külterületein élő magyarok száma és aránya 1920-ban:

	fő	%
Moson vm.	3.827	60,2
Sopron vm.	493	9,3
Vas vm.	260	3,3
Összesen	4.580	23,5

Itt tehát számszerűsítve is megjelenik a korábbi megállapítás: Moson vm-ben – elsősorban a nezsideri járás területén (= moson-hansági gócpontok) - a lakosság túlnyomó többsége külterületeken élt.

Ugyanez az összefüggés olvasható le az alábbi táblázatból is, mely egyben a települési szerkezet különbözőségére is utal:

Megye	Minimum 100 fő magyar lakosságú helységeken élő magyarok		Ebből külterületen élő magyarok	
	száma	megoszlása	száma	megoszlása
Moson vm.	6.355	32,6	3.827	83,5
Sopron vm.	5.299	27,2	493	10,8
Vas vm.	7.819	40,2	260	5,7
Összesen	19.473	100,0	4.580	100,0

Végül: a magyarság települési viszonyainak érdekes jellemzőjét kapjuk akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a 100 főn felüli magyar lakosságú települések a terület magyarságának hány százalékát tömörítik. A számításokból kiderül (ld. a 4. sz. táblázatot), hogy *a magyar lakosság háromnegyede 1920-ban olyan településeken élt, amelyeknek több mint 100 fő magyar lakosa volt.*

Ezen globális megállapítás azonban számottevő regionális különbségeket takar. Mosonban a legjelentősebb a magyarság koncentrációja (91,7%) a nagyobb helységeken. Ezzel szemben Sopron vármegyében a magyarok sokkal szórtabban éltek, mintegy kétharmaduk lakott csak a fenti küszöbértékkel rendelkező magyarságú községben. Ez az eltérés egyben rávilágít a két megye települési rendszerének különbségeire is: míg Mosonban a nagyfalvas települési forma – melyhez uradalmi puszták, majorok tartoztak - dominált, Sopronban - és Vasban is - a kisebb falvak voltak jellemzőek. Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy 1920-ban a változatos települési formációk és a területi heterogenitás volt jellemző a később Ausztriához került magyarság települési viszonyaira.

b) A két világháború között

Az immár burgenlandi magyarság népmozgalmának és társadalomszerkezetének nyomon követése a két világháború közti időben nehezebb feladat, mint 1920-ig. Az új állami keretbe került, volt nyugat-magyarországi területre, és kivált az egyre csökkenő létszámú magyar kisebbségre vonatkozóan meglehetősen kevés adat áll rendelkezésre.⁶ Az említett időszakban két osztrák népszámlálást végeztek, 1923-ban és 1934-ben, valamint ezt követően az Anschluss után itt is végrehajtották az 1939-es német birodalmi összeírást.

Az 1923-as összeírás az új köztársaság valóban csak legfontosabb, mondhatni tájékoztató jellegű adatait tartalmazza. A két világháború között az 1934-es népszámlálás az egyetlen használható feldolgozás, azonban az említett demográfiai és nemzetiségi fogyatékoságain túlmenően a településhálózati adatai is meglehetősen szegényesek - például a külterületi lakott helyeket nem tartalmazza. A két háború közti periódusban kistérségi és települési szinten is kimutatható a magyarság létszámának csökkenése.

Magyarok száma és aránya Burgenlandban járásonként 1923-ban és 1934-ben

Város, illetve járás	száma	Magyarok		aránya
		aránya 1923	száma 1934	
Kismarton	410	6,0	323	3,6
Ruszt	36	2,6	14	1,0
Kismarton-városkörnyék	899	2,7	514	1,5
Németújvári j.	747	2,2	511	1,5
Gyanafalvi j.	174	0,7	91	0,4
Nagymarton j.	528	1,7	223	0,7
Nezsideri j.	3.694	7,9	2.705	5,2
Felsőpulyai j.	2.340	4,6	1.731	3,4
Felsőőri j.	6.426	11,2	4.330	7,3
Burgenland összesen	15.254	5,3	10.442	3,5

Az 1920-as adatokkal összehasonlítva (v.ö. az 1. sz. táblázattal) járásonként is mindenütt csökkenést tapasztaltunk. Miként az utolsó magyar népszámláláskor, úgy 1923-ban és 1934-ben is a felsőőri járásban élt a legtöbb magyar, számuk és arányuk azonban folyamatosan csökkent.

Az 1923-as és az 1934-es népszámlálás alapján is elkészíthető a legjelentősebb magyar lakossággal bíró települések listája (5. sz. táblázat). Az 1920-as adatokkal összevetve (2. sz. táblázat) látható, hogy több mint 100 magyar anyanyelvű 1920-ban 53, 1923-ban 28, 1934-ben 17 településen élt.

A 100 főnél több magyar anyanyelvű lakosú települések járásonként 1923-ban és 1934-ben

Város, illetve járás	1923		1934	
	Települések	Magyar népesség száma	Települések	Magyar népesség száma
Kismarton	1	373	1	302
Kismarton városkörnyék	3	477	1	112
Németújvári j.	1	264	1	217
Nagymarton j.	1	184	–	–
Nezsideri j.	15	3.007	8	1.731
Felsőpulyai j.	3*	1.463	1*	1.227
Felsőőri j.	4	4.528	5	3.734
Összesen:	28	10.026	17	7.323
Burgenlandi magyarság mindösszesen		15.254		10.442
100 főnél népesebb településen élők aránya:		65,7		70,1
*Felső- és Középpulya együtt				

1923-ban a 28 településből 17-ben a lakosság részaránya meghaladta a 10%-ot. 1937-ben 11 településen találunk 10%-nál több magyart. (5. sz. táblázat.)

A magyar lakosság számának drámai csökkenése – mint már említettük – különösen 1920–1923 között volt megfigyelhető. Néhány kiragadott példa erre településenként:

Település	Magyarok száma	
	1920	1923
Kismarton	1399	373
Németújvár	757	264
Szentelek	154	17
Gyanafalva	271	44
Raks	226	1
Savanyúkút	229	65
Királyhida	873	107
Császárkőbánya	310	17
Köpcsény	769	196
Pomogy	504	128
Pándorfalu	516	182
Lakompak	233	54
Felsőlövő	129	11
Pinkafő	317	94
Rohonc	385	74
Vasvörösvár	204	77

(Forrás: Csoknyai, Peter: Die sprachliche Entwicklung der Burgenländischen Bevölkerung zwischen 1900 und 1971. = Integratio, XI-XII. Wien, 1979. 216-280. p.)

Az általános érvényű fogyás ellenére – mint az 5. sz. táblázatban látható is – néhány településen valószínűleg a belső migráció következtében 1923–1934 között szerény mértékben bár, de nőtt a magyarság száma és aránya.

Település	Magyarok száma aránya		Magyarok száma aránya	
	1923		1934	
Mosontarcsa	167	7,0	252	9,5
Németjárfalu	108	11,7	160	13,7
Rohonc	74	1,9	155	4,1
Csajta	97	9,1	104	10,1

Azonban ez az inkább kuriózumként értékelhető jelenség nem változtat az általános tendencián: Burgenland több mint háromszáz településén, köztük a hagyományos magyar központokban a két világháború között folyamatosan csökkent a magyarság jelenléte.

c) A második világháború után

A második világháború után folytatódik a burgenlandi magyarság felmorzsolódása. Lélekszámuk alakulását az 1951-es, 1961-es, 1971-es és a legutóbbi, az 1981-es népszámlálás alapján tudjuk nyomon követni. Érdekes és jellemző tény, hogy 1951-ben kevesebben vallották magukat magyarnak, mint 1961-ben vagy akár tíz évvel később. Települési szinten még élesebben kirajzolódik ez a jelenség, mint a térség egészében: Kismartonban például 1951-ben 48, 1971-ben pedig 348 (!) személy vallotta magát magyarnak; az egykor színmagyar Őriszigeten 1951-ben 45, 1971-ben pedig 214 magyart regisztráltak. Őrisziget esetében – mint ez utóbb kiderült - egyértelműen népszámlálási hiba (netán szándékos torzítás) történt: az Umgangssprache helytelen értelmezéséből adódott a félreértés. Ennek az oka feltehetően egyrészt a háború, a náci propaganda maradványa, főként azonban a hidegháborús korszak, a vasfüggöny és a magyarországi diktatúra visszahatása a burgenlandi magyarokra. Mindehhez társult a népszámlálási kategóriák bizonytalansága, félreérthetősége is.

A második világháború utáni korszakban sem nélkülözhető a legjelentősebb magyar lakosságú települések listájának összeállítása. 1951-ben hat, 1961-ben és 1971-ben hét, 1981-ben pedig ismét hat helységben él legalább 100 magyar köznyelvű lakos.

Legalább 100 magyar lakossal bíró települések 1951-1981

Település	Magyar köznyelvűnek száma			
	1951	1961	1971	1981
Kismarton (Eisenstadt)	48	153	348	222
Mosontarcsa (Andau)	192	91	101	21
Mosonbámfalva (Apetlon)	210	119	53	30
Boldogasszony (Frauenkirchen)	133	239	219	122
Felsőpulya (Oberpullendorf)	863	1 016	761	724
Felsőőr (Oberwart)	1 603	1 630	1 486	1 343
Őrisziget (Siget i.d. Wart)	45	209	214	165
Alsóőr (Unterwart)	789	795	696	725
Legalább 100 magyar lakossal bíró településekben élő magyarok száma	3 790	4 161	3 825	3 301
A burgenlandi átlagos arány	72,2	73,8	67,4	79,6

A fenti táblázat értelmezéséhez egy megjegyzés kívánczik. Láttuk, hogy hatvan év alatt hatodára (24.867 főről 4.147 főre) csökkent a burgenlandi magyarság létszáma – miközben meglepően változatlan maradt a legalább 100 magyar lakossal bíró helységeken élő magyarok aránya (1920 : 78,3%; 1981 : 79,6%)*. Az érdekes településszociológiai jelenség valószínű magyarázata, hogy a nagyobb közösség fokozott védelmet jelent a beolvadással, felmorzsolódással szemben, és a magyarság törekedett is ezekbe a nagyobb központokba, közösségekbe. (Az állítás fordítottja is igaz: akik nem ilyen helyeken éltek, azok tűntek el, asszimilálódtak leginkább.) A fenti tétel statisztikailag bizonyítható: ugyanis a vizsgált időszakban a burgenlandi magyarság vesztesége sokkal nagyobb (-83,3%), mint az 1981-ben is legnépesebb hat magyar központnak (-56,8%).

* Ezen helységek száma - mint láttuk, a magyarság fogyásával párhuzamosan - az 1920-as 53-ról hatra csökkent 1981-ig.

Végezetül néhány szó a jelenlegi – pontosabban az utolsó, az 1981-es népszámlálás rögzítette – helyzetről. A rohamos ütemű szórványosodás ellenére – mint korábban már említettük – a burgenlandi helységek mintegy felében – 58 településen – ma is van magyar lakosság. Igaz, hogy ez a települések túlnyomó többségében (kb. 80%) tíz főnél kevesebb magyart jelent. A magyar lakosság regionális megoszlása a következő:

A magyar lakossággal bíró települések Burgenlandban járásonként, 1981

Városkörnyék, járás	Települések száma	Magyar lakosság megoszlása	
		száma	(%)
Kismarton környéke	3	238	5,7
Ruszt környéke	1	1	0,0
Kismartoni járás	18	103	2,5
Németújvári járás	19	67	1,6
Gyanafalvi járás	12	46	1,1
Nagymartoni járás	15	95	2,3
Nezsideri járás	23	385	9,3
Felsőpulyai járás	30	828	20,0
Felsőőri járás	36	2384	57,5
Burgenland összesen	158	4 147	100,0

(Forrás: Die Umgangssprache der Burgenländer Burgenländische Statistiken, Heft. 4. 36-46. p.)

Az adatok alapján egyértelmű, hogy a burgenlandi magyarok abszolút többsége (57,5%) ma a felsőöri járásban él. Az említett járáson belül azonban a három ősi határőr-település (Alsóőr, Felsőőr, Órisziget) ad otthont a magyarság csaknem egészének (93,7%). Települési szinten vizsgálva a burgenlandi magyarság megoszlását kétségtelen, hogy 1981-re közel háromnegyedük (71,3%-uk) az ősi, középkori alapítású helységekre szorult vissza. (1920-ban ezen a bizonyos öt településen a terület magyarságának még csak 23,9%-a élt). Az 1981-es adatok szerint az egykori határőrfalvak ma ismét a magyarság nyugati végvárai. Ma már közülük is csak kettőben van abszolút többségben a magyar lakosság (Óriszigeten 57,9% és Alsóőrről 88,2%).

4. A magyarság társadalmi szerkezete és gazdasági jellemzői

A jelen dolgozathoz nem hiányozhat a térségben élő magyarság társadalmi szerkezetének, rétegződésének és gazdasági jellemzőinek legalább érintőleges tárgyalása. Az I. világháború után a területet sajátos kultúra, a megmaradt országrészeknél bizonyos tekintetben magasabb műveltségi és urbanizációs színvonal jellemezte. Mindez a nyugati hatások, kapcsolat, évszázados együttélés eredménye.

Az említett hatások a foglalkozási szerkezetben is tükröződtek. A magyar lakosság foglalkozási szerkezete lényegében hasonló volt az egész népességéhez. Mint az egész térségben, a magyarság körében is döntő volt a mezőgazdasági népesség. A magyarság e legszámosabb rétegét két fő csoportba oszthatjuk – mely térbelileg és társadalmi státuszát tekintve is élesen elkülönült – az egyik az önálló birtokosok (zömmel 10 kat. holdon aluli) csoportja. Ők elsősorban Vas megyében, ezen belül is a Felső-Őrségben éltek. A másik csoportba az uradalmi puszták, majorok cselédnépessége tartozik, lakóhelyük - mint láttuk – az egykori Moson vm. Ausztriához csatolt része volt.

A két világháború között a burgenlandi magyarság legjelentősebb rétege továbbra is a parasztság maradt, annak ellenére, hogy egyrészt a kivándorlás és a belső migráció is apasztotta számukat, másrészt a társadalmi mobilitás különféle útjai révén számosan a fejlődő ipari szakmákban találták meg számításukat. A parasztság rétegződése tovább folytatódott. A volt Moson megyei uradalmak felszámolásával a puszták cselédnépessége is felszívódott. A birtokos parasztság differenciálódása erősödött, egyesek a háborús évek mezőgazdasági konjunktúráját és a kedvező hitelpolitikát kihasználva erősíteni tudták pozícióikat.⁷ A második világháború után felerősödött a paraszti gazdálkodás válsága, illetve az elvándorlás. A helyben maradt családok kenyérkeresői is egyre nagyobb számban ingázókká váltak, főként Bécsben, Grácban, Kismartonban dolgoznak.

Összefoglalásként megállapítható, hogy

1. Az osztrák népszámlálások említett módszertani hiányosságai miatt lehetetlen pontosan megállapítani a burgenlandi magyarok pontos számát és területi elhelyezkedését. Mindenesetre valós számuk a fentiekben elmondottak szerint körülbelül két és fél-háromszorosa a statisztikában közölteknek.
2. A szűkítő statisztikák alapján is megállapítható, hogy a magyarok rendkívül elszórtan élnek az említett térségben. A szórványosodás 1920 óta folyamatos és rendkívül felerősödött a második világháború óta. A burgenlandi települések felében, mintegy 158 helységben él az 1981-es népszámlálás szerint magyar köznyelvű lakos. Ez a települések többségében tíz főnél kevesebb magyart jelent. Folyamatban van tehát a „szórvány szórványosodása”.
3. Jelenleg a legjelentősebb magyar gócpontok az egykori határőr-települések. Ezekben él a burgenlandi magyarság közel háromnegyede. Rajtuk kívül még két település (Kismarton és Boldogasszony) magyar lakossága haladja meg a száz főt.

Jegyzet

1. Ezt az állítást igazolja, hogy Karintiában a hivatalos statisztika szerint 16.500 szlovén él, de a fölmérések alapján 65.000-en, tehát csaknem négyszer annyian hallgatják a szlovén nyelvű rádióadásokat. (Szeberényi Lajos - Szeberényi András: Az örvidéki magyarok. Felsőőr, 1988. 22. p.) Szépfalusi István szerint az Ausztriában magyarul beszélők száma három-négyszerese a népszámlálásokban magyarnak feltüntetettekének - összesen mintegy 70.000 fő. (Sz. I.: Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában. Bern, 1980. EPMSz. 361. p.)
2. SZEBERÉNYI Lajos- SZEBERÉNYI András: i. m. 22. p.
3. DEÁK Ernő: Burgenland: a magyarság helyzete a századfordulótól napjainkig. = Katolikus Szemle, 31.1979. 254. p.
4. Die Umgangssprache der Burgenländer. Eisenstadt, 1985. 36-46. p. (Burgenländische Statistiken. Neue Folge. Heft. 4.)
5. DEÁK E.: i. m. 255. p.
6. Itt közbevetőleg érdemes néhány szót ejteni a terület új közigazgatási beosztásáról is.
Egy térség állami hovatartozásának változása esetén általában a terület közigazgatási beosztása is változik az új hatalom érdekeinek megfelelően. Trianon után ez a gyakorlat az utódállamokban mindenütt megfigyelhető. Azonban éppen Burgenland esete jelent bizonyos értelemben kivételt. A helyi központok (Kismarton, Nagymarton, Nezsider, Felsőpulya, Felsőőr, Németújvár) továbbra is járásszékhelyek maradtak; a volt szentgotthárdi járás székhelye pedig Gyanafalva lett. Az új járások többé-kevésbé megfeleltek a régi közigazgatási területnek, természetesen magukba olvasztva egyes régi töredékjársok területét (pl. a volt magyaróvári és rajkai járás Ausztriához került községei a nezsideri járásba kerültek stb.). 7. Lásd erről bővebben: SOZAN Mihály: A határ két oldalán. Párizs, 1985. Irodalmi Újság.

SUMMARY

György Éger: The Hungarian Minority in the Burgenland between 1920 and 1981

Due to methodological shortcomings in the Austrian censuses, it is impossible to ascertain the precise number and territorial distribution of Hungarians living in the Burgenland. Their real numbers are estimated to be two and a half or three times those given in the statistics.

Even on the basis of incomplete statistics it is possible to establish that the Hungarians of the Burgenland are widely distributed in that region. Since the 1920s the fragmentation of the Hungarian communities has been continuous, and increased considerably since the Second World War. According to the 1981 census, Hungarian speakers live 158 – i. e. about half – of the settlements in the Burgenland, with the number of Hungarian speakers being less than ten in the majority of these. One can say, therefore that a process involving „the fragmentation of fragments” is now under way.

Today the Hungarian population in the Burgenland is concentrated in the former border-guard villages (Alsóőr/Untertwart, Felsőőr/Obertwart, Órisziget/Siget in der Wart, Felsőpulya/Oberpullendorf), where 75 per cent of the Burgenland's Hungarians live. The two other towns where the number of Hungarian inhabitants exceeds one hundred are Kismarton/Eisenstadt and Boldogasszony/Frauenkirchen.

1. sz. táblázat

A magyar anyanyelvűek és a magyarul tudók száma és aránya járásonként 1920

Az Ausztriához csatolt terület	Jelenlevő összes népesség	Ebből magyar anyanyelvű		Magyarul beszélni tudó (nem magyar anyanyelvű)	A magyarul tudók összesen	
		fő	százalék		fő	százalék
MOSON VM:						
Magyaróvári j.	3 974	576	14,5	1 324	1900	47,8
Nezsideri j.	33 119	4 729	14,3	11 981	16 710	50,5
Rajkai j.	11 325	1 625	14,3	4 924	6.549	57,8
Összesen	48 418	6 930	14,3	18 229	25 159	52,0
SOPRON VM.						
Felsőpulyai j.	29 237	2 657	9,1	12 087	14 744	50,4
Kismartoni j.	34 779	2 067	5,9	7 965	10.032	28,8
Nagymartom j.	27 556	1 242	4,5	4 573	5 815	21,1
Soproni j.	24 580	775	3,2	4 725	5.500	22,4
Kismarton rt. város	2 917	1 020	35,0	1 849	2.869	98,4
Ruszt rt. város	1 402	90	6,4	726	816	58,2
Összesen	120 471	7 851	6,5	31 925	39 776	33,0
VAS VM.						
Felsőöri j.	43 038	6 195	14,4	12 461	18 656	43,3
Körmendi j.	2 290	57	2,5	409	466	20,3
Kőszegi j.	18 692	1 102	5,9	6 201	7 303	39,1
Németújvári j.	32 687	1 311	4,0	4 664	5 975	18,3
Szentgotthárdi j.	24 645	992	4,0	3 010	4 002	16,2
Szombathelyi j.	4 608	429	9,3	1 787	2 216	48,1
Összesen	125 960	10086	8,0	28 532	38 618	30,7
	294 849	24 867	8,4	78 686	103 553	35,1
MINDÖSSZESEN						

Forrás:

Az 1920. évi népszámlálás I. kötet. Demográfiai adatok.

Budapest, 1923. 286-297. p. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.

A legalább 100 magyar anyanyelvű lakossal bíró települések 1920-ban

Járás, község	Magyar anyanyelvűek száma	Ebből külterületen élő magyarok az összlakosság száma százalékában	száma	%-a
MOSON VM.				
1. Magyaróvári j.				
Mosontarcsa nk.	401	15,1	369	92,0
Mosontétény nk.	175	13,2	139	79,4
2. Nezsideri j.				
Boldogasszony nk.	685	23,9	347	50,7
Császárkobánya nk.	310	40,1	298	96,1
Féltorony nk.	184	7,5	112	60,9
Illmic nk.	110	5,5	88	80,0
Királyhida nk.	873	61,3	687	78,7
Lajtafalu	156	24,0		
Mosonbánfalva nk.	324	18,0	288	88,9
Mosonszentandrás nk.	144	11,1	109	75,7
Mosonújfalva	102	9,3	43	42,2
Nezsider jszh., nk.	342	12,8	109	31,9
Pándorfalu nk.	516	16,3	402	77,9
Pomogy nk.	504	24,7	323	64,1
3. Rajkai j.				
Köpcsény nk.	769	24,3	198	25,7
Lajtakáta nk.	278	22,7	49	17,6
Lajtakörtvélyes	125	11,0	43	34,4
Miklóshalma nk.	176	9,2	92	52,3
Zurány nk.	184	8,2	131	71,2
SOPRON VM.				
1. Felsőpulyai j.				
Dérföld	101	12,7		
Felsőpulya jszh.	859	92,6		
Füles	220	10,4	160	72,7
Középpulya	443	96,9		
Locsmánd nk.	109	9,1		
2. Kismartoni j.				
Cinfalva	173	7,7	103	59,5
Felsőkismartonhegy	263	20,6		
Fertőféhéregyháza nk.	112	5,9	46	41,1
Lajtaújfalva nk.	425	14,0		
Szarvkő nk.	138	5,5	56	40,6
Völgyfalva	112	11,2	34	30,4

nk = nagyközség jszh = járási székhely

Forrás: 1920. évi népszámlálás, i. m. I. kötet. Demográfiai adatok községenként. 287-297. p.

* Pomogy külterülete, Mexikópuszta később Magyarországhoz került

Járás, község	Magyar anyanyelvűek száma	az összlakosság százalékában	Ebből külterületen élő magyarok száma	%-a
3. Nagymartom j.				
Félszerfalva	113	11,5		
Lajtaszentmiklós nk.	281	11,4		
Nagymarton jszh., nk.	275	7,3		
Savanyúkút nk.	229	19,5		
4. Soproni j.				
Lakompak	233	13,9	73	31,3
Sopronkeresztúr nk.	193	5,9	3	1,6
Kismarton rtv.	1 020	35,0	18	1,8
VAS M.				
1. Felsőőri j.				
Alsóőr	1 230	86,9		
Felsőlövő	129	12,5		
Felsőőr jszh., nk.	3 138	75,4		
Nagyszentmihály	168	8,2		
Órisziget	271	91,9		
Pinkafő nk.	317	12,2	1	0,3
Vasjobbágyi	105	8,7		
Vasvörösvár	204	20,2		
2. Kőszegi j.				
Csajta	182	163	103	56,6
Rohonc nk.	385	10,2	37	9,6
Városhodász	160	16,9		
3. Németújvári j.				
Németújvár jszh., nk.	747	33,1	108	14,5
Szentelek	154	5,4	6	3,9
4. Szentgotthárdi j.				
Gyanafalva	271	12,9	3	1,1
Radafalva	132	7,9	2	1,5
Raks	226	23,3		

A magyar többségű külterületi lakott helyek 1920-ban

Község	Pusztá, telep, major stb. megnevezése	Népesség	Ebből magyar anyanyelvűek száma	aránya
MOSON VM.				
Magyaróvári j.				
Mosontarcsa	Albertföld	333	229	68,8
	Rohrerföld	266	140	52,6
Mosontétény	Belső- és külsőmajor	166	139	83,7
Nezsideri j.				
Boldogasszony	Birkáspusztá	193	153	79,3
	Öregpusztá	65	64	98,5
	Vilmospusztá	51	50	98,0
	Egyéb külterület	114	80	70,2
Csőszárkőbánya	Volt katonai tábor	317	270	85,2
Illmic	Illmici pusztá	92	88	95,7
Királyhida	Vasúti telep	406	324	79,8
	Tábor és katonaság	487	363	74,5
Mosonbánfalva	Hédi major	53	44	83,0
	Mosonbánfalva pusztá	137	94	68,6
	Pálmajor	199	150	75,4
Mosonszentandrás	Erdei pusztá	51	38	74,5
	Egyéb külterület	95	71	74,7
Mosonújfalú	Külterület	57	43	75,4
Nezsider	Laktanya	64	63	98,4
Pándorfalu	MÁV-állomás	116	113	97,4
	Katonai tábor	303	191	63,0
Pomogy	Mexikópusztá*	324	323	99,7
Valla	Külterület	59	45	76,3
Rajkai j.				
Köpcseny	Fácánkert pusztá	142	135	95,1
	Egyéb külterület	79	63	79,7
Lajtakáta	Külterület	81	49	60,5
Németjárfalu	Királymajor	106	56	52,8
Zurány	MÁV-állomás, őrházak	81	63	77,8
SOPRON VM:				
Füles	Máriamajor	86	66	76,7
Cinfalva	Cinfalvi pusztá	57	43	75,4
Szarvkő	Újmajor	91	56	61,5
Völgyfalva	Rudolfmajor	59	33	55,9
Lakompak	Egyéb külterület	49	38	77,6
VAS VM.				
Csajta	Br. Bornemissza major	136	103	75,7
Felsőbeled	Bujamajor	50	50	100,0
Kólom	Külterület	140	98	70,0

Forrás: 1920. évi népszámlálás I. kötet. 298-300. p.

*később Magyarországhoz került

4. sz. táblázat

A legalább 100 fő magyar lakosságú helységeiben élő magyarok száma és aránya járásonként, 1920.

Járás, város	Min. 100 fő magyar lakosságú helységeiben élő magyarok száma	Járás magyar anyanyelvű lakossága	100 főnél több magyar lakosú helységeiben élő magyarok aránya
MOSON VM.	576	576	100,0
Magyaróvári j.	4 247	4 729	89,8
Nezsideri j. Rajkai j.	1 532	1 625	94,3
Megye összesen	6 355	6 930	91,7
SOPRON VM.			
Felsőpulyai j.	1 732	2 657	65,2
Kismartoni j.	1 223	2 067	59,2
Nagymartonij.	898	1 242	72,3
Soproni j.	426	775	55,0
Kismarton rtv.	1 020	1 020	100,0
Megye összesen	5 299	7 761	68,3
		(785)*	(67,5)*
VAS VM.			
Felsőőri j.	5 562	6 195	89,8
Kőszegi j.	727	1 102	66,0
Németújvári j.	901	1 311	68,7
Szentgotthárdi j.	629	992	63,4
Megye összesen	7 819	9 600	81,4
		(10086) **	(77,5) **
MINDÖSSZESEN	19 473	24 291	80,2
		ill. 24 867	78,3

Forrás:

1920. évi népszámlálás, i. m. I. Demográfiai adatok községenként. 287-297. p.

*

Ruszt:

90

magyar

** Körmendi j.: 57 magyar
Szombathelyi j.: 429 magyar

1923 vagy 1934-ben legalább 100 magyar anyanyelvű lakossal bíró települések

Járás, település	magyarok száma 1923	aránya	magyarok száma 1934	aránya
Kismarton	373	7,8	302	4,6
Lajtaújfalu (Neufeld)	232	7,5	112	4,2
Cinfalva (Siegendorf)	139	6,7	95	4,0
Völgyfalu (Zillingtal)	106	10,4	58	6,3
Németújvár (Güssing)	264	10,4	217	8,0
Lajtasztmiklós (Nudörfl. a.d.l.)	184	7,4	63	2,4
Mosontarcsa (Andau)	167	7,0	252	9,5
Mosonbánfalva (Apetlon)	372	20,0	313	15,9
Királyhida (Bruckneudorf)	107	10,6	71	4,7
Németjárfalu (D.Jahrdorf)	108	11,1	160	13,7
Boldogasszony (Frauen- kirchen)	578	20,3	471	14,2
Lajtakáta (Gattendorf)	182	16,1	173	14,8
Lajtafalu (Poszneusiedl)	127	20,8	113	15,8
Féltorony (Halbturm)	348	13,3	31	1,4
Köpcsény (Kittsee)	196	7,3	124	4,7
Nezsider (Neusiedl am See)	125	4,5	87	2,2
Lajtakörtevényes (Pama)	119	10,9	86	7,4
Pomogy (Pamhagen)	128	7,2	97	4,6
Pándorfalu (Parndorf)	182	6,8	69	2,4
Mosonsztandrás (St. Andra b.F.)	127	9,5	48	3,4
Mosontétény (Tadten)	141	10,6	125	8,0
Pervány (Kleinmutschen)	112	25,1	49	13,0
Füles (Nikitsch)	168	8,4	51	2,4
Felső- és Középpulya (Oberpullendorf)	1 183	84,5	1 227	66,8
Városhodász (Markt Neuchdis)	125	14,0	56	6,4
Felsőőr (Oberwart)	2 664	69,3	2 234	48,5
Rohonc (Rechnitz)	74	1,9	155	4,1
Órisziget (Siget i.d.W.)	272	90,7	253	87,0
Csajta (Schachendorf)	97	9,1	104	10,1
Alsóőr (Unterwart)	1 197	93,8	988	78,0

Forrás:

Csoknyai, Peter: Die sprachliche Entwicklung der burgenländischen Bevölkerung ... 246-280. p.

FEJEZETEK A CSEHORSZÁGBA KERÜLT MAGYAROK II. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

MOLNÁR IMRE

A csehországi magyarokról szólva korábbi előzményeket is figyelembe vehetnénk, kezdetnek érdemes azonban a kassai kormányprogramhoz fordulnunk. E kormányprogram VIII. fejezete értelmében (a 2. § néhány kivételtől eltekintve) minden magyar nemzetiségű személy elvesztette állampolgárságát. Ezt a fejezetet az 1945/33. számú elnöki Alkotmányrendelettel törvényesítették.

Az állampolgárságukat elvesztett szlovákiai magyarokat súlyosan érintette a továbbiakban az 1945/71. számú elnöki rendelet, melyet 1945. szeptember 19-én adtak ki, és amely munkaszolgálatra kötelezte azokat, akik az 1945/33. számú Alkotmányrendelet értelmében elvesztették állampolgárságukat. Egy további, az 1945/88. számú elnöki rendelet pedig általános munkakötelezettséget írt elő a felnőtt munkaképes férfitlakosság részére, a férfiaknak tizenhattól ötvenöt évig, a nőknek tizennyolctól negyvenöt éves korukig. A rendelet szerint azonban a munkakötelezettség legfeljebb egy évre szól, kivételes esetben hat hónappal meghosszabbítható. A rendelet elsősorban a munkanélküliekre vonatkozott, de a magyar lakosság jószérével egységesen ebbe a kategóriába tartozott. Közülük is elsősorban az elbocsájtott köz- és magánalkalmazottakat, a magyar iskolák bezárása után a magyar tanítókat és tanárokat, a nemzeti gondnokság alá vont magyar üzletek, műhelyek stb. tulajdonosait, dolgozóit érintette elsőként a rendelkezés.¹ Őket, a II. világháború után Csehországba kerülő szlovákiai magyarokat előre elkészített listák alapján gyűjtötték össze a nemzetbiztonsági szervek emberei. A velük szemben tanúsított bánásmód az internálásnak felelt meg. Csendőörök és katonák felügyelete mellett szállították őket főleg a cseh- morva iparvidék üzemeibe, ahol gyakran együtt dolgoztak és laktak a háború idején fogságba esett német katonákkal.² A Csehországba szállítás első hulláma leginkább a felvidéki kisvárosok értelmiségi, polgári rétegeit érte. Jellege semmi esetre sem nevezhető önkéntesnek, még akkor sem, ha az elhurcoltak mellett akadtak szép számmal olyanok, akik inkább önként kerestek maguknak munkát és ezzel együtt menedéket is Csehország iparvidékein, ahol a kitelepített három millió szudétanémet miatt óriási volt a munkaerőhiány. A magyar lakosság kitelepítésének lebonyolításával az 1945/27. számú elnöki dekrétum alapján létrehívott Települési Hivatal volt megbízva.³ A rendelet 1. §-a szerint „*Belső telepítésen azoknak a szabályoknak az összességét kell érteni, amelyekkel különleges előírások segítségével elérhető lesz Csehszlovákia egész területének az eredeti szláv elem kezébe való visszaadása.*” A 2. bekezdésből megtudhatjuk, hogy „*Prágában és Pozsonyban Telepítési Hivatalt (Osídlovati urad) kell szervezni. A Hivatal elnöke a kormányzatban tanácsadói jogkörrel bír. Őt a kormány javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki.*” E Hivatal három területen fejtette ki tevékenységét. Irányította és szervezte:

- a magyarok és németek kitelepítését;
- a külföldi szlovákság hazatelepítését;
- az ún. belső kolonizációt.

-

Mindhárom területen felfedezhető az intézkedések nyilvánvalóan magyarellenes jellege, hiszen a magyarok kitelepítése még egyáltalán nem volt eldöntött tény, amikor a külföldön élő szlovákokat az ő „hátrahagyott” javaikkal kecsegtették. A belső kolonizáció pedig ugyancsak tartalmazta a magyarok Csehszlovákia szerte történő széttelepítésének tervét.

1945. november 15-ig tizenkétezer magyart szállítottak el a Telepítési Hivatal vezényletével a somorjai, dunaszerdahelyi, komáromi, galántai, vágsellyei, nyitrai, verebélyi,

lévai, zselizi, érsekújvári és ógyallai járásból Csehszlovágnak Benešov, České Budějovice, Jičín, Kolin, Pardubice, Plzeň, Praha, Strakonice, Tábor, Jihlava, Moravská Ostrava, Brno, Zlin, Olomouc, Hradec Králové, Kladno, Mladá Boleslav városaiba. Ondrej Duračka, a Szlovák Telepítési Hivatal vezetője szerint erre a lépésre a „Magyarországi kompetens tényezőkkel való tárgyalás után szánta el magát a Telepítési Hivatal”, azaz amikor nyilvánvaló lett számára, hogy a magyarok eltávolításához Csehszlovákiából egyelőre sem nemzetközi, sem magyarországi hozzájárulást nem kaphat. *„Mivel az itteni magyarok elvesztették állampolgárságukat, az államelnök dekrétumának értelmében teljesen a mi hatáskörünkbe tartozik, hogy hová telepítjük át őket.”*⁴ A Telepítési Hivatal vezetője szerint tervezett még a „magyar elem” Észak-Szlovákiába történő áttelepítése, valamint az imigyen megtisztított területek szlovákok általi betelepítése. Dr. Vašečka, a belső kolonizáció vezetője ezeket a terveket a jövő perspektívájából látta biztosítottak, de hozzátette, hogy sok függ az illetékesek hozzáállásától is.

Nos, az illetékesek, köztük a nemzetbiztonsági szervek mindent megtettek az akció sikeres lebonyolításáért. Előre elkészített listák alapján, leginkább a fenti járasok magyar kisvárosaiból, de falvaiból is, házról-házra járva szedték össze a munkaképes magyar férfiakat, és gyűjtötték őket korábban fennálló vagy rögtönözve létesített táborokba. Innét vagy újabb cseh-morvaországi gyűjtőtáborokba vagy ipari létesítményekbe szállították őket. A többségében polgári alkalmazott, hivatalnokból álló munkaerő-utánpótlás azonban nem jelentett túl nagy segítséget a munkaerőgondokkal küszködő cseh mezőgazdaságnak és az iparnak. Az 1938 előtti államellenes magatartás megtorlásaként készült listák alapján történő toborzást sem lehetett sokáig a nemzetközi közvélemény előtt törvényes intézkedésként feltüntetni, bár a hangzatos csehszlovák propaganda győzelemként értékelte a történeteket.

E tények, továbbá, hogy a csehszlovák és a magyar kormány közt megindultak a tárgyalások a lakosságcsere ügyében, ahhoz vezettek, hogy 1945 végére leállították a szlovákiai magyarok cseh-morvaországi telepítésének első hullámát. Az ide telepítettek egy része önként vagy utasításra hazaindult, sokan nem tértek vissza a karácsonykor kapott munkaszüneti időről.⁵ Itt maradtak viszont azok, akik odahaza továbbra sem reméltek maguknak munkát vagy családjuknak keresetet és megélhetést, akik rákényszerültek arra, hogy életkörülményeik által diktált szorult helyzetükből itt keressenek maguknak kiutat. Részben az ő híradásaik nyomán, részben próba-szerencse alapon követte őket a Csehszlovákiaba települő magyarok immár tartósabban ott maradó második hulláma. Ekkor indultak el nagyobb tömegekben azok a szlovákiai magyarok, akik megelégtették az atrocitásokat, a jogfosztottság, a törvényenkívüliség tragédiákkal terhelt élethelyzetét. Említenünk kell – bár részletesen nem célunk rá kitérni – a Dél-Szlovákia szerte felállított internálótáborokat, melyekbe az 1936/131. számú törvény 37. §-ára hivatkozva az állambiztonság veszélyeztetésének vádjával szállították a magyar lakosságot, a népbíráskodás fenyegetésére, mely az 1945/33. SZNT rendelet 1–5. §-a értelmében az ún. háborús bűnösöket sújtotta (Janics Kálmán számításai szerint ez a családtagokkal együtt hetvenháromezer száznolcvanhét főt tett ki).⁶ Az 1945/5. számú elnöki dekrétum előbb nemzeti gondnokokat nevez ki a magyarok kezén levő ingatlanokra, az 1945/12. számú dekrétum azonban már mezőgazdasági vagyonuk elkobzásáról és elosztásáról, az 1945/108. számú SZNT rendelet pedig a teljes, kártérítés nélküli vagyonelkobzásról rendelkezett. Az 1945/28. számú elnöki dekrétum az elkobzott mezőgazdasági vagyon csehek, szlovákok vagy más szlávok által való betelepítését rendeli el. A 107. számú SZNT rendeletben kimondják, hogy a magyar nemzetiségű személyek nem jogosultak nyugdíjra vagy más öregkori segélyekre. A közállapotok romlását számos szlovákiai magyar kisiparos úgy vélte átvészélhetőnek, ha műhelyét, működési területét átteszti Csehszlovákia, ahol a németek távozása után amúgy is sok szakmában hiány mutatkozott. Hasonló indokkal indultak útnak sokszor egyszerű munkásemberek is:

„Nem szívesen jöttem ide, de én már nem bírtam az otthoni magyarüldözést... Ugye össze-vissza örökké kitaláltak valamit a népre, meg üldözték őt. . . Munka nem volt, meg adtak ilyen munkakönyvet papírokkal, melyre rá volt pirossal írva egy „M” betű „magyar” meg volt egy csomó hasonló hülyeség. Azt mondtam én ennek a Babic Palinak: Hallod én inkább elmegyek Csehszországba. . . Megyek én innen tőletek. Jobb magyarnak lenni a világ másik végén, mint itthon.. .”⁷

Az említetteken kívül Csehszországban kerestek megélhetést maguknak az állásukból elbocsátott értelmiségiek és a közép- vagy felsőfokú tanulmányaikat nem folytatható diákok, tanulók is. Csehszország földje így egyszerre jelentett börtönt és menedékhelyet ugyanazon nép fiainak, ugyanabban az időben. Amíg az erőszakkal közmunkára szállított magyarok száma Szabó Károly becslése szerint mintegy húszezerre tehető,⁸ addig az önként menekülők” számát megközelítőleges becslés alapján néhány ezernyinek tételezhetjük fel.

A fenti tények mellett a Csehszlovákiából Magyarországra menekülők nagy száma is arra készítette a magyar kormányt, hogy képviselőin keresztül megegyezést keressen a csehszlovák kormánnyal a szlovákiai magyarok kérdésének megoldása érdekében. A csehszlovák kormány a magyar kérdésnek ugyanis csak egyetlen megoldási módozatához ragaszkodott, mégpedig a magyaroknak Csehszlovákiából való eltávolításához. Másfajta megoldásról tárgyalni nem volt hajlandó. A magyar lakosság helyzete azonban sürgette a megoldást. A kétoldalú tárgyalások eredményeképp született meg az 1946. február 27-én Budapesten aláírt magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény.⁹

Az egyezmény felhatalmazta a csehszlovák kormányt arra, hogy annyi magyar nemzetiségű személyt telepíthet át Csehszlovákiából Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák nemzetiségű személy önként jelentkezik a Magyarországról Csehszlovákiába való áttelepülésre. A megegyezés annak ellenére létrejött, hogy a Magyarországon élő szlovákok száma ötödrészt sem tette ki a Csehszlovákiában élő magyarok számának. Ennek megfelelően világos volt, hogy a lakosságcsere-egyezmény a csehszlovák fél céljait szolgálja, illetőleg csak részmegoldást fog eredményezni. Erre utal az egyezmény kiegészítését képező jegyzőkönyv negyedik bekezdése, mely a következő nyilatkozatot tartalmazza: *„A két kormány méltányolja a közös munkának ezen első részét, egyetértően megállapítja, hogy ezen egyezmény aláírása ellenére is a csehszlovákiai magyar lakosság kérdése továbbra is megoldást vár. A két kormány tehát újból kinyilatkoztatja, hogy ezt a kérdést megegyezés útján a legrövidebb időn belül megoldja. A csehszlovák küldöttség vezetője ebből a célból levelet fog intézni a magyar küldöttség vezetőjéhez, melyben megfogja jelölni azt a módot, ahogy a kormány a rendezést elgondolja.”*

A továbbiakban a jegyzőkönyv 5. és 6. bekezdésében ezt olvashatjuk: *„5. Abban az esetben, ha a megegyezés nem volna elérhető, a Csehszlovák Köztársaság Kormánya fenntartja magának a jogot arra, hogy a kérdést a békeértekezleten felvesse vagy más úton rendezze. 6. Ugyanerre az esetre a Magyar Köztársaság Kormánya fenntartja a jogot arra, hogy a kérdést a békeértekezleten felvesse, valamint arra az esetre, ha Csehszlovákia részéről a kérdés más eszközökkel nyerne rendezést, állásfoglalásához való jogát fenntartja.”* A 7. bekezdés a jövő intézkedéseire utalva leszögezi: *„A jelen jegyzőkönyv 4. bekezdésében megjelölt megegyezés megkötéséig a Csehszlovák Köztársaság Kormánya továbbra is fenntartja a magyarok kiutasításának és áttelepítésének felfüggesztésére vonatkozó gyakorlatát, kivéve a munkaerő felhasználására vonatkozó törvényes rendelkezések által indokolt intézkedéseket.”* Az egyezményben utalást találunk az erőszakos munkaerőtoborzás és egyéb jogtalan intézkedések elől menekültek státusza rendezésére is. Az V. cikkhez tartozó függelék úgy intézkedett, hogy az áttelepítendő magyarok számába be kell venni azokat a személyeket is, akik már átköltöztek Magyarországra.

A csehszlovák kormány a megoldást a megegyezésen túl továbbra is abban látja, ha a magyar kormány – más megoldás nem lévén – egyoldalúan veszi át a Csehszlovákiában

maradt magyar tömegeket. Az, hogy a Csehszlovákiában maradt magyaroknak kisebbségi jogokat biztosítsanak, egyáltalán nem szerepelt a csehszlovák politikai elképzelések közt. A csehszlovákiai magyarok egyoldalú, önkéntes, illetve kötelező áttelepítésének ügyét a csehszlovák fél a párizsi békekonferencia által kívánta szentesíteni. Ezt a célt szolgálta az 1946 nyarán kibontakozott reszlovakizációs kampány, melynek értelmében mintegy háromszázötvenezer magyar kérte „reszlovakizálását.”¹⁰ A magyarok széttelepítése a párizsi békekonferencia negatív állásfoglalása esetén merült fel. A magyar fél ugyancsak a békekonferenciától várta az egyoldalú transzfer követelésének elvetését és a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésének rendezését.

Az ügy azonban már a lakosságcsere kezdeténél is bonyodalmakba ütközött. Az egyezmény végrehajtásának megkönnyítésére a lakosságcsere-egyezmény X. cikke értelmében két szlovák és két magyar tagból álló vegyesbizottságot hoz létre, melyet megbíztak az eljárási szabályzat és végrehajtási határozatok kidolgozásával. A Budapesten majd Ótátrafüreden működő vegyesbizottság munkája az ingóságok el- és átszállítása ügyében akadt el végzetesen. A témával foglalkozó 16. számú véghatározat szerint ugyanis az áttelepülők csak szabad ingóságaikat vihetik magukkal; kivéve a készpénzüket, bankbetétüket, értékpapírjaikat, nemesfémeket, drágakövet, valutát, devizát. Kötött gazdálkodási keretbe tartozó ingóságaik közül csak fejadagot, illetve háromtagú család esetében egy sertést takarmányadaggal együtt vihetnek magukkal az áttelepülők. Végül kompenzációs ingóságaik, azaz állataik, gazdasági felszerelésük, gépeik, szállítóeszközeik, készleteik és egyéb anyagiak összeírandók és hátrahagyva kölcsönös elszámolás tárgyát fogják képezni.¹⁰

Az egyértelműen *csehszlovák érdekeket* szolgáló 16. számú véghatározat ellentétet volt a lakosságcsere-egyezmény VI. cikkével, mely szerint az áttelepülők minden ingóságukat magukkal vihetik. A magyar fél hanyagságának köszönhetően a véghatározatot kellő mérlegelés nélkül hirdették ki, ami az eljárási szabályzat értelmében egyet jelentett a hatályba léptetéssel. A történetek óriási felháborodást váltottak ki mind a szlovákiai magyarság köreiben, mind Magyarországon, hiszen a készleteitől megfosztott százezer magyar átvétele a magyar kormány számára megoldhatatlan feladatot jelentett volna. Ezért a magyar kormány felkérte a csehszlovák kormányt a 16. számú véghatározat hatálytalanítására az új véghatározat kidolgozására. Kifejezte, hogy ellenkező esetben nem tudja megkezdeni a lakosságcserét. A csehszlovák fél elutasította a magyar kérést, és azzal fenyegetőzött, hogyha a magyar kormány nem vállalja a lakosságcsere megkezdését és lebonyolítását a 16. számú véghatározattal együtt, akkor erre válaszként megkezd a szlovákiai magyarok kitelepítését.

A fenyegetés akkor vált igazi veszéllyé, amikor az 1946-os párizsi békekonferencia az Egyesült Államok és Anglia vétójára elvetette a szlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítésének Szovjetunió által támogatott csehszlovákiai követelését, és a megoldást az érdekelt felek kétoldali tárgyalásos megegyezésére bízta. Az egyoldalú transzfernek a békekonferencia általi elvetését, valamint a lakosságcsere ügyében való kétoldali tárgyalások megszakítását a csehszlovák politikai közvélemény egyértelműen a csehszlovák diplomácia vereségeként könyvelte el. A megtorló lépés most is a csehszlovákiai magyar kisebbség ellen irányult. Ennek eredménye a szlovákiai magyarok Csehországba kerülésének harmadik hulláma lett.

„1946. augusztus 6-án és 7-én a központi szlovák nemzeti szervek elhatározták, hogy a szükséges munkaerő biztosításának céljából a dél-szlovákiai magyar lakossággal szemben a köztársasági elnök 1945/88. számú határozata értelmében kényszerrel fognak alkalmazni. Ennek alapján a központi kormányzat elrendelte Dél-Szlovákia magyar lakosságának általános munkakötelezettségét, amivel egyúttal Dél-Szlovákia lakosságának szerkezeti összetételét is meg akarta változtatni”¹¹ – írja Samuel Cambel. Az általa használt „szerkezeti összetétel” nem más, mint a még meglevő etnikai egységtömbök szétzilálása. A csehszlovákiai magyarság társadalmi struktúrájának erőszakos megváltoztatása ugyanis már

az értelmiség el üldözésével, a módos és középparaszti réteg áttelepítésre jelölésével megkezdődött.

A „nemzeti szervek” elhatározását a szlovák belügyi megbízott bizalmas utasítása követte, amelyet az összes járási bizottságnak szétküldtek 1946. szeptember 21-én.¹² A 117–14. Biz.-1946.-III./4. számú utasítása a magyarok Szlovákiából való elszállítására fogantatosított biztonsági intézkedéseket tartalmazza. „a) A közeljövőben sor kerül a magyar nemzetiségű lakosságnak Szlovákiából való elszállítására, és azoknak a vidékeknek betelepítésére, ahonnan a magyar nemzetiségű személyeket át fogják telepíteni. b) Erre az akcióra biztonsági szempontból fel kell készülni. Az NB hatáskörébe tartozó SNB alakulatait is igénybe kell venni az elszállítási és áttelepítési akció lebonyolításánál. c) Tudatában kell lenni annak, hogy ezeknek az akcióknak sima lebonyolítását az érintett személyek ellenállása, az ügynökök tevékenysége szervezeten vagy anélkül aktívan vagy passzívan zavarhatja. d) Zavaró körülmények leginkább izgatásban, engedetlenségre való felbujtásban, fegyverrel vagy anélkül, élet vagy vagyon elleni merénylet által, gyújtogatásban, szabotálásban vagy más cselekedetekben nyilvánulhat meg, de úgy is, hogy az érintett személyek a hivatalos parancsnak nem engedelmeskednek, elmenekülnek, nem mozdulnak helyükről, sorozatosan megbetegednek. e) A nemzeti bizottságoknak kötelességük az idézett feladatok törvényes keretek között lelkiismeretesen, következetesen és rugalmasan teljesíteni, de nem hanyagolhatják el egyéb teendőiket. f) Az ONB, az OSK és az OK szervek az 1939/190. számú törvény 2. §-a, valamint az 1941/26. SZNT rendelet szerint hatályos preventív tilalmi rendeleteket adhatnak ki, főleg az NB járási főnökének indítványára, de saját kezdeményezésből is.

Az MNV és az MNS szervei az 1939/190. számú törvény 29. §-a értelmében az akciónál a biztonsági szervekkel közösen kötelesek együttműködni.

A továbbiakban a zavaró körülmények ellensúlyozására, hírszerző és kémelhárító szolgálat kiépítésére, egyes községekben a megszabott esti és reggeli órák közt kijárási tilalom megszabására kapnak engedélyt. Megtilthatják a községben tartózkodó személyeknek, hogy „gyalog vagy közlekedési eszközökkel járjanak akár a járás egyéb, akár egy részének területén, hacsak nem rendelkeznek a NB szerveitől kiállított írásbeli utazási engedéllyel.” Tilalmat adhatnak ki a vendéglők, kocsmák bezárására, kinyitására vagy kiürítésére. Ugyanez vonatkozott az üzlethelységekre, a szeszes italok árusítására is. Utasításukra az érintettek kötelesek azonnal átadni járműveiket vagy igavonó és fejőállataikat kocsijukkal együtt, valamint egyéb jószágukat és háziállatukat is. Utasítást adhatnak ki bizonyos személyeknek arra, hogy házukat elhagyhatják-e, illetőleg szükség esetén onnét elköltöznek vagy szükség esetén valahová kiköltöznek a hely, körzet, idő és mód megadásával. Tilthatják a lakásváltoztatást, illetve bármilyen személy éjszakai szállásra való befogadását. Utasíthatnak bizonyos személyek megjelenésére, illetve arra, hogy „a háztulajdonosok bizonyos időben udvarukat és tárolójukat, melléképületeiket ne zárják be, vagy ha bezárnák akkor az összes kulcsot elismervény ellenében bizonyos helyen megőrzésre adják le.”

„A parancsokat és tilalmakat indokolni nem kell, fellebbezés ellenük nem engedélyezett. Tartalmazniuk kell, hogy azonnal hatályba lépnek-e. Kézbesítendő és szükség szerint kihirdetendő, úgy hogy a kézbesítéssel és kihirdetéssel egyidőben végrehajtandók.” A tilalom vagy a parancs érvényesítéséhez elég volt a hivatalos utólagos jóváhagyatás. Az utasítást Lietavec belügyi megbízotthelyettes írta alá sajátkezűleg.

Az utasításból kiderül, hogy a magyarok kilakoltatása, széttelapítése esetében előre megfontolt alapos, kitervelt, összehangolt akcióról van szó. Olyanról, amelyben a magyartalanítás biztosítására azonnal gondoskodni kívánnak az elnéptelenedett területek benépesítéséről, betelepítéséről is. Az utasítás erőszak-jellege tehát érvényesíthető volt a betelepítendő szlovák lakossággal szemben is, hiszen az akció egyik fő szervezője a Telepítési Hivatal deklarálta ezt a szerepet is el kívánta látni. A hazai szlovák lakossággal szemben az

eddigyi adataink szerint nem érvényesítették a biztonsági intézkedések utasításait, azonban a külföldről hazatelepített szlovák lakosság esetében már éltek ezzel a lehetőséggel.

Az akció lebonyolításával megbízott biztonsági és közigazgatási szervek száma az újonnan, a civil lakosság körében szervezett „hadoszloppal” együtt sem bizonyult elégségesnek. Létszámuk pótlására vetették be a katonaságot, mely már a Szudéta-vidék németiségének kitelepítésekor is jó szolgálatot tett.

A zavaró körülmények teljes kiiktatását, azt a célt, hogy a deportálás véghezvitelében nem lehet kivételeket tenni a kijelöltek esetében, szolgálta a betegeket is szabotálóknak nyilvánító rendelkezés. Az egyik magyarázata lehet annak a brutalitásnak, amellyel a végrehajtó szervek a betegekkel, öregekkel bántak.

Az 1945/26. SNT rendelet hatályba lépése az akció lebonyolításánál azt jelentette, hogy a magyar lakosú községekben és járásokban, ahol a lakosság többségben élt, és ahol emiatt tilos volt a nemzeti bizottságok létrehozása, a tejhatalmat a belügyi megbízotti hivatal által kinevezett komisszárok (biztosok) gyakorolták. Ők egyszemélyben rendelkeztek a nemzeti bizottságokkal azonos szintű jogkörrel. Az általuk kibocsátott rendelkezések nyomán szállították a szlovákiai magyar értelmiségieket és másokat internáló táborba. Ők végezték az 1938 után beköltözött kényszerkitelepítését stb. Ők tartóztatták le és büntették az anyanyelvüket használni merészleő magyarokat. Nem kevesebb könyörtelenséggel jártak el a deportálás végrehajtásában sem.

Hírszerző, kémelhárító szervezetük tagjait kezdettől fogva a lakosságnak azon részéből válogatták, akik saját szemükben megbízhatónak bizonyultak, akiket nem fenyegettek kitelepítéssel vagy a deportálással, akik többnyire nem magyar nemzetiségűeknek vallották magukat. Az utasításban szereplő intézkedéseket általában a lakosság megfélemlítésére alkalmazták. A kijárási tilalmat például minden esetben bevezették, de olyan szekatúrával, hogy a magyar lakosok többsége nem hogy az utcára, de a saját udvarába sem mert kilépni.

Ügyeltek a rendszabályok a menekültek, a kitelepítés elől elbujdosók lefűlelésére is. Aki befogadta őket, vétett a szabályzat ellen, és alkalmazni lehetett ellene a megtorló intézkedéseket.

A személyek megjelölése „M” (magyar) betű használatáról tudunk felnőttek esetében. Gyermekes esetében karra kötött kék szalag, illetve nyakba, fehér szalagra akasztott tábla tartalmazta a személyi adatokat.¹³

Az udvarok, istállók, melléképületek nyitvatartására adható utasítás a szabad rablás biztosítóka volt, mellyel éltek is az alkalomra várók az esetben, ha a kitelepítettnek nem sikerült már korábban biztonságba helyezni a hátramaradó javait. Például sebtében elkótyavetyélni (sokszor a már jelentkező szlovák telepesekeknek), vagy a rokonokra bízni.

Az intézkedések „Endlösung” jellegét erősítették a végrehajtás lebonyolításának tervezett gyorsasága, az utasításban is szereplő, a teljes hírzárlatra vonatkozó intézkedések, a minden körülményre s még az azon túlra kiterjedő figyelmesség. „Ha már a kiadott előírások nem védik meg kellőképpen a közérdeket, józan megfontolás után újabb tilalmak adhatók ki.” És az a kitétel, hogy a parancsok, tilalmak, intézkedések kiadásához semmiféle indok nem volt szükséges, ellenük kifogás vagy fellebbezés nem létezett, végrehajtásuk a kikézésbesítéssel, illetve a kihirdetéssel esett egybe.

A „hadműveletek” 1946. november 15-én kezdődtek meg. A párkányi járáshoz tartozó Kőbölkúton és a Somorjai járáshoz tartozó Szemet és Gutor községekben.¹⁴ A következő fázis a párkányi járástól nyugatra és Pozsonytól keletre elterülő csallóközi részt foglalta magába, továbbá Párkánytól az Ipolyságig terjedő határszakaszt. A deportálás második fázisa december első napjaiban vette kezdetét az Ipolyságtól Rimaszombatig terjedő határsávban. Itt a deportálás 1947. február 25-ig, azaz összesen kilencvenkilenc napig tartott. Ekkor váratlanul véget ért. Az akció eközben a Tornajai járást is elérte. A keletebbre fekvő járások (Rozsnyó, Szepsi, Kassa, Királyhelmec, Nagykapos) magyarsága megmenekült a Csehországba való

elhurcolástól. Az elszállítandó családokat előzetesen elkészült listák alapján jelölték ki. A listákra az általában öt holdon aluli paraszti birtokkal rendelkező családok kerültek fel. A névsorban akadtak olyanok is, akik személyi bosszú áldozatai lettek. A községek vagyonosabb családjai általában már rajta szerepeltek a Magyarországra szülő áttelepülési listákon (megjegyzendő, hogy a csehszlovák kormány a lakosságcsere-egyezmény V. cikke alapján 106.398 személyt jelölt áttelepítésre, s emellett a VIII. cikk alapján háborús bűnösként 75. 114 személyt jelölt ki egyoldalú áttelepítésre).¹⁵

Az akció kezdetét a falu katonasággal való körülzárása jelentette, amiután életbe léptek a biztonsági intézkedések, kijárási tilalom stb.¹⁶ Ezután a kiszemelték közt szétszöszötték a járási Munkavédelmi Hivatal által készített kiutaló végzéseket (Pridelovací v ýmer). Ez általában délután történt, mikor is a kijelölttel közölték, hogy a házat el nem hagyva kell felkészülnie a másnap reggeli elszállításra, melyre az általános munkakötelezettséget elrendelő 1945/88. számú elnöki rendelet alapján került sor. Érdemes egy kiutaló végzés teljes szövegű fordítását is megismernünk.¹⁷ A végzésen szerepelt a végzés hivatalos száma, valamint a bizottság- és a transzportlevél száma, a kiutaló végzés címzettjének neve és adatai. Ezek után szerepelt a kiutalás életbelépésének időpontja, valamint az adott járás, ahová a kiutalási végzés szolt; a Munkavédelmi Hivatal helye, alkalmanként a befogadó gazda neve. A kiutalt tartozott pontos időben a lakóhelyének megfelelő állomáson tartózkodni elszállítás végett. Aztán a következő szöveget olvashatjuk: „A hivatkozott 88. számú elnöki dekrétum felhasználását a cseh országrészek nagy munkaerőhiánya indokolja, valamint az a fontos közérdek, hogy a lakosság ellátását biztosítani tudjuk, ami megköveteli, hogy a fent nevezett rendesen és lelkiismeretesen teljesítse kötelességét, ami ebből a munkára való kiutalásból fakad, továbbá, hogy konstruktívan viszonyuljon a csehszlovák kormány kétéves fejlesztési tervéhez.

A cseh országrészekben a kiutaltak a fennálló rendelkezések szerint az elvégzett munka alapján biztosítunk munkabért, munka és lakáskörülményt, valamint a helyi munkásokkal egyenlő társadalmi juttatást és biztosítást.

A jelen végzés ellen a kézbesítéstől számított három napon belül ellenvetés nyújtható be a járási Munkavédelmi Hivatal Igazgatási Bizottságához vagy pedig tizenöt napon belül a Pozsonyi Területi Munkavédelmi Hivatalhoz, annak a járási Munkavédelmi Hivatalnak az útján, melyben ezt a végzést kiadták."

De a fellebbezésnek az idézett dekrétum 6. §.6. bekezdése szerint halasztó hatálya nincsen.

Az elrendelt kötelezettségekkel szemben tanúsított mindenfajta tevékenységet a Munkavédelmi Hivatal az idézett dekrétum 23. §-a alapján tízezer koronáig terjedő pénzbüntetéssel sújthatja, vagy a hivatal javaslata alapján a járási nemzeti bizottság százezer koronáig terjedő pénzbüntetést, illetve egy évig tartó börtönbüntetést szabhat ki. Ezután a kiutaló hivatalos pecsétje és aláírása, valamint a kiutalás dátuma olvasható. A megjegyzés rovatba a kiutalt személyek hozzátartozóit vették be. A kimutatásban szerepelt még az „Útmutatás mezőgazdasági munkások részére."

Kivonat a munkakönyv feltételek közül:

- I. *A kitelepítettek kapnak: lakást, tüzelőt, világítást, természetbeni járandóságot, mint a cseh munkások úgyszintén munkabért az érvényes kategóriák szerint (etető, fuvaros, lovasz stb.).*
 - a) *férfiak havi 850,70 koronát,*
 - b) *nők havi 870-965 koronát.*
- II. *A nőtlen cseléd kap: lakást, kosztot és évi munkabért kategóriák és életkora szerint;*
 - a) *a férfiak 490-910 koronát havonta,*
 - b) *a nők havi 490-860 koronát.*

Ha a kiutalt személy úgy érzi, hogy munkaadója megkárosította, forduljon bizalommal a cseh részeken a munkahely szerinti járási hivatalának bérosztályához, mely megfelelő információkat ad előírások ügyében." A kitoloncolásra ítélt családok külön nyomtatványon tájékozódhattak életfeltételeik további alakulásáról.¹⁸ „Amennyiben azon személyek, akik ezen rendelet szerint az új munkahelyen minden életfeltételt megkapnak, nagyobb mennyiségű gabonát és lisztet nem vihetnek magukkal. Meg van azonban engedve magukkal vinni a következő dolgokat és élelmiszereket: személyenként tíz kg kenyér és főzőliszt, három kg búza (bab, borsó), negyed kg mák, húsz kg burgonya, öt kg zöldség, továbbá minden a háztartásban elkészített lekvárt és befőttet és saját termésű gyümölcsöt. Azonban magterméseiből egy baromfira csak tizenöt kg kukoricát, árpát vagy zabot vihet magával. Zsírt és füstölt húst az ölési jegy értelmében, amennyiben ezen ölési jegy nem áll rendelkezésre, egy kg zsírt és két kg füstölt húst személyenként. Továbbá egy család vihet magával akármilyen baromfit, legtöbbet azonban az 1946. december 31-i állománya szerint. Nem szabad magával vinni vagy elidegeníteni, eladni sem lovat, sem semmiféle szarvasmarhát (ökröt, tehenet, borjút) és malacot. Továbbá minden család magával viheti teljes lakásberendezését, ruhaneműjét és minden olyan dolgot, amelyik nem képezi a holt-leltár tárgyát, mint gazdasági felszerelést, továbbá tűzhelyet, kályhát stb.

Azon családok, amelyek ezek szerint be lettek kapcsolva a munkaprogramba, az új rendeltetési helyen megkapják minden szükséges életfeltételeikhez (sic!), úgy mint minden csehszlovák állampolgár. Az állampolgársági jogok rendezve lesznek, és az itt hagyott ingatlanokért ott fognak kapni megfelelő kárpótlást, és nem lesz elkobozva."

Az intézkedéssorozat legtöbb esetben megdöbbenést és hitetlenkedést váltott ki az érintettek közül. Sokan megtagadták a végzések átvételének elismerését. Hyen esetben – pontos utasítás szerint – a kézbesítést átnyújtó katona (csendőr, partizán vagy civil személy) saját maga írta alá az elismervényt, a végzést pedig ott hagyta. A végzések kézbesítésével egyidejűleg külön bizottságok összeírták a kijelöltek vagyoni leltárát. Az összeírás olyan részletes volt, hogy szerepelt benne a lakóhelyiségek térmérete, padlózata, ha tartozott a házhoz kút, akkor annak mélysége is.¹⁹ A községet bárkinek elhagyni csak a falu irányítását átvevő csendőrparancsnok engedélyével lehetett. Az intézkedésekkel szembeni ellenállást vagy ellenállásnak minősített bármilyen megmozdulást a községet megszálló csendőrség és katonaság azonnal, és a legdurvább módszerekkel tört le. A felvett jegyzőkönyvek súlyos bántalmazásokról, sőt halálesetről is beszámoltak.²⁰ A történetekkel szembeni nagyobb ellenállást a fegyvertelen és megfélemlített lakosság részéről eleve megghiúsított a fegyveres ellenségként viselkedő túlerő.²¹

Az elszállításig hátralevő időt bénult félelemben, kétségbeesett segítségkeresésben vagy menekülni próbálkozásban töltötték a kijelöltek. Mivel azonban egész családokat jelöltek ki elszállításra, segítségre, menekülésre kevés esély maradt az adott körülmények között. Ha sikerült a család egyik-másik tagjának a menekülés, akkor megesett, hogy a családtagok örökre elveszítették egymást.²² Sokan a zajló Dunán keresztül próbáltak meg átszökni Magyarországra. Ez sok esetben a szlovákiai magyarság áldozatai számának emelkedését jelentette.²³ Mégis a menekülni tudók voltak az események első hírvivői. A csehszlovák sajtó hetekig némaságával deklarálta a történetekkel kapcsolatos állásfoglalását. Szerepe a későbbiekben is egyértelműnek bizonyult. Leginkább a magyarországi sajtóközlemények cáfolásával kerített sort a témára.²⁴

Ha a bekerített községnek volt vasútállomása, akkor ott rakták vagonokba a kijelölt személyeket és holmijukat. Ha nem volt, akkor a legközelebbi vasútállomásra bekészített vagonok bejáratáig UNRA teherautókkal szállították a magyar lakosságot. Az elszállítás valóságos ostromállapotot eredményezett a faluban. A kijelöltnak és hozzátartozóinak egyet nem tudtak megtiltani, hogy ne keserves sírás közepette szakadjanak el egymástól. Akik nem akartak felszállni a teherautókra, azokat – szemtanúk leírása alapján – megverve, megkötözve,

erőszakkal rakták fel. Sorra kerültek a súlyos betegek, szülés előtti állapotban levő anyák is.²⁵ Az elszállításra mínusz húsz fok körüli, téli időben került sor. Ha a család nem vitt magával fűtőalkalmatosságot, akkor fűtetlen vagonokban kellett átvészelnie a Csehszágba való szállítást. Az utazás ilyen körülményei számos öreg, beteg vagy gyermek halálát jelentették.²⁶ A szerelvényeket nem látták el a megígért orvosi kísérettel, konyhával. A kijelölés és az elszállítás módja ellenkezik a hivatkozási alapnak számító 1945/71. és 1945/88-as elnöki dekrétummal.²⁷ Az említett két dekrétum például nem ad lehetőséget arra, hogy munkára való beutalás katonai, csendőri vezénylettel történjék, még kevésbé a hadiállapotszerű helyzet megteremtéséhez. Nincs szó benne a különböző korlátozási intézkedésekről, statárium, igazoltatás stb.

Nem szabályozza a visszamaradt vagyon helyzetét, és eleve ideiglenes jelleggel egy, legfeljebb meghosszabbítással másfél évre érvényes. Szó sincs benne vagyonösszeírásról vagy az elvihető tulajdonszerek kijelöléséről.

Eleve nem tartották be a kijelölt korhatárokat férfiaknál és a nőknél, hisz a gyermekeket és öregeket is elszállították. A dekrétum értelmében nős férfiakat és férjes asszonyokat csak kivételes esetekben lehet munkára utalni. A valóságban olyan kiskorú gyermekes édesanyákat is elszállítottak, akiknek férjük hadifogságban volt. A dekrétum nem tesz nemzetiségi különbséget, míg a vegyes járású községekből csak a magyar lakosságot szállították el. A dekrétum alapján mindenkit képességeinek megfelelő munkával kell foglalkoztatni, ám erre a legkevésbé sem figyeltek a szervezők, mivel a magyar lakosságot egységesen csehszági mezőgazdasági munkára vitték.

A zsúfolt vagonok végállomása nem a közhiedelemben elterjedt Szudéta-vidéken volt, hanem Morvaország, Közép- és Dél-Csehszág városaiban, ahol a magyaroknak addig kellett a zárt, hideg vagonokban tartózkodniuk, amíg meg nem érkezett és ki nem választotta őket a munkaerő igényének bejelentése alapján értesített cseh földműves.

Az állomáson, főtéren zajló válogatás valójában közelebb állt az embervásár minősítéshez, mint a munkavállaláshoz. A leghamarabb a jó erőben levő munkaerő, a kevés gyermekes családok keltek el. A sokgyermekesek, betegek napokig rostokoltak a vagonokban, míg megkönyörülve rajtuk valakik elhelyezték őket. A deportáltak vasúti szállítási költségeit ami az akkori pénz értékének megfelelően körülbelül 4–5 ezer korona között mozgott, az igénylő gazdának kellett megtérítenie.²⁸ Ugyancsak neki volt kötelessége az elhelyezésről és a bérezésről gondoskodni. A bérezés a kommenciós cselédnek megfelelő szintű volt. A havi nyolcszáz-ezer korona közt mozgó keresethez (egy munkás akkori bére négyezer korona) még természetbeni járulékot is kaptak havi kilencven-száz kilogramm gabonát, egy kg zsiradékot, napi egy-két liter tejet. A befogadó gazdák viszonya foglalkoztatottjaikhoz különböző volt. Abban viszont megegyeztek, hogy az érkező magyarok önként jelentkeztek munkára (ezt egyébként a hivatalos sajtó is így állította be), vagy ha nem önkéntesek, akkor valamilyen bűnökért – például háborús bűnökért – kell imigyen lakolniuk. Ez sokban meghatározta a jövevényekhez való viszonyukat. Mindezzel együtt tisztában lehettek a helyzet átmenetiségével, mert alkalmazottjaikból igyekeztek a maximális teljesítményt kisajtolni. Sok helyütt a munkaképteleneket, gyenge képességűeket, a betegeket egyszerűen nem fogadták be. Ezek sokszor földönfutókká, otthontalanokká váltak, ha nem sikerült később hazaszivárogniuk. Gyakran szakítottak szét családokat úgy, hogy a nőket és férfiakat az ország két különböző helyén alkalmazták.³⁰

Így az alkalmazott és az alkalmazó közt a legritkább esetben alakult ki igazi emberi kapcsolat. Az előbbieket megaláztatásuk miatti zárkózottsága, minden áron való hazaigyekezete, az utóbbiak felsőbbrendűségi érzése akadályozta ezt. A nagygazdák birtokai mellett a magyarok állami és egyházi birtokon is dolgoztak. Ez utóbbiak előnye pusztán annyi volt, hogy rendszeres bérezésük biztosítva volt, míg a gazdák esetében ez nagymértékben függött a gazda anyagi helyzetétől, az az évi termésátlagtól. Az elmaradt vagy hiányos

bérezés ügyében a járási Munkahivatalnál fellebbezhetett ugyan az alkalmazott magyar, ám panaszaira orvoslást nem biztos hogy talált. Egyébként minden vonatkozásban a járási Munkahivatal felügyelete alatt álltak a Csehszországba szállított magyarok. E hivatal engedélye nélkül munkát, lakhelyet nem változtathattak. Itt végezték el széttelepítésüket is oly alaposan, hogy településenként négy-öt család kerüljön csak egy helyre. Kivételről egy esetben tudnak a megszólaltatottak, a Zateci járásban Milonevesben a falu harminc családjából huszonkettő, tehát a többség volt magyar.³²

A deportált magyarok jogi helyzete teljesen képtelen volt. A Munkavédelmi Hivatal modern „röghözkötöttségi” állapotként kezelte sorsukat. Ha elbocsátották őket állásukból vagy nem tudtak számukra munkát biztosítani, akkor sem hagyhatták el a számukra kijelölt tartózkodási helyet. A rendelkezések tiltották a házasságot magyar és cseh vagy más szláv nemzetiségűek között. Akadtak járások Morvaországban és Prága környékén, ahol a csendőrség ellenőrizte az érkező postai küldeményeket és a hazaküldött leveleket. Az egymás látogatására is csendőrségi engedélyre volt szükség.³³ Számos család szökése miatt erősödött a magyarok ellenőrzése, ami azonban a legmeglepőbb tény, hogy a körükben lekipásztori tevékenységre kiküldött komáromi református lelkésznek, Tóth Kálmánnak munkájához előzetesen a csehszlovákiai hadügyminisztériumból kellett engedélyt kérnie.³⁴ Rajta kívül egyébként a katolikus és az evangélikus egyház egy-egy lelkészét bízta meg a Pozsonyi Magyar Meghatalmazott Hivatal azzal, hogy a Csehszországba hurcolt magyarokat meglátogatva tegyenek jelentést tapasztalataikról.

A kiküldött lelkészek közül Pető Károly katolikus, Mathaeides Gyula evangélikus és Tóth Kálmán mellett Szabó Antal református lelkész neve és beszámolója ismert előttünk.³⁵ Tőlük szerezhetünk tudomást arról, hogy a Csehszországba deportált magyarok ritka kivételtől eltekintve valamennyien a hazainál rosszabb lakás- és életkörülmények közé kerültek. Jó állapotban levő nagy lakásokba akkor sem engedték be őket, ha azok lakatlanok voltak. Gyakran olyan munkára osztották be őket, amely megerőltető volt és számukra ismeretlennek bizonyult. Például komlóföldekre, erdészeti munkálatokra, nagyüzemi állattartásra stb. Általános körben elterjedt volt a kiskorú gyermekek munkába állítása. Élelmezési és ruházati cikkeik beszerzése az érvényben levő jegyrendszer alapján történt, de a magyarokat nem mindenütt szolgálták ki a helyi lakossággal egyformán.

A közösségi, kulturális életük a nullával volt egyenlő, hiszen gyülekezési szabadságuk korlátozva volt. Iskolaköteles gyermekeknek csupán ötven százaléka járt iskolába, a cseh nyelv azonban számukra is teljesen idegen volt, és ez tanulásukra is rányomta bélyegét. Akadt járás (Podborany), ahol a magyar nemzetiségű tanulókat nem vették fel középiskolába.³⁶ Községi életük egyetlen lehetősége volt a körükben végzett lekipásztori munka. Ezt sok esetben akadályozták a hivatalos közegek, mégis szinte egy emberként vettek részt az istentiszteleteken a környékbeli magyarok felekezetre való tekintet nélkül.³⁷ Az egy-egy körzetbe szétszórt magyarok közt negyed vagy félevenként került sor istentiszteletre, igehirdetésre.

Magyar nyelvű nyomtatott írás itt 1945 óta első ízben 1947 végén jutott el néhányukhoz a Pozsonyi Magyar Meghatalmazott Hivatal közvetítésével; a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság által kiadott lap az Új Otthon, és 1948-ban a Prágában szerkesztett a Tájékoztatási Minisztérium és a Földművelődésügyi Minisztérium által kiadott Jóbarát című hetilap.

A csehszágai deportáltak számát illetőleg különböző vélemények ismertek. Juraj Zvara történész állítása szerint Csehszországba 9610 családot, 61.640 személyt szállítottak, akik közül 2154 család önként távozott el Dél-Szlovákiából.³⁸ A kiküldött egyházi képviselők jelentései 70–100 ezer köztire, a magyar meghatalmazott a kirendeltségei által beküldött tájékoztató jelentései alapján 1947-ben hatvanezerre becsülte számukat. A Csehszországban élők elmondásai alapján egy percig sem nyugodtak bele sorsukba. Keserű életük és leküzdhetetlen

honvagyuk készítésére már a deportálás első évében tíz-tizenötezer személy szökött vissza szülőföldjére.³⁹ Nagy része rokonoknál vagy ismerősöknél bujdosott. Utánuk valóságos hajtóvadászatot rendeztek a biztonsági szervek. Akit elfogtak, azt könyörtelenül visszatoloncolták, sokuknak egész családját bántalmazták a történetek miatt. Akadtak olyanok, akik a szökés után paradox módon önként jelentkeztek csehországi munkára, de már nem nagybirtokra, hanem ipari üzemekbe. Számos üzem vezetése az így érkezettek kiadatását – mivel körözés volt ellenük – munkaerőhiányra hivatkozva megtagadta. Egy-egy ilyen ipari üzem munkásszállását a magyar nemzetiségű dolgozók egyszerűen csak „menekülttábornak” nevezték.⁴⁰

1948 tavaszán lejárt felé közeledett az 1945/88-as elnöki rendeletben meghatározott egy év, és az ezt meghosszabbítandó hat hónap. A csehszlovák hatóságok különböző manőverekkel próbálták önkéntes jelleggel visszatartani a csehországi munkaszolgálatos magyarokat.⁴¹ A propaganda ígéretei a sajtóban is megjelentek. 1948 áprilisában jelent meg az 1948/76. számú kormányrendelet és az 1948/77. számú belügyminiszteri rendelet. A rendelet 3. §-a értelmében az állampolgárságukat elvesztett egyének kérhetik maguk számára a csehszlovák állampolgárságot. A kérelmeket azonban határidőhöz kötötték. Ezt a határidőt az 1948/77. számú belügyminiszteri rendelet azoknak a magyar nemzetiségű személyeknek állapította meg, akik legalább egy éve Csehországban tartózkodtak, és továbbra is ott maradnak. Ezt garantálandó három évre ideiglenes állampolgárságot kaptak, majd három év elteltével ígéretet kaptak a végleges állampolgárság megszerzésére. Tehát a csehszlovák állampolgárság utáni kérelem beadása három évre szóló önkéntes Csehországba való elköteleződést jelentett. Néhány, magyarokat foglalkoztató járás munkahivatala (például a zateci) külön pénzbeli támogatást is ígért azok számára, akik kérik a csehszlovák állampolgárságot, és ezzel együtt a maradást.

A deportált magyarok csak ezrelékben kifejezhető hányada jelentkezett az illetékes szerveknél állampolgársági kérelemmel. A kormányzatnak újabb megoldás után kellett néznie. Ennek értelmében adták ki 1948 júliusában az 1948/175. törvényt, amely az 1945/88-as elnöki dekrétumot módosította, mégpedig úgy, hogy az egy éves munkaszolgálat idejét két évvel (egy+egy évvel) meg lehet hosszabbítani az illetékes járási munkahivatalokban. A történelem menete azonban lassan anakronisztikussá tette a Csehországba hurcolt magyarok ügyét, mivel az 1947-es évben újból megindultak a két ország közt megszakadt lakosságcsere-tárgyalások, és ezek eredményeképp a népcsere is megkezdődött 1947. április 12-i dátummal. A csehszlovák fél az 1948. augusztus 4-7 közt folyó pozsonyi tárgyalásokon elérve azt, hogy a magyar fél a lakosságcserét 1948 végéig folytassa, nem zárkózott el az elől, hogy a visszamaradt magyarok számára megadja az állampolgárságot.⁴² Ennek törvénybe foglalását eredményezte az 1948. november 17-én meghozott 1948/245. törvény, illetve az 1949. január 4-én a szlovák belügyi megbízott által kiadott 45.000/3-V/I– 1948-as körrendelet.

Az állampolgárság visszaadása kizárta, hogy a magyarok tízezrei továbbra is a cseh és morva gazdánál teljesítsenek kényszermunkát, visszaszállításuk 1949 elején indult meg. Néhányan közülük részesültek minimális kártérítési összegben is. Hazaérkezésük azonban így sem volt problémamentes. Legtöbbjük házában külföldről vagy belföldről odatelepített szlovák telepescsaládot helyeztek el. Jobbik eset volt, ha a házukat, portájukat kifosztva, de üresen találták. Néhányuknál a helybéli vezetéstestület jóindulata vagy a rokonok gondoskodása megmentette a portát és a hozzá tartozó ingóságokat. Az illetékesek kezdetben igyekeztek a deportáltakat különböző szükségmegoldásokba kényszeríteni. Rokonoknál vagy más községekben telepítették le őket. Később ezzel már egyáltalán nem törődtek, egyszerűen az állomáson kirakva sorsukra hagyták őket. Ennek a frissen betelepülő és az épp hazatelepülő szlovák és magyar lakosok közt számos összetűzés és rendezetlen viszony lett az eredménye. Végeredményben a deportálásból hazatérők hetven-nyolcvan százaléka került csak vissza otthonába. Sok, még Csehországban levő család értesüléseket szerezve az otthoni

helyzetről, a cseh gazdától egyenesen a Szudéta iparvidékre indult, lakást, megélhetést keresni. Ebben ösztönzően hatott rá az országszerte folyó, a Szudéta-vidék újratelepítését szorgalmazó kampány, amely ingyen lakást, munkahelyet, jó kereseti lehetőséget kínált a szerencsét próbáló vállalkozóknak. E propagandakampány Csehszlovákia új ígéret földjeként jellemezte Dél- és Északnyugat-Csehország németek után kiürült területeit.

A Pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatal információi szerint a deportált magyarok egyharmada nem tért vissza, vagy visszatérése után indult Csehországba, hogy ott véglegesnek remélt megoldást találjon életére. Sok család szakadt ketté azáltal, hogy a szülők visszatértek szülőföldjükre, a munkaképes fiatalok pedig új munkahelyükön telepedtek le. Újdonsült kenyéradó gazdáik megbecsülték őket, hisz nem a kalandvágy, hanem a szükség vezérelte őket, és ez munkájukon, teljesítményükön meg is látszott. Ők és az utánuk lassú folyamatként meginduló és máig tartó migráció jelenti a csehországi magyarok negyedik hullámát. Az ő számbeli utánpótlásukat az időről időre megismétlődő munkaerő-toborzó kampányok biztosítják.⁴³

Csehország mint kényszersmegoldás, afféle „helybéli Szibériaként” való alkalmazása nem ért véget a deportáltak visszatéréseivel. Sokuknak az otthonukban talált szituáció jelentős feszültségforrássá vált a győzelmét frissen kivívott Csehszlovákiának. Erre a belügyi szervek is felfigyeltek. Olyan rendeleteket hoztak a szlovák megbízott testület 1949. szeptember 12-i ülésén, hogy a visszahozott magyarokat legkésőbb október 15-ig vissza kell helyezniük otthonaikba. Ugyanakkor gondoskodniuk kell a szlovák telepesek elhelyezéséről is. A testület határozata alapján a helyzet megoldására elindították az ún. „Akcia Juh”-ot, a „Dél” akciót.⁴⁴ Felállították az akció járási bizottságait, a rendezetlen vagyoni kérdések megoldására. Ugyanakkor egy titkos záradékban ezek a bizottságok utasítást kaptak arra is, hogy írják össze a politikailag megbízhatatlan magyar családokat, illetve ezek vagyoni helyzetét. A bizottságok jóval a szükségletek felett írták össze a családokat, akiknek a névsorát a pozsonyi Telepítési Hivatal olyan szempontok alapján csoportosította, hogy volt-e a családra kirótt népbírói ítélet, elkobozták-e vagyonát, kompromittálta-e magát valami másban a család stb. Az előkészületek a legnagyobb titokban folytak s céljuk az volt, hogy a nemkívánatos, illetve megbízhatatlan családokat összeszedve újra Csehországba szállítsák őket, hogy a helyükre a szlovák telepesek, illetve a hazatérő deportáltak települhessenek. Az akciót katonai úton akarták lebonyolítani. Megkezdődött a kiszemelt családok összeköltöztetésének előkészülete. A kiadott írásbeli határozatok és a kiszivárogtatott hírek alapján az akció nagy riadalmat keltett. A magyar lakosság körében felújult a tavasz óta alábbhagyott bizonytalanság. Ráadásul a hírek hatására újabb szlovák telepesek jelentették be igényeiket a magyar portákra. Elterjedt a hír, hogy folytatódik Dél-Szlovákia magyartalanítása. Az érintettekkel közölték, hogy az 1949/128. sz. törvény 11. §-a értelmében házat kisajátítják s Csehországban jelölnek ki számára lakhelyet. Ilyen végzéseket azok is kaptak, akik az 1948/245. sz. állampolgársági törvény miatt nem kapták meg a csehszlovák állampolgárságot. Az akciót a Somorjai járásban kezdték. Katonai teherautókkal körülbelül 60 családot raktak vagonba. A Csehország felé irányított szerelvényeket a cseh hatóságok nem voltak hajlandók fogadni a deportáltakkal való korábbi tapasztalataik miatt. Így némi huzavona után a Szlovákia területén levő Nyitránoványba, majd Németprónára vitték őket, ahol állami gazdaságokban, fakitermelésben stb. kaptak munkát és a németek elhagyott házaikban szállást. A cseh, majd a helybéli hatóságok ellenállása (ui. a megfélemlített magyar földművesek egyszerűen abbahagyták a mezőgazdasági munkákat) megghiúsította a belső széttelepítés újabb próbálkozását. Ennek gondolata a továbbiakban csak szélsőséges politikai elképzelések szintjén merült fel, mint például 1968-ban.⁴⁵

*

A dél-szlovákiai magyarság felszámolásának a terve nem valósult meg, a történelem miatt keletkezett sebek és következményei azonban mind a mai napig érezhetők. A

következmények egyik válfajaként értelmezhetjük az 1945 után keletkezett és *máig Csehszlovákiában élő magyar szórványt*. Jelenlétük és növekvő létszámuk a hivatalos csehszlovák statisztikai kimutatásokban csodálkozást vált ki a kívülállóban. Méginkább csodálkozást és értetlenséget vált ki történetük és jelenlegi helyzetük megismerése. Úgy tűnik, az itt élő magyarok sorsukat mint egy súlyos betegség visszamaradó és el nem múlt nyomait viselik magukon.

A hivatalos statisztikában a 20.000-et,⁴⁶ valójában ennek a dupláját is meghaladó létszámú magyarság ittléte óta sosem részesült az őt mint kisebbséget megillető *nemzetiségi jogokból*. Anyanyelvének hivatalos használatára, anyanyelvi művelődésre, kulturálódásra, kulturális fejlődésre, kulturális, politikai szervezet létrehozására nincs joga és esélye. Nincs megfelelő politikai, jogi érdekképviselője. Sosem lehetett saját gyermekei számára iskolája, óvodája. A Csemadok 1949-es megalakulása után, szinte együttemben a szlovákiai helyi szervezetek létrejöttével 1951–1953-ban sorra alakulnak a csehszlovákiai magyarok helyi Csemadok szervezetei Karlovy Varyban; Chodovban, Loketben, Chomutovban, Kynšperkben, Sokolovban és környékén, Opaván, Ostravában.⁴⁷ Az alakulás oly aktív ütemű volt, hogy a Csemadok KB rövidesen járási bizottságokat, sőt Karlovy Varyban kerületi bizottságot, Prágában pedig koordinációs bizottságot hozott létre.

A Csemadok pozsonyi archívumának 1954-es, járási szervezeteket kimutató nyilvántartásában azonban hiába keressük a csehszlovákiai magyarok szervezeteit. Nincsenek, mert egy tollvonással eltörölték őket. A Csemadok ténykedését ezzel Szlovákia területére korlátozták. Ez a villanásnyi fény azonban számunkra így is sokat elárul a csehszlovákiai magyarok létét borító homályból. Ez alatt a rövid idő alatt ugyanis a Csemadok keretén belül sorra alakultak a magyar népművészeti együttesek, táncsoportok, színjátszócsoporthoz. Tudunk a Csemadok keretében Csehszlovákiában lezajló színházi falujárásról, magyar nyelvtanfolyamokról, kiállításokról, magyarbálokról. A teljesen különböző vidékek hagyományaival ideérkező magyarok az idegenségben szinte pillanatok alatt egymásra találtak. Szervezeteikbe befogadták – nem egyszer alapító tagként – a Magyarországról szlovákként Csehszlovákiába települőket, a szlovákiai nyelvhatár mentéről érkező szlovákokat, akik értették és beszélték a magyar nyelvet. Vajon miért kellett e szervezeteknek megszűnniük? – erre a kérdésre jelenlegi ismereteink alapján még nem tudunk válaszolni. A csehszlovákiai hatóságoknak nem állt érdekében a csehszlovákiai magyar nemzetiség öntudatosítása és megerősödése. Mindez három dologból következhet:

1. A cseh politika irányadói nem kívánják a Szlovákiában is sok gondot okozó „magyar kérdést” transzlokalizálni saját területükre; nem tartják kívánatosnak, hogy a szlovákiai nemzetiségi problémák Csehszlovákiában burjánozzanak tovább.

2. 1945 után a Szudéta-vidék újratelepítése által szeretnék minél előbb feledtetni a csehszlovákiai német kitelepítés kellemetlen emlékét.

3. Az is világos számunkra, hogy a cseh politikának, de ezen túl az általános közvéleménynek sem volt semmilyen belátható érdeke a csehszlovákiai magyarság megerősödése.⁴⁸

Jó példa erre a cseh szociáldemokrácia lapjának a „Cílnak Janics által is idézett írása”,⁴⁹ mely 1947-ben ezt írja: „Nincs pontos adatunk arról, hogy 1947. augusztus óta hány személyt helyeztek el a mezőgazdaságban, Csehszlovákiában. Azt azonban tudjuk, hogy cseh területre szlovákiai magyar és bolgár több mint 36.000 jött.” A Cíl újságírója számára nem jelent különösebb fejtörést az, hogy kerültek Szlovákiába bolgárok (legfeljebb Bulgáriából hazatelepített szlovákokról lehet szó). Számára különben sem az a kérdés, hogy magyarok vagy bolgárok élnek-e Szlovákiában, hanem az, hogy a cseh mezőgazdaságban fognak dolgozni.

Dolgoztak is. Előbb a mezőgazdaságban, majd a nehézipar minden ágazatában. Ott találjuk a magyar elsőgenerációs munkásokat a csehszlovákiai bányászat, kohászat, a vegyipar,

az uránbányászat stb. háború utáni újraindításánál, kiépítésénél. Elképesztő munkahelyi környezetük, a biztonsági intézkedések teljes hiánya, az egyre nagyobb méreteket öltő környezetszennyeződés megtizedelte soraikat. Szinte alig találkoztunk olyan családdal, ahol ne tudnának ezzel kapcsolatos tragédiákról beszélni a kérdezettek. Életszínvonaluk, anyagi helyzetük jelenleg messze elmarad Szlovákiában élő magyar honfitársaiké mögött. Amíg ugyanis az első években a kecsegtető állandó kereset, a sebtiben kiutalt állami vagy üzemi tulajdonban levő lakás sokat jelentett számukra az otthoni anyagi körülményekhez képest, addig az évek múltával lassan lemaradtak az otthoni rokonok mezőgazdasági termékkel, egyéb háztájival biztosított életfeltételeik mögött.⁵⁰

A kulturális téren is nagy lemaradást mutató, egyre inkább „slumosodó” iparvárosok lakói közt élő egykori szlovákiai magyarok közt alig találunk olyat, *aki ne bánta volna meg egykori döntését*, s aki ne vágyakozna vissza elhagyott szülőföldjére. Hazaköltözésük ma is tart. Létük kilátástalansága, a tény, hogy gyermekeik – ha tehetik – menekülnek e tájról, magyarként egyre esélytelenebbnek látszó jogegyenlőségük biztos tényné teszi számunkra a csehországi magyarok következő generáción belüli eltűnését.⁵¹

Jegyzetek

1. SZABÓ Károly: Érsekújvári magyarok elszállítása. = Szlovákiai magyarok áttelepítése Csehországba. MKI-Arch. 256/1986. 4. p.
2. MOLNÁR Imre: Interjúk a csehországi magyarok körében. MKI-Arch. 756/88. 37. p.
3. SZABÓ Károly: A csehszlovák jogszabálygyűjtemény. Kézirat. MKI-Arch. 252/1986. 5. p. 12000 Madarov odtransportované do Ciech a na Moravu. Bratislava, 1945. XI. 15. 2. p.
5. MOLNÁR L: Interjúk, i. m. 40. p.
6. JANICS Kálmán: A hontalanság évei. München, 1979. 282-284. p.
7. MOLNÁR L: Interjúk, i. m. 1. p.
8. SZABÓ Károly: A magyar-csehszlovák lakosságcsere története dióhéjban. = Ef-Lapok, 1988. 2-3.53-62. p.
9. SZABÓ K.: i. m. 58. p.
10. SZABÓ K.: Magyarok deportálása Cseh- és Morvaországba. Kézirat. MKI-Arch. 198. 7. p.
11. CAMBEL, Samuel: Slovenská agrárna otázka. Bratislava, 1972. 318. p.
10. Utasítás a magyarok elszállítására. = Szlovákiai magyarok áttelepítése Csehországba, i. m. 16-21. p. Az utasítás rövidítései: NB - nemzetbiztonsági szerv (rendőrség); SNB - közigazgatási szerv; ONB - járási nemzetbiztonsági szerv; OSK -járási közigazgatási bizottság; OK - járási komisszár (megbízott); SZNT - Szlovák Nemzeti Tanács.
13. MOLNÁR L: Interjúk, i. m. 2. p. és II. jegyzőkönyv. = Internálás, deportálás, MKI-Arch. 265/4/1986.
14. Jegyzőkönyv. 3. dokumentum. - Szlovákiai magyarok..., i. m. 1-2. p. és WAGNER Ferenc: A csehszlovákiai magyarok deportálásának fejleményei 1946 decemberében. = Szlovákiai magyarok..., i. m. 2. dokumentum. 14. p.
15. SZABÓ K.: A csehszlovák-magyar. . . i. m. 58. p.
16. MOLNÁR L: Lángot vet a papír. Szlovákiai magyar deportáltak levelei. = Ef-Lapok, 1987. 10-11. 49-58. p.
17. Pridelovací vymer. SZABÓ K.: Magyarok deportálása, i. m. 13. p.
18. Utasítás. JANICS K.: A hontalanság. . ., i. m. 230-231. p.
19. BERECZ Kálmán jelentése. = Szlovákiai magyarok... i. m. 25-30. p.
20. WAGNER F.: i. m. 10. p.
21. Internálás, deportálás, 1945-1947. MKI-Arch. 3. jegyzőkönyv. 265/4/1986.
22. VARGA Imre: Sokolovi magyarok. Kézirat. MKI-Arch. 558/1987. 6. p.

23. A dunamenti dráma egyik legmegrendítőbb részlete. = Új otthon, Budapest, 1947. augusztus 9. 1. p.
24. JANICS K.: A hontalanság ..., i. m. 235. p.
Említenünk kell ugyanakkor, hogy a magyarok védelmében is megjelent néhány írás, pontosabban kettő. Ezek az egyházi sajtóban láttak napvilágot Csehszlovákiában: Katholické noviny 1947/33.; Kostnické Jiskry 1947. VI. 5., X. 9.; Krestianska Revue, 1947. XVI/6.; Kálvinské Hlasy, 1947. VI.
25. DOBOSSY László: Tanú. = Két haza közt. Budapest, 1981. Magvető. 394. p.
26. DOBOSSY L.: i. m. 393. p.
27. BERECH Kálmán jelentése, i. m. 27-29. p.
28. MOLNÁR I.: Interjú Jusztin Sándorral. MKI-hangarchívum.
29. Cseh és Morvaországba gazdasági munkára vitt magyarok helyzetének ismertetése. = Szlovákiai magyarok..., i. m. 8. dokumentum. 3. p.
30. VARGA L: Sokolovi. ., i. m. 6. p.
31. Egy ágostai evangélikus lelkész beszámolója a Morvaországba deportált magyarokról. = Szlovákiai magyarok. ., i. m. 7. dokumentum. 2. p.
32. PETHŐ Károly: Jelentés a deportált magyarok helyzetéről. = Szlovákiai. ., i. m. 6. dokumentum. 10. p.
33. Uo. 12. p.
34. Cseh és Morvaországba.. ., i. m. 2. p.
35. SZABÓ Antal pozsonyi nyugalmazott református püspökhelyettes szóbeli közlése 1989. II. 4-én.
36. PETHŐ K.: Jelentés. ., i. m. 9. p.
37. Uo. 10. p.
38. ZVARA, Juraj: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava, 1965. 39. p.
39. PETHŐ K.: i. m. 11. p.
40. MOLNÁR I.: Interjú Jusztin Sándorral.
41. SZABÓ K.: Magyarok deportálása. ., i. m. 29. p.
42. Szlovákiai magyarok. ., i. m. 37. p.
43. Magyarányú toborzókampány folyt pl. a Csallóközben az 1962-es dunai nagyárvíz után, amikor is az összedőlt házak lakóinak a Szudéta-vidéken olcsó lakás- és munkalehetőséget ajánlottak fel. MKI-hangarchívum.
44. SZABÓ K.: Magyarok deportálása..., i. m. 31-33. p.
45. ÖLVEDI János: Napfogyatkozás. New York, 1985. Püsky, 136. p.
46. Statistická ročenka Československé socialistické republiky. Praha, 1980. adatai szerint 19.676 magyar él Csehországban.
47. A Csemadok tagnyilvántartása. Csemadok-Archívum, Bratislava, 2., 3. kötet.
48. VARGA I.: Sokolovi magyarok. ., i. m. 8. p.
49. JANICS K.: A hontalanság ..., i. m. 241. p.
50. MOLNÁR L: Interjúk. ., i. m. 33. p.
51. HAJDÚ D. Dénes: Magyar szórvány Nyugat-Csehországban. = Confessió, 1986. 3. 81-82. p.

SUMMARY

Imre Molnár: Chapters from the History of Hungarians Settled in Bohemia after the Second World War

One of the first official documents issued by the Czechoslovak Republic after 1945 was the Kosice programme section eight of which deprived the country's ethnic Hungarians, with a few exceptions, of their citizenship. Presidential decree no. 71 of 1945 obliged all those who had lost their citizenship to perform labour service, and escorted by gendarmes and soldiers, such people were transported to the industrial districts of Bohemia and Moravia. This is how the first wave of Hungarians reached Bohemia after the Second World War. The second wave consisted of Hungarians who, hoping for a better life, left their homes of their own will to take advantage of the shortage of labour caused by the forced repatriation of close on there million Ger-mans. The forced relocation of the population, including the Hungarians, was supervised by the Resettlement Office established by presidential decree no. 27. of 1945. The agreement on a Hungarian–Czechoslovak population exchange, however, could not be put into effect without resistance. The Hungarians protested against the unilateral deportation of Hungarians without their belongings, among other things. The deportation of Hungarians from Slovakia to Bohemia now began on orders from the authorities and was conducted by the Czechoslovak army. The compulsory relocation of the third wave of Hungarians whose number can be put at 60.000, lasted from 15 November 1946 until 25 February 1947. Herded into railway wagons, they were taken to Bohemia where they were allowed to undertake only menial work, and were closely supervised both in their workplaces and in their private lives. Deportations ceased only after the Hungarian government consented to continue the population exchange. However, the Hungarians deported to Bohemia were not permitted to return to their homes until after 1949, when they were given back their citizenship. Today they still number more than 20.000. Never in past forty years have they enjoyed the collective rights necessary for the maintenance of their life as a nationality.

ARANYOSVIDÉK

SEBŐK LÁSZLÓ

Az Aranyosvidék név használatát nem államigazgatási státusa, nem természet vagy gazdaságföldrajzi tények indokolják, hanem az, hogy itt, az Aranyos és Maros közötti falvakban a szórványmagyarság egy sajátos csoportja él – néhány kivételtől eltekintve – román többségű közegben.

A földrajzi fogalomkör magába foglalja az egykori Aranyosszék falvait, a közbeékelődött falvakat, a két Torockót, Aranyosgyérest és környékét, valamint Torda városát – egymáshoz szervesen kapcsolódó, de eltérő történelmi fejlődésű tájegységeket. Délen a Maros határolja, északon és keleten az Aranyos – bár Egerbegy és Torda a folyó túlsó partján fekszik. Nyugaton természetes határa a Székelykő volna, de a két Torockót feltétlenül ide kell sorolnunk, hiszen teljesen magyar lakosságuk története ide kapcsolódik – így a nyugati határ a Torockói-hegység.

Földrajzi adottságai – a környező területekéhez képest – szerencsésnek mondhatók: keleti része a Mezőség termékeny dombvidéki területére esik, nyugati része már középhegységi jellegű. Jelentős só- és építési nyersanyagkészletek gazdagítják. Fontos közlekedési útvonalak (E15-ös műút Torda és Felvinc között, nemzetközi vasútvonal Aranyosgyéres és Nagyenyed között a Maros völgyében) szelik át.

Jelenkori vizsgálatához először tekintsük át résztájainak legfőbb történeti eseményeit 1850-ig.

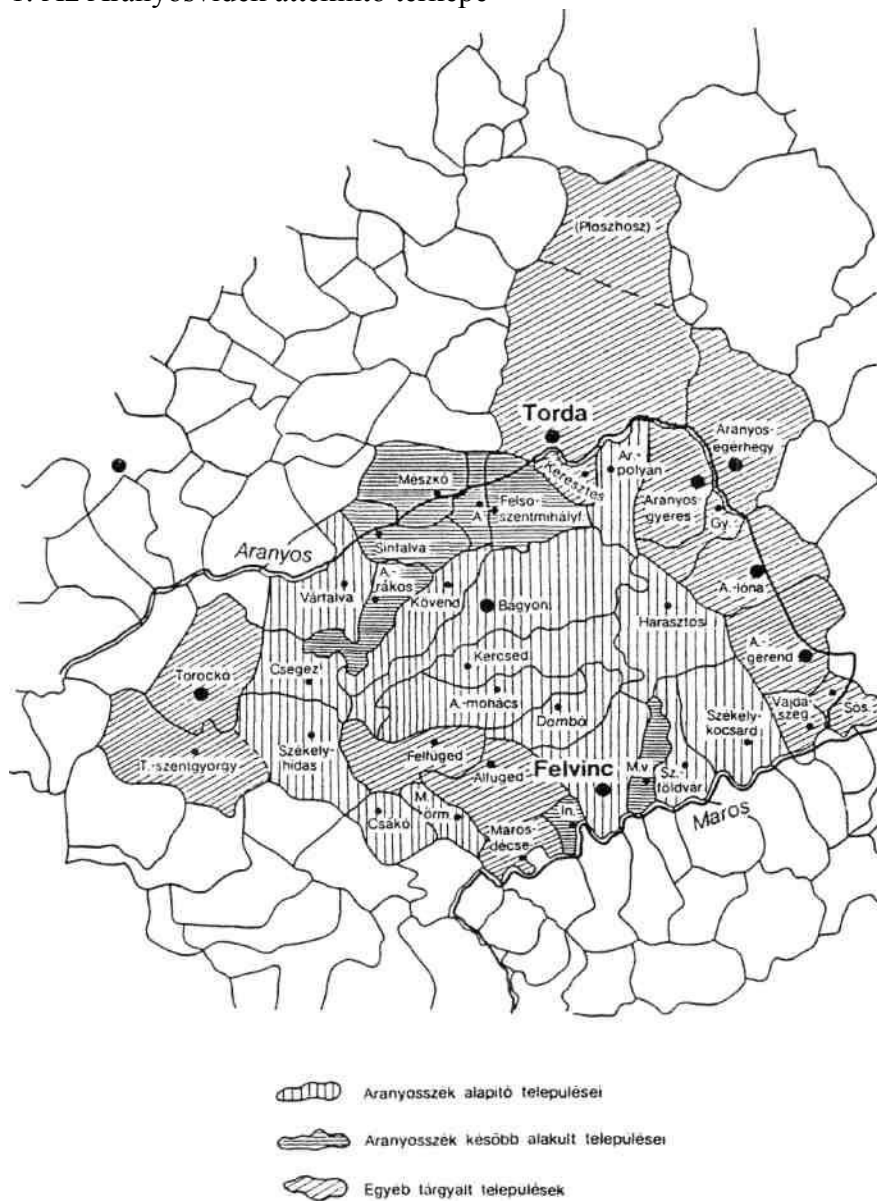
Aranyosszéken már a rómaiak is kiterjedt sóbányászatot folytattak, s aranyat mostak az Aranyos folyó homokján. A jó adottságú vidéken később szlávok telepedtek le, jelentőségüket mutatja, hogy számos falu magyar neve tőlük ered: Torockó, Pólyán, Mohács, Dombró, Gerend, Lona, s hogy a lakosság jó része még 1138-ban is szláv nevű volt.¹

A X. században betelepülő magyarok egyik legkorábbi szállásterülete volt ez a vidék, Szent István is ide – Tordára – tette a megszervezett királyi vármegye első közigazgatási központját.² (Ezt indokolta a kulcsfontosságú tordai sóbányászat is.) A XII. század végére a Tordához tartozó vármegye egy része áldozatul esett a terjeszkedő egyházi és világi nagybirtokoknak, főleg a Kalocsa nemzetségbelieknek és a Torockayaknak. Ezt a bomlási folyamatot tetőzte az 1241 évi tatárjárást, hiszen a Maros menté a tatárok egyik jelentős felvonulási irányába esett. A falvak nagy része elpusztult, a terület nagy része évtizedek múltán is lakatlan volt.

István erdélyi herceg, majd magyar király az 1260-as években ezért - először ideiglenes jelleggel – ide telepítette a kezdi székelyek egy csoportját, akik vitézül harcoltak az osztrákok és csehek ellen. A következő évtizedekben újabb hadi szolgálataik fejében már véglegesen megkapták ezt a vidéket. III. Endre 1291-es oklevele tételesen felsorolja a székely falvakat: Felvinch (Felvinc), Eurmenus (örményes), Hydusteluk (Hidas), Medyes* (Meggyes), Domburou (Dombró), Muhach (Mohács), Kerchyed (Kercsed), Bagyun (Bágyon), Kuend (Kövend), Turdavar (Várfalva), Chegez (Csegez), Igrechi* (Igrici), Pordoy* (Pardé), Kerekyghaz* (Kerekegyház), Hory (Ha-rasztos), Wyteluk* (Ujtelek), Polanteluk (Polyán), Zetoteluk* = Zetetelek), Fyuzeg * (Füszeg), Bogach* (Bogát), Lykyteluk* (Lyukitelek), Kuchard (Kocsárd), Feligaz* (Félegyház), Feulldvar (Földvár), Ketokluk* (Kétlak), Turuskou castrum (Torockó-vár), Chakoteluk (Csákó) , Farkaszeg* (Farkasszeg), Obrathusa* (Abrudháza).³ A gyakran előforduló telek utólag arra utal, hogy ezeknek a településeknek egy része alig lakott volt. Néhány ezek közül megszűnt, illetve beolvadt más településekbe, ezeket *-al jelöltem.⁴ A későbbiek folyamán – 1390-ig – a székelység hét új falut alapított:

Veresmart, Inakfalva, Mészkő, Alsó- és Felsőszentmihályfalva, Sinfalva, Aranyosrákos.⁵ (Torockóvár Székelyvárrá alakult át, nem volt helység jellege.)

1. Az Aranyosvidék áttekintő térképe

Ez a 22 település alkotta 1876-ig gyakorlatilag változatlan közigazgatási állapotban a hetedik székely székot, Aranyosszékot Torda vármegye területébe beékelődve, körülbelül huszonöt km-re nyugatra a Székelyföld összefüggő tömbjének legközelebbi részétől.⁶ (Említésre érdemes, hogy 1844-ig nem volt hivatalos központja, székhelye – bár hosszú időn keresztül Kövendet tekinthették leginkább annak, hiszen legtöbbször itt tartották a szék közgyűléseit – 1652–1848 között 94-et – és a legtöbb lustrát (hadszemlét) – tizenötből hatot. 1844-ben egy udvari rendelet szerint a székház az egyre inkább előtérbe kerülő – az Aranyosszék egyetlen mezővárosára – Felvincre építendő. Aranyosszék valódi központjává azonban csak 1860 után vált a város.)⁷

ARANYOSVIDÉK TELEPÜLÉSEINEK NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE 1850-1956

Magyar név	Járás	Román név	Közig.beoszt.	Judet
1910	1910	Utolsó (rég)	1984	1984
<i>Aranyosszék (Felső, alsó j. + Felvinc):</i>				
1.Alsószentmihály ¹ anyosrákos ²	Trd.	(Sinmihaiu-de-Jos)	(Mihai Viteazu sub.)	C
2.Aranyosrákos ²	Tck.	(Valeni) (Rachis)	(Moldovenesti c.)	C
3.Bágyon	Trd.	Bádeni (Basin)	Moldovenesti c.	C
4.Csegez	Tck.	Pietroasa (Ceag)	Moldovenesti c.	C
5.Felsőszentmihály	Trd.	Mihai Viteazu (S. -de-	Mihai Viteazu sub.	C
6.Kercsed	Fvc.	Stejeris (Circedea)	Moldovenesti c.	C
7.Kövend	Trd.	Plaiesti (Chivend)	Moldovenesti c.	C
8.Mészkő	Trd.	Cheia (Mischiu)	Mihai Viteazu sub.	C
9.Sinfalva	Trd.	Cornesti (Somfalau)	Mihai Viteazu sub.	C
10.Várfalva	Tck.	Moldovenesti (Varfalau)	Moldovenesti c.	C
11.Aranyosmohács	Fvc.	Mahaceni (Mahaciu)	Unirea c.	A
12.Aranyospolyán ³	Trd.	(Poiana) (P. de Aranies)	(Turda munic.)	C
13.Csákó	Fvc.	Cicau	Miraslau c.	A
14.Dombró	Fvc.	Dumbrava (Dumbräu)	Unirea c.	A
15.Haraszto	Fvc.	Calarasi (Harastos)	Calarasi c.	C
16.Inakfalva	Fvc.	Inoc	Unirea c.	A
17.Marosörményes	Fvc.	Ormenis (Urmenis)	Miraslau c.	A
18.Marosveresmart ⁴	Fvc.	(Veresmort)	(Unirea c.)	A
19.Székelyföldvár	Fvc.	Razboieni-Cetate(Feldioara)	Ocna Mures oras, sat	A
20.Székelyhidas	Fvc.	Podeni (Highis)	Moldovenesti c.	C
21.Székelykocsárd	Fvc.	Lunca Muresului (Cucerdea)	Lunca Muresului c.	C
22.Felvinc	Fvc.	Unirea (Vintu-de-Sus)	Unirea c.	A
<i>Beékelt falvak:</i>				
23.Alfüged	Fvc.	Ciugudu de Jos	Uniere c.	A
24.Felfüged	Fvc.	Ciugudu de Sus	Unirea c.	A
25.Keresztes ⁵	Trd.	(Oprisani) (Cristis)	(Turda munic.)	C
26.Marosdécse	Fvc.	Decea (Muras-Decea)	Miraslau c.	A
<i>Torockó-k:</i>				
27.Torockó	Tck.	Rimetea (Trascau)	Rimetea c.	A
28.Torockószentgyörgy	Tck.	Coltesti (Singeorgiul)	Rimetea c.	A
<i>Aranyos-torkolat:</i>				
29.Aranyosegerbegy	Trd.	Viisoara (Agirbiciu)	Viisoara c.	C
30.Aranyosgerend	Fvc.	Luncani (Grind)	Luna c.	C
31.Aranyosgyéres ⁶	Trd.	Cimpia Turzii (Ghiris)	Cimpia Turzii oras	C
32.Aranyoslóna	Fvc.	Luna (L. de Aranies)	Luna c.	C
33.Gyéresszentkirály ⁶	Trd.	(Ghiris Sincraiu)	(Cimpia Turzii oras)	C
34.Sósszentmárton	Fvc.	Gligoresti (Sinmartin)	Luna c.	c
35.Vajdaszeg	Fvc.	Gura Ariesului	Lunca Muresului c.	A
<i>Torda:</i>				
36.(Ploszkosz) ⁷		Ploscos	Ploscos c.	C
37.Torda ^{3,5,7}	Rtv.	Turda	Turda municipiu	C

38. Aranyosvidék összesen:

¹ Egyesületek 1922-ben, új név Szentmihály.

² Aranyosrákost Várfalvához csatolták 1964-ben.

³ Aranyospolyánt Tordához csatolták 1956-ban.

⁴ Marosveresmartot Felvinchez csatolták 1922-ben.

⁵ Keresztest Tordához csatolták 1950-ben.

⁶ Gyéresszentkirályt Aranyosgyéreshez csatolták 1922-ben.

⁷ Ploszkosz Tordából vált ki 1956-ban.

	1850							1890							
	150	m50		r50		e50		190	m90		r90		e90		110
1.	1030	382	37,1	587	57,0	61	5,9	1038	625	60,2	380	36,6	33	3,2	1119
2.	742	473	63,7	209	28,2	60	8,1	857	638	74,4	150	17,5	69	8,1	815
3.	1468	1135	77,3	301	20,5	32	2,2	1685	1522	90,3	156	9,3	7	0,4	1418
4.	622	318	51,1	297	47,7	7	1,1	594	288	48,5	293	49,3	13	2,2	585
5.	706	484	68,6	200	28,3	22	3,1	792	604	76,3	171	21,6	17	2,1	798
6.	773	570	73,7	160	20,7	43	5,6	902	676	74,9	187	20,7	39	4,3	922
7.	1009	882	87,4	68	6,7	59	5,8	1091	1077	98,7	14	1,3	0	0,0	1015
8.	795	275	34,6	504	63,4	16	2,0	846	331	39,1	506	59,8	9	1,1	848
9.	698	446	63,9	198	28,4	54	7,7	771	488	63,3	198	25,7	85	11,0	814
10.	994	760	76,5	197	19,8	37	3,7	1059	853	80,5	199	18,8	7	0,7	1145
11.	816	0	0,0	777	95,2	39	4,8	833	15	1,8	768	92,2	50	6,0	950
12.	780	383	49,1	317	40,6	80	10,3	969	447	46,1	365	37,7	157	16,2	1156
13.	631	2	0,3	628	99,5	1	0,2	609	3	0,5	598	98,2	8	1,3	641
14.	708	0	0,0	707	99,9	1	0,1	693	3	0,4	669	96,5	21	3,0	825
15.	1389	813	58,5	452	32,5	124	8,9	1825	1317	72,2	493	27,0	15	0,8	1936
16.	325	4	1,2	320	98,5	1	0,3	378	26	6,9	350	92,6	2	0,5	353
17.	405	0	0,0	397	98,0	8	2,0	388	9	2,3	379	97,7	0	0,0	395
18.	699	23	3,3	625	89,4	51	7,3	779	60	7,7	661	84,9	58	7,4	837
19.	615	75	12,2	508	82,6	32	5,2	828	196	23,7	614	74,2	18	2,2	1115
20.	1070	0	0,0	1045	97,7	25	2,3	1395	10	0,7	1373	98,4	12	0,9	1612
21.	1141	623	54,6	344	30,1	174	15,2	1431	924	64,6	332	23,2	175	12,2	1677
22.	1207	1057	87,6	18	1,5	132	10,9	1856	1630	87,8	124	6,7	102	5,5	2088
23.	356	0	0,0	353	99,2	3	0,8	424	2	0,5	398	93,9	24	5,7	585
24.	430	0	0,0	346	80,5	84	19,5	536	0	0,0	0	0,0	536	100,0	596
25.	201	0	0,0	201	100,0	0	0,0	322	57	17,7	265	82,3	0	0,0	556
26.	590	263	44,6	296	50,2	31	5,3	759	413	54,4	294	38,7	52	6,9	883
27.	1786	1515	84,8	53	3,0	218	12,2	1406	1247	88,7	74	5,3	85	6,0	1512
28.	774	749	96,8	8	1,0	17	2,2	943	867	91,9	57	6,0	19	2,0	983
29.	2463	1232	50,0	963	39,1	268	10,9	2664	1344	50,5	958	36,0	362	13,6	2791
30.	1140	405	35,5	534	46,8	201	17,6	1286	759	59,0	472	36,7	55	4,3	1289
31.	1168	473	40,5	568	48,6	127	10,9	1608	804	50,0	593	36,9	211	13,1	1815
32.	1031	6	0,6	967	93,8	58	5,6	1380	49	3,6	1244	90,1	87	6,3	1568
33.	487	25	5,1	388	79,7	74	15,2	636	166	26,1	413	64,9	57	9,0	704
34.	376	0	0,0	350	93,1	26	6,9	479	6	1,3	467	97,5	6	1,3	552
35.	490	12	2,4	463	94,5	15	3,1	567	36	6,3	495	87,3	36	6,3	618
36.	0							0							0
37.	7762	5904	76,1	1343	17,3	515	6,6	11079	8541	77,1	2297	20,7	241	2,2	13455
38.	37677	19289	51,2	15692	41,6	2696	7,2	45708	26033	56,9	17007	37,2	2668	5,9	50971
Trd.	-	Tordai járás													
Fvc.	-	Felvinci járás													
Tck.	-	Torockói járás													
Rtv.	-	Rendezett tanácsú város													
C	-	Cluj judet													
A	-	Alba judet													

1910								1930					
	ml0		r10		el0		130	m30	r30			e30	
1.	707	63,2	410	36,6	2	0,2	0						
2.	732	89,8	83	10,2	0	0,0	815	730	89,6	85	10,4	0	0,0
3.	1154	81,4	251	17,7	13	0,9	1400	1132	80,9	263	18,8	5	0,4
4.	287	49,1	291	49,7	7	1,2	585	294	50,3	289	49,4	2	0,3
5.	595	74,6	185	23,2	18	2,3	2392	1496	62,5	882	36,9	14	0,6
6.	735	79,7	184	20,0	3	0,3	939	749	79,8	187	19,9	3	0,3
7.	979	96,5	27	2,7	9	0,9	954	895	93,8	58	6,1	1	0,1
8.	367	43,3	481	56,7	0	0,0	902	398	44,1	501	55,5	3	0,3
9.	602	74,0	212	26,0	0	0,0	910	578	63,5	210	23,1	122	13,4
10.	991	86,6	151	13,2	3	0,3	1116	912	81,7	197	17,7	7	0,6
11.	19	2,0	890	93,7	41	4,3	967	7	0,7	927	95,9	33	3,4
12.	710	61,4	407	35,2	39	3,4	1405	659	46,9	553	39,4	193	13,7
13.	0	0,0	641	100,0	0	0,0	624	1	0,2	623	99,8	0	0,0
14.	7	0,8	818	99,2	0	0,0	805	1	0,1	804	99,9	0	0,0
15.	1361	70,3	570	29,4	5	0,3	1874	1230	65,6	576	30,7	68	3,6
16.	31	8,8	322	91,2	0	0,0	382	12	3,1	370	96,9	0	0,0
17.	0	0,0	395	100,0	0	0,0	404	0	0,0	401	99,3	3	0,7
18.	52	6,2	724	86,5	61	7,3	0						
19.	420	37,7	679	60,9	16	1,4	1439	358	24,9	1066	74,1	15	1,0
20.	23	1,4	1581	98,1	8	0,5	1565	3	0,2	1562	99,8	0	0,0
21.	1098	65,5	469	28,0	110	6,6	1778	1184	66,6	557	31,3	37	2,1
22.	1775	85,0	196	9,4	117	5,6	2960	1521	51,4	1334	45,1	105	3,5
23.	5	0,9	532	90,9	48	8,2	679	5	0,7	658	96,9	16	2,4
24.	9	1,5	547	91,8	40	6,7	663	0	0,0	623	94,0	40	6,0
25.	149	26,8	388	69,8	19	3,4	1089	242	22,2	714	65,6	133	12,2
26.	485	54,9	320	36,2	78	8,8	945	539	57,0	406	43,0	0	0,0
27.	1343	88,8	136	9,0	33	2,2	1311	1129	86,1	164	12,5	18	1,4
28.	973	99,0	10	1,0	0	0,0	1019	1006	98,7	12	1,2	1	0,1
29.	1444	51,7	1194	42,8	153	5,5	3530	1739	49,3	1666	47,2	125	3,5
30.	685	53,1	596	46,2	8	0,6	1348	679	50,4	630	46,7	39	2,9
31.	968	53,3	708	39,0	139	7,7	4124	1557	37,8	2123	51,5	444	10,8
32.	52	3,3	1514	96,6	2	0,1	1791	13	0,7	1680	93,8	98	5,5
33.	157	22,3	486	69,0	61	8,7	0						
34.	15	2,7	520	94,2	17	3,1	609	4	0,7	605	99,3	0	0,0
35.	43	7,0	553	89,5	22	3,6	584	10	1,7	561	96,1	13	2,2
36.							0						
37.	9674	71,9	3389	25,2	392	2,9	18934	10394	54,9	7086	37,4	1454	7,7
38.	28647	56,2	20860	40,9	1464	2,9	60842	29447	48,5	28373	46,6	2992	4,9

150, 190 . . . - Lakosság

m50, m90 . - Magyar lakosság

r50, r90 ... - Román lakosság

e50, e90.. - Egyéb lakosság

* – Saját becslésem

		1941						1956		1966	
		141	m41		r41		e41	156	m56	166	
1.	0							0		0	
2.	809	640	79,1	110	13,6	59	7,3	681	560*	82,2	0
3.	1555	1204	77,4	350	22,5	1	0,1	1241	960*	77,4	1160
4.	528	253	47,9	271	51,3	4	0,8	469	230*	49,0	382
5.	2438	1363	55,9	997	40,9	78	3,2	2494	1380*	55,3	3439
6.	868	693	79,8	175	20,2	0	0,0	744	580*	78,0	596
7.	1000	841	84,1	61	6,1	98	9,8	997	860*	86,3	892
8.	868	328	37,8	540	62,2	0	0,0	696	270*	38,8	702
9.	856	509	59,5	227	26,5	120	14,0	759	460*	60,6	813
10.	1076	821	76,3	221	20,5	34	3,2	1008	780*	77,4	1631
11.	970	2	0,2	960	99,0	8	0,8	921	3*	0,3	873
12.	1502	638	42,5	671	44,7	193	12,8	1804	647	35,9	0
13.	635	0	0,0	631	99,4	4	0,6	591	0*	0,0	438
14.	903	0	0,0	901	99,8	2	0,2	813	0*	0,0	776
15.	2043	1193	58,4	762	37,3	88	4,3	2105	1220*	58,0	2477
16.	402	9	2,2	393	97,8	0	0,0	347	8*	2,3	385
17.	421	1	0,2	420	99,8	0	0,0	384	0*	0,0	283
18.	0							0			0
19.	1479	252	17,0	1213	82,0	14	0,9	1386	270*	19,5	1719
20.	1650	1	0,1	1637	99,2	12	0,7	1649	2*	0,1	1409
21.	1720	917	53,3	568	33,0	235	13,7	1707	1020*	59,8	1958
22.	3280	1342	40,9	1903	58,0	35	1,1	3318	1450*	43,7	3993
23.	720	0	0,0	664	92,2	56	7,8	664	2*	0,3	553
24.	706	0	0,0	648	91,8	58	8,2	586	0*	0,0	411
25.	1951	269	13,8	1496	76,7	186	9,5	0			0
26.	897	521	58,1	375	41,8	1	0,1	934	530*	56,7	923
27.	1083	886	81,8	173	16,0	24	2,2	1135	900*	79,3	965
28.	1012	974	96,2	35	3,5	3	0,3	937	900*	96,1	876
29.	3938	1593	40,5	2154	54,7	191	4,9	4290	1620*	37,8	5568
30.	1408	596	42,3	743	52,8	69	4,9	1351	580*	42,9	1471
31.	5759	1196	20,8	4033	70,0	530	9,2	11514	2111	18,3	17457
32.	2046	0	0,0	1956	95,6	90	4,4	2259	2*	0,1	2648
33.	0							0			0
34.	659	3	0,5	630	95,6	26	3,9	623	3*	0,5	739
35.	677	0	0,0	657	97,0	20	3,0	618	2*	0,3	711
36.	0							2444	100*	4,1	2291
37.	28717	6201	21,6	20503	71,4	2013	7,0	33614	6952	20,7	44980
38.	74576	23246	31,2	47078	63,2	4252	0,6	85083	24402*	28,7	103519

A székely telepítés és népszaporulat azonban nem volt olyan mérvű, hogy a teljes területet benépesíthették volna, s ezért már a XIV-XV. század fordulóján (az 1348–1349-es pestisjárványtól kezdődően) viszonylag jelentős volt a román betelepülés – különösen a pásztorkodásra alkalmas nyugati, hegyvidéki településeken, így egy 1587-es dézsma-árrenda jegyzékben ezek a falvak (Hidas, Mohács, Dombró, Csákó) már román többségűek, s 1694-re pedig teljesen elrománosodtak.⁸ E falvak román lakossága szabadparasztként élhetett, de ezért és egyéb kedvezményekért osztoznia kellett a székelységgel a katonai terhek viselésében. A románosodási folyamatban a székelység gyakori háborús veszteségei mellett döntő jelentőségű volt, hogy 1617-ben Bethlen Gábor e falvak lakóinak egy részét jobbágyságra vetette, mert megszöktek, illetve elmaradtak moldáviai hadjáratából. Veresmart eleve román jobbágyfaluként jött létre, kevés székely lakossága később románosodott el, miután 1622-ben részben szintén jobbágyságra vettek. Hasonló sors jutott osztályrészül Földvár és Inakfalva jó néhány szabadjának, de ezekben a falvakban a szabad magyarok többsége még jó ideig megmaradt. Aranyosszék egészének nemzetiségi összetételében a XVI. század végén a románok aránya magasabb volt, mint az összefüggő székelyföldi tagban (ott 3% alatt), de jelentős csak az említett falvakban volt.⁹

Aranyosszék társadalmi viszonyaiban a XVI. században bonyolult változások kezdődtek, állandósultak a szabadokra kivetett adók (például hadiadó (subsídium)), az egyházi terhek – az elszegényedő közszékelyek egyre inkább gyalogos-puskás katonai szolgálatra kényszerültek. Egyre nagyobbá vált a társadalmi ellentét a székely vezető rétegek és a közemberek között. Az 1562-es székely felkelés után megkezdődött a közszékelyek szolgasorba süllyesztése,¹⁰ megszűnt a gyalogos székelyek hadkötelezettsége, bár egy részük telekkatonának vagy parasztkatonának állt. A régi székely életmód bomlása alapvető oka volt az addig hithű katolikus székelyek körében végigszárguló reformációs hullámnak: Aranyosszéken alig maradt katolikus, a lakosság nagy része református, illetve unitárius vallásra tért át. Ebben természetesen Kolozsvár (Dávid Ferenc) és Torda (országgyűlések, zsinatok) közelsége is szerepet játszott. A XVII. század állandó háborúskodásai elsősorban a székely népet pusztították, a sorozatosan elbukó lázadások pedig elősegítették a hagyományos székely társadalom további bomlását. Ebben az időben több összeírás is készült a Székelyföldön, de az első terjes Aranyosszékre is használható az 1703-as.¹¹ Ekkorra a székely főemberek már összeházasodtak, összefonódtak a megyei birtokos családokkal, így a XVII. század folyamán a kívülálló földesúri birtokai alakultak ki, s a lakosság 10%-át tették ki. A nemeslevelet szerzett székelyek (mintegy 28%) és a közszékelyek (27%) alkották a hagyományos szabadkatonai társadalom zömét. A feudális függőségbe kerültek (35%) nagy részét ekkor még a zsellérek adták. 1791-re azonban Aranyosszéken a feudális függésbe kerültek aránya 50% fölé került, az elszegényedett közszékelyek aránya pedig 17% alá – a hagyományos székely társadalom felbomlása teljessé vált.¹²

A török idők után a XVIII. században, elsősorban havasalföldi betelepülések révén egész Erdélyben megnőtt a románok száma és aránya (Erdély átlagában 34%-ról 60%-ra)¹³, Aranyosszéken az 1703-1791 között a mintegy két és félszeresére nőtt lakosság gyarapodásának nagy részét is ők adták. Aranyosszék népessége a következő fél évszázadban csak másfélszeresére nőtt – valamivel nagyobb mértékben, mint Erdélyé – azonban a szabadságharc idején nagy veszteségeket szenvedett. Erdély viszonylatában ezalatt a nemzetiségi összetétel nem változott lényegesen. Aranyosszékről sajnos nincsenek 1786-ra adataink¹⁴, valószínűleg a magyarok és székelyek száma változatlan maradt (arányuk azonban csökkent) – a románok száma és aránya pedig nőtt.¹⁵

Az Aranyosszékbe ékelődött falvak földesúri birtokok voltak, ezért megmaradtak Torda vármegye igazgatása alatt. Ezek mindig jobbágyfalvak voltak, Alsó- és Felsőfüged rövid idő alatt (a XVI. századra) elrománosodott, Marosdécse lakosságának fele megmaradt református magyarnak.

A Székelykötől nyugatra szűk, csaknem terméketlen völgybe települt a két Torockó, 1332-ben már van adat létezésükre: ¹⁶ „Thuruzkov” jelentős vasbányászattal, majd a német telepesek révén virágzó vaskohászattal rendelkezett, s a mezővárosi fejlődés útjára lépett. Szorgos, öntudatos lakói állandó harcokat vívtak a Torockószentgyörgyöt is birtokló földesuraikkal, a Torockayakkal – nem sok sikerrel. Az 1848-as jobbágyszabadítás elhozta a szabadulást, de néhány évtized múlva a vasbányák kimerülésével megkezdődött az elvándorlás, hiszen ez a terméketlen föld nem tudott ennyi embert eltartani. A két település népe régóta magyar volt (a németek hamar elmagyarosodtak), Csegez és Várfalva környékét leszámítva román falvakkal körülvéve. Sajátos, egyedülálló népi kultúrájuk, unitárius hitük régóta jellemzi őket.

Aranyosgyéres környéke a következő résztáj. Gyéres és Egerbegy alapításától fogva földesúri birtokok voltak, de a lakosok jó része elpusztult a harcok idején. Báthori Gábor 1610-ben Gyéresre telepítette ötvenöt nemes lovastestőrét, városi önkormányzatot és vásártartási jogot adva nekik. Aranyosszék mindig is igyekezett bekebelezni a virágzó mezővárost (és a vele egybeépült egy egyházközséget alkotó Gyéres-szentkirály jobbágyszabadulást), hiszen annak életformája a székelyekéhez hasonló volt. (Gyéres bárkit szabadon befogadhatott – sok székely menekült ide.)

Egerbegy sorsa hasonló volt (1617: harminchat letelepített vitéz), sőt a határőrség megszervezésekor (1763) Gyéressel közösen állítottak ki egy határőrszakaszt.

Aranyosgerenc 1332-ben már önálló egyházközségként ismert, lakói református hitre tért szabad magyarok voltak. Sósszentmárton (korábban Gerendszentmárton) régen magyar volt, de hamar elrománosodott, Aranyoslóna és Vajdaszeg mindig is román jobbágyszabadulást volt.

Torda városa sóbányászatainak és központi fekvésének köszönhetően mindig kiemelkedő szerepet játszott Erdély történetében. Szent István Torda vára és városa köré szervezte meg királyi vármegyéjét, megtéve annak székhelyévé. A tatárjárás után újraterülepített város bekebelezvén az elpusztított környékbeli falvak területét 1291-ben elnyerte a vajda és megye joghatósága alóli mentességet, az önkormányzatot és a vásártartási jogot.

A XIV. század elejétől Ó- és Újtorda valójában két város (külön bírókkal), sőt a sóvágóknak is külön hatóságuk (kamaraispán) volt. A XIV. század folyamán Aranyosszéktől és más településektől újabb területeket szereztek. A városi fejlődést felgyorsította, hogy ezidőtájt Torda számított Erdély központjának, itt Keresztesmezőn tartották a vármegyék közgyűléseit. A város a menekülő jobbágyszabadulást befogadhatta, így lakossága jelentősen megnőtt.

A XVI–XVII. századi harcokban a város egyes részei többször elpusztultak, Bethlen Gábor 1619-ben például egész Újtordát újranevelítette kétszáz testőrének letelepítésével. A két város 1672-es egyesítése (és kollektív nemesítése) az addigi ellentéteket eltompította, de a hadnagy vezette város fejlődését ez a feudalizálódás visszavetette. Lakossága 1786-ra 10-15 ezerről 6364 főre csökkent. Ezzel együtt Torda volt mindig az egész vidék központja, amit az is bizonyít, hogy még Aranyosszéken sem a székelyt, hanem Torda mezőszéki nyelvűjársát beszélték. ¹⁷

Aranyosvidék népességének gyarapodása a XIX. század első felében (pontosabban 1786-1850 között) 38%-os volt, némileg alacsonyabb, mint Erdély átlaga (43%) és lényegesen kisebb, mint a Székelyföldé (körülbelül 72%). ¹⁸ Az aranyosvidéki székelyek embervesztése a szabadságharc idején igen jelentős volt, Aranyosszéken például 1844-ben 20.809-en éltek, 1850-ben azonban csak 18.623-an. ¹⁹ (Az 1844-es lélekszámot Aranyosszék csak a nyolcvanas években érte el újra.)

A XIX. század második felében Aranyosvidék fejlődése más irányt vett. A székelykérdés egész Erdély egyik központi problémájává vált: a jobbágyszabadítás, a határőrszék felszámolása (határőrszolgálati bevételek megszűnése) tömegeket sodort szellemi sorba, de Aranyosvidék mezőgazdasága kedvező természeti és birtokösszetételi adottságai folytán

jelentősen fellendült. (Ezen a vidéken kevés volt a tőke- és hitelhiánnyal küszködő nagybirtok, az általában 5–30 katasztrális hold nagyságú kisbirtokokat tulajdonosaik maguk művelték.)

Részletes adataink Aranyosszék mezőgazdaságáról vannak 1870-ből, eszerint a földterület 42,9%-a szántó, 18,5%-a rét és kert, 15,1%-a legelő, 16,8%-a erdő volt. (A többi beépített, terméketlen és igen kevés szőlő.) Az Aranyos és Maros völgyében elsősorban kukoricát (a szántó 33,5%-án), búzát (15,9%) és rozsot (9,4%) termesztettek háromnyomásos (helyenként kétnyomásos) rendszerben. A magasabb füves területeken (Bágyon, Kercsed, Dombró stb.) a marhatartás volt a jövedelmezőbb, az erdősebb részeken pedig a fakitermelés és a pásztorkodás. Már ekkor jellemző volt Aranyosszék falvaira, hogy részben Torda ellátására rendezkedtek be (főleg zöldségfélékkel). Nagy lökést adott a fejlődésnek a marosvölgyi vasút (1871-1873-tól), mert ez bekapcsolta a vidéket az erdélyi kereskedelembe. A közlekedés addig igen rossz volt, hiszen például a Maroson Kuttyfalvától Portugig nem volt állandó híd.

Aranyosvidék népessége 1850-1910 között 35,2%-kal nőtt (Erdélyé 39,9%-kal), ennek nagy része a kiegyezést követő évtizedekre esett, pedig 1873-ban kolerajárvány pusztított. Aranyosvidék népessége (Torda nélkül) 1850-1870 között 4,0%-kal, 1870-1890 között 11,3%-kal, 1890-1910 között 8,4%-kal nőtt.)

A vámháborúk, a más vidékeken olcsóbban termelt gabona Aranyosszék mezőgazdaságát is érintették. A századvégen jelentkező népfelosorolást ez a föld már nem tudta eltartani. A népességkiáramlás jelentőssé vált, elsősorban a hanyatló Torockó és az azt ellátó környékbeli falvak²⁰ lakossága vándorolt el a közeli nagyobb városokba, Tordára, Enyedre, Kolozsvárra. Jelentős volt a Gyéresre, Felvincre²¹ irányuló áttelepülés is, de más országba (például Amerikába) vagy országrészbe innen alig mentek.²²

A bányászat és ipar a népfelosoroláshoz csak töredékét tudta foglalkoztatni – 1910-ben Aranyosvidék lakosságának 80%-a továbbra is a mezőgazdaságból élt. A tordai só-bányászat visszaesett, de a szóda és cellulózzgyártás jelentős volt. Tordán kívül csak Torockó elszorvadt vasipara és a helyére lépő építőipar jelentett munkaalkalmat, s Gyéres vasúti csomópontja. Említésre méltó a szomszédos Marosújvár sóbányászata és vegyipara, valamint a helyenkénti háziipar is: Várfalva – fazekasok, Bágyon, Csegez – posztógyártók, Felvinc – csizmadiák stb.

Aranyosvidék közművelődése sajátos helyzetben volt: csak egyházi iskolái voltak, köztük egy unitárius algimnázium Tordán. 1910-ben a lakosság 44,6%-a volt írástudó, ami jóval magasabb volt a megyei átlagnál (31,1%). (A feljegyzések szerint Aranyosvidéken mindig feltűnően sok volt az írástudó a székelyek körében.)

Hogy a lakosság vallási összetételének alakulását kevésbé vizsgáltam, annak sajátos oka van. (Azon kívül, hogy az utolsó pontos adatok 1930-ból származnak.) Közismert, hogy Erdélyben a nemzetiség, illetve az anyanyelv²³ szorosan összefügg a vallással: a római katolikusok – magyarok (esetleg németek, de itt mind magyarok), a reformátusok és unitáriusok – mind magyarok, az evangélikusok – általában németek (itt mind németek), a görögkatolikusok és görögkeleitek románok.²⁴ A cigányok általában görögkatolikusok vagy görögkeledek (néha római katolikusok), a zsidók a román népszámlálásoknál önálló anyanyelvűeknek és nemzetiségeknek számítottak.

Korrelációs számítás²⁵ végeztem az 1850. és 1910. évi népszámlálás községenkénti vallási és anyanyelvi adatai között: a magyar anyanyelvűek, illetve a „magyar vallásúak” (római katolikusok, reformátusok és unitáriusok) összegének arányai, valamint a román anyanyelvűek, illetve a görögkatolikusok és a görögkeledek összege arányainak felhasználásával. A négy korrelációs együttható mindegyike 0,994 és 0,999 közé esett, ami annyit jelent, hogy Aranyosvidéken a lakosok anyanyelvét legalább 98%-ban határozza meg vallásuk – a magyar és román anyanyelvűek, illetve a fenti öt vallás viszonylatában. Így aztán

a vallási összetétel alakulását nem vizsgáltam időben, csak térben, 1910-re.

Aranyosvidék központi székely részén (északnyugaton) és a két Torockón az unitárius vallás egyeduralgó a XVI. század végétől, ezen a részen volt mindig a legkisebb az etnikai keveredés, de a betelepülés is – sajnos ez a terület a népességfogyás legpregnánsabb példája emellett. Aranyosvidék déli, délkeleti részén református vallású székelyek és magyarok laktak, ez a terület még magyar többségű volt, de már vegyes nemzetiségű –jelentős számú betelepültekkel –, különösen áll ez Torda és Gyéres környékére.

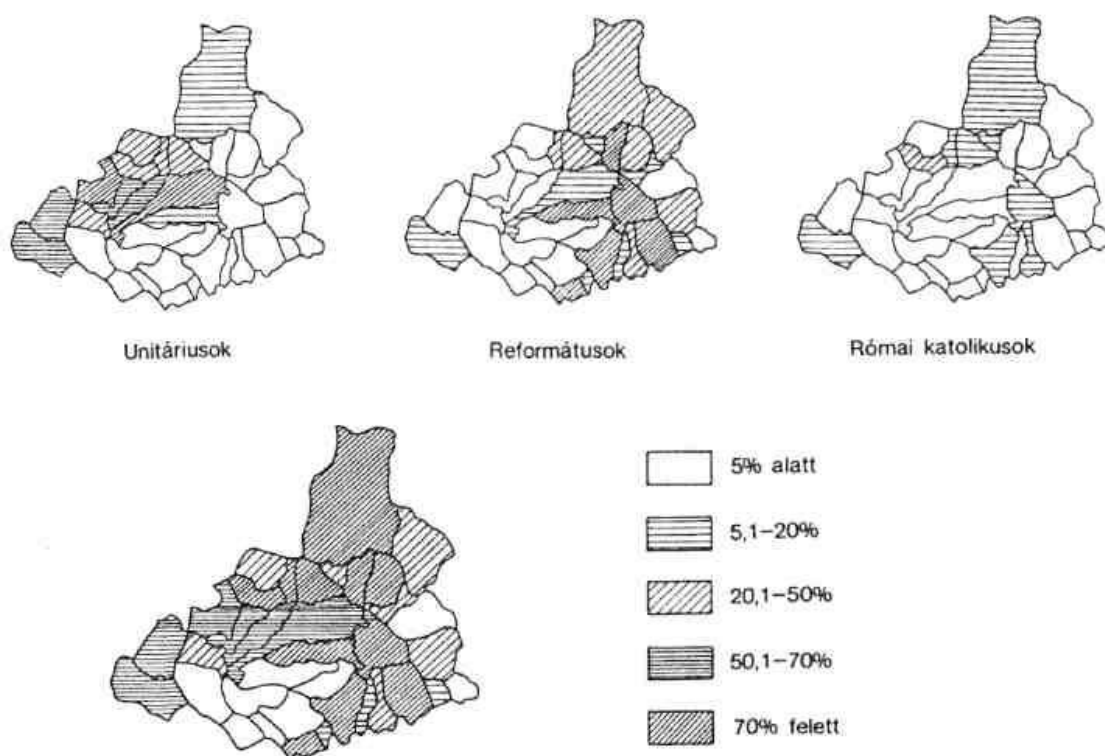
A kevés római katolikus Torda és Felvinc környékén él, ezek mind az ellenreformáció során rekatolizált, illetve betelepült lakosok.²⁶

Evangélikusok (németek) csak Tordán éltek említésre méltó számban (1910: 160, 1930: 181).

Izraeliták meglepően sok helyen fordultak elő, de kis számban: 21 faluban 2–30 fő között (1910-ben). Tordán (1910: 482, 1930: 847), Aranyosgerenden (55, illetve 29) és Aranyosegerbegyen 62, illetve 78) magyar anyanyelvűeknek – Aranyosgyéresen „Magyarok vallásai” összesen (Unitáriusok + Reformátusok + Római katolikusok)

(83, illetve 208) német anyanyelvűeknek vallották magukat. Nagyobb arányuk az az utóbbi két mezőváros vásártartási jogával függ össze.²⁷

2. AZ ARANYOSVIDÉK LAKOSAINAK VALLÁSI MEGOSZTLÁSA

Aranyosvidék vallási és egyházi viszonyainak későbbi alakulásáról nem sok kedvező esemény mondható el. Trianon után a román nacionalizmus támadásának egyik fő iránya az egyházi élet és az oktatásügy voltak: a kisajátításoknál jelentős vagyonokat vettek el a magyar egyházaktól (például az erdélyi unitáriusoktól a földbirtokok 63%-át, a székelyföldi reformátusoktól pedig földbirtokaik 38%-át).²⁸ Az oktatásügy reformja pedig azt jelentette, hogy Erdélyben a magyar nyelvű egyházi elemi iskolák számát az államosítások egyharmadukra csökkentették (2487-ről 822-re), s az elveiteket román nyelvűekké tették.²⁹ Az állami iskolákban 1937-re megszűnt az összes magyar tagozat.

Aranyosvidéken is ugyanezen folyamatok játszódtak le: 1932-re csak három római katolikus és 9 református elemi iskola maradt – 1843-ban volt ugyanennyi. Itt jegyzem meg, hogy teljes részletességgel ezek a folyamatok nem követhetők nyomon Aranyosvidék esetében a szocialista Románia időszakában sem, a maradék egyházi iskolák államosításán kívül más alapvető változás nem következett be, magyar nyelvű hitoktatás nincsen, a hitélet visszafogott és erősen korlátok közé szorított. E lényegében változatlan körülmények s folyamatok részletes leírása és elemzése megtalálható a Magyar Demokrata Fórum Jelentésében.³⁰

Aranyosvidék népességgyarapodása a világháború után (1920–1930 között) jelentős volt: 14,8% az erdélyi 9,6%-kal szemben - ez elsősorban az iparosodás következménye, ennek pedig a nagysármási földgázvezeték megépítése (1915) adta a döntő lökést. (Torda: cementgyár, üveggyár, vegyiüzem; Aranyosgyéres: drótüzem - mind az 1920-as években létesült.)

A leginkább az említett településekre beköltöző románok nagy száma némileg megváltoztatta a lakosság nemzetiségi összetételét. Ez - ha csak a táblázat adatait nézzük - elég sajátosan alakult 1850-ben, 1890-ben és 1910-ben; magyarok 51,2%, 56,9%, 56,2%; románok 41,6%, 37,2%, 40,9%. A fenti népszámlálások felvételi rendszere azonban eltérő volt – 1850-ben nemzetiségre kérdeztek, s önálló nemzetiségként³¹ szerepeltek a cigányok³² és a zsidók; 1890-ben és 1910-ben anyanyelvre kérdeztek, a cigányok az egyéb, a magyar és a román anyanyelvi adatokban tűntek el, a zsidók pedig a magyar és román (töredékük német) anyanyelvűek között. Ráadásul 1850-ben a magyarok száma a legalsó határt képviselte, hiszen a Bach-rendszer apparátusa, ahol lehetett ott csökkentette a magyarok számát.

A román népszámlálások adataihoz való hasonlíthatóság végett 1910-ben a körülbelül ezer cigány és mintegy ezer zsidó adatait fele-fele arányban levonva a magyar és román anyanyelvűekből, utóbbiak hozzávetőleges adatai így módosulnak (1910, 1920, 1930): 54% magyar, 39% román; 51,7% magyar, 43,4% román; 48,5% magyar, 46,6% román. A románság ilyen arányú térhódítása csak népmozgalmi (magyar menekültek Erdélyből), illetve demográfiai okokkal nem magyarázható. Nehezen hihető, hogy a románok száma 1910–1930 között 36%-kal nőtt volna, míg a magyaroké csak 3%-kal. Ne foglalkozzunk azonban most a román népszámlálások torzításaival és a népszámlálások kritikájával, ezt Rónai Andrásról Varga E. Árpádig sokan megtették már. Szerencsére arra aránylag jól felhasználhatók az 1930-as adatok is, hogy a nemzetiségek arányának területi változásait nyomon követhessük:

– 1890–1910 között a települések túlnyomó többségében a magyarok aránya alig változott, az egyetlen igen határozottan kimutatható tendencia az Aranyosvidék északi, északnyugati részén (székely, unitárius vidék) található falvak növekvő magyar népességaránya, amely azonban elsősorban a nem magyar népesség elvándorlásával magyarázható. (E falvak lakossága csökkent!)

A másik feltűnő jelenség Torda magyarságarányának (már ekkori) erőteljes csökkenése, s románságának növekedése.

– 1910–1930 között a volt Aranyosszék területén a magyarok aránya alig változott(!), számottevő csökkenés csak Felvincen következett be, ami logikus, hiszen járásszékhely volt, s a régi magyar adminisztráció, értelmiség (és cselédség) elköltöztetésével a magyarság száma is csökkent. Hasonló okokból is csökkent jelentősen Torda (volt megye- és járásszékhely, szellemi központ) magyarjainak aránya, bár az iparosítást itt és Aranyosgyéresen jelentős román betelepítés követte. Nem véletlen, hogy ennek a két településnek volt a legnagyobb a népességgyarapodása is: Torda +37%, Aranyosgyéres (Gyéresszentkirállyal együtt) +64%. (Az elvándorlást ellensúlyozta magyar betelepülés is!)

Az 1941-es román népszámlálás etnikai eredetre kérdező adatai csaknem teljesen használhatatlanok a nemzetiségi megoszlás tekintetében, hiszen a „Göringzsák”³³ déli részén

maradt Aranyosvidékről számos magyar menekült Észak-Erdély be, onnan pedig románok ide. (Arról nem is beszélve, hogy még kevésbé mobil területeken is az adatok erősen torzulnak, torzítottak tűnnek.) Térképen azért ábrázoltam, de ezt csak „tájékoztató” céllal tettem.

3. AZ ARANYOSVIDÉK MAGYAR LAKOSAINAK ARÁNYA

Az 1945 utáni Romániában a nemzetiségek területi megoszlása csak felületesen követhető nyomon, mert részletesebb adatokat utoljára 1956-ról közöltek, ez a népszámlálás városonként, peremvárosonként, illetve összesítve rajononként (járás nagyságú terület) tette

hozzáférhetővé az adatokat. A tárgyalt települések magyar lakosainak számát még mertem becsülni (lineáris trend a régebbi adatok felhasználásával) – az egyéb nemzetiségűeket azonban nem.³⁴ A vizsgálat mindenesetre az eddig is érvényesülő tendenciákat igazolta:

—a két Torockó és a központi Aranyosvidék (Várfalvától Kercsedig) magyarsága nem csökkent;³⁵

—Tordán és Aranyosgyéresen (a két városban) a magyarság számarányának csökkenése határozott és tendenciózus – utóbbiban abszolút számuk még nő is – főleg a betelepülések miatt;

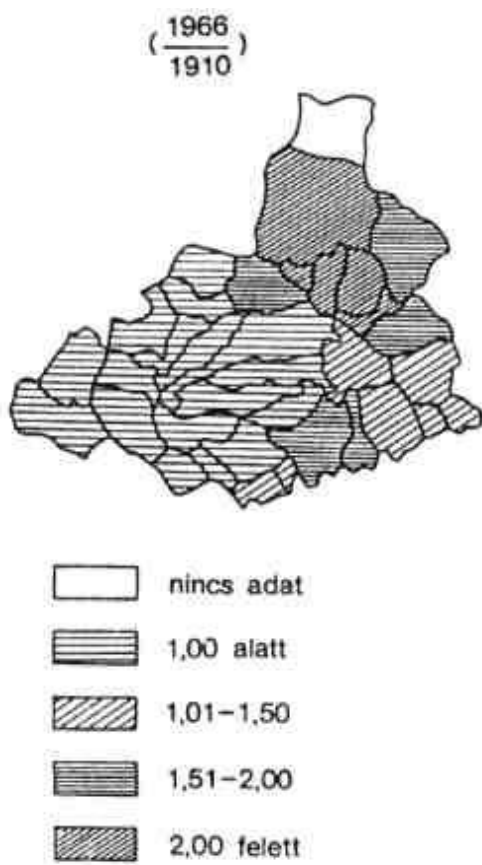
—ennek a betelepülésnek a fő forrása az Aranyostorkolat vidéke mobil népességű falvainak magyarsága;

—a román többségű falvakban a magyarság száma abszolút és relatív értelemben is csökkenő tendenciát mutat – az asszimiláció errefelé érvényesül legerősebben.

A fenti folyamatok fő mozgatói a környék gazdasági viszonyaiban keresendők. Aranyosvidék társadalmi viszonyai az ötvenes, hatvanas években gyökeresen megváltoztak az erőteljes iparosítás hatására, annyira, hogy a hatvanas évek végére a foglalkoztatottak nagyobbik része már az iparban dolgozott, a mezőgazdasági keresők aránya körülbelül 20%-ra csökkent. (A terciér szektor részesedése csak 10% körüli volt.)

A fejlesztés területileg azonban aránytalanul valósult meg, hiszen elsősorban Tordára (kerámia-, porcelánüzem, betonelemgyár, vegyiüzemek) és Aranyosgyéresre (fémfeldolgozó gyár bővítése, tégl- és cserépipar) koncentrált.

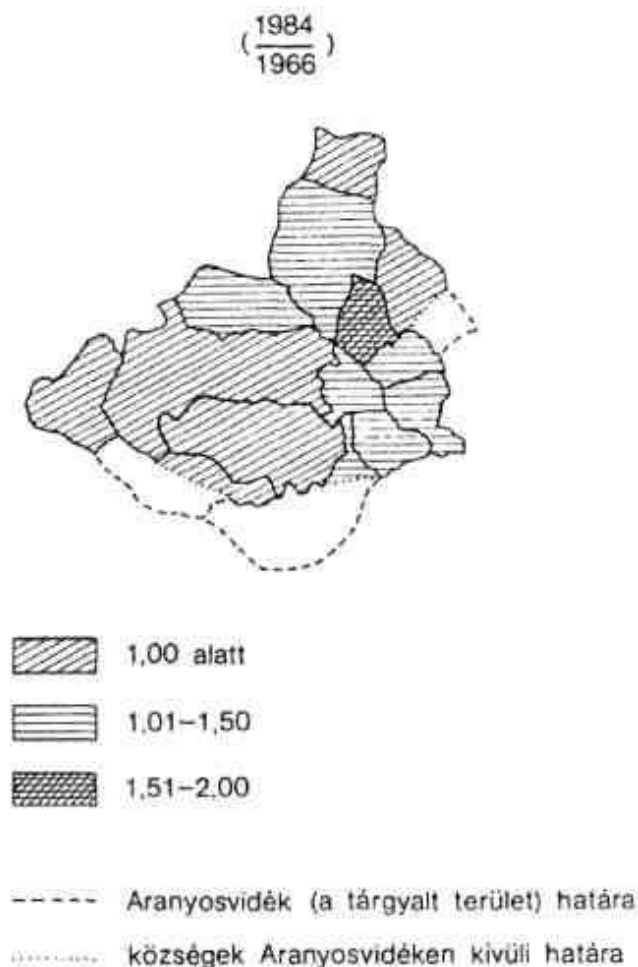
4. AZ ARANYOSVIDÉK TELEPÜLÉSEINEK LAKOSSÁGSZÁMVÁLTOZÁSA 1910-1966 KÖZÖTT

Jelentős nehézipari (építőanyagipari) tömörülés jött erre létre, miközben a vidék többi települése – kevés élelmiszeripart (Szentmihály, Aranyoslóna) leszámítva – teljesen háttérbe szorult: munkaerőellátó és kiszolgáló szerepük erősödött.³⁶ A visszaszoruló mezőgazdaság egyre kevesebb embert látott el, s az elvándorlás mértékét mutatja, hogy az Aranyosvidék nyugati részén összefüggően fekvő 17 település mindegyikének csökkent a lakossága 1910–1966 között!

Egy 1974-es tanulmány³⁷ ennek ellenére meglehetősen optimistán írta le Aranyosvidék jövőjét; akkor úgy tűnt, egy autóbushálózattal a nyugati rész keresőinek ingázásával lehetővé teszi, hogy ezek ne költözzenek el, helyben maradjanak. Ezeknek a településeknek a lakossága azonban előregedett, így a népességfogyási tendencia változatlan maradt 1966-1984 között is.

5. AZ ARANYOSVIDÉK KÖZSÉGEINEK (COMMUNÁ-NAK) LAKOSSÁGSZÁMVÁLTOZÁSA 1966-1984 KÖZÖTT

Az Aranyosvölgyi településekben – a két városban és környékén – ezzel ellentétes folyamatok zajlottak le. Az extenzív iparosítás folytatódott, a munkaerőszükséglet nőtt, annyira, hogy a környező településekre is betelepülők érkeztek³⁸ – felduzzasztották azok lakosságát. Az utóbbi két évtizedben is erőteljes iparfejlesztés ezt a folyamatot a végsőkéig felerősítette.

– az Aranyos és Maros völgyében az országos átlagnál gyorsabban (betelepülésekkel is) gyarapodó a népesség: fiatal, viszonylag magas népszaporulatú, döntően román többségű, vegyes kultúrájú. Az itt élő magyarok nemzetiségi identitástudata megbomlott, asszimilációjuk – ha néha csak külsődlegesen is – jelentős. Ez a tendencia nem változik meg, hiszen a vidék újabban kijelölt fejlesztési (agráripari) központjai: Aranyoslóna, Aranyosegerbegy, Szentmihály – Várfalva kivételével – mind itt találhatók.

– a hegyvidéki terület lakossága előregedő, alacsonyabb szaporulatú, mindenhol fogyó: az összefüggő tömbben élő magyarság (Torockó, Torockószentgyörgy, Várfalva, Aranyosrákos, Kövend, Bágyon, Sinfalva, Kercsed) aránya nem csökken – az egykori Aranyosszék kemény székely magjának leszármazottai élnek itt. A gyengébb föld ellátásukat alig biztosítja, perspektívájuk nem túl biztató.³⁹

E falvak zártsága, periférikus fekvése ugyanakkor azzal a reménnyel biztat, hogy magyarságuk legalább megmarad magyarnak.

Jegyzetek

1. Erdély története, I. Akadémiai K., Budapest, 1986. 254., 258. p.
 2. Első okleveles emlékünkből is szerepel Torda, I. Géza az itteni sóvámot adományozta 1075-ben a garamszentbenedeki apátságnak.
 3. Székely oklevéltár, I. Budapest, 1872. 26. p.
 4. A megszűnt települések után szerepelnek azok, amelyeknek a területére estek ezek; Meggyes, Kétlak, Újtelek = Felvinc; Igrici, Pardé, Kerekegyház = Mészkö; Fűszeg = Gyéresszentkirály; Farkasszeg, Félegyháza = Kercsed; Lyukitelek, Zetetelek = Földvár; Bogát = Bágyon; Abrud-háza = Sinfalva.
 5. Aranyosszék eredeti területe nagyon kis mértékben módosult az idők folyamán, hiszen az alapító települések egy része Torda vármegyei falvakhoz (pl. Fűszeg - Gyéresszentkirályhoz) ill. Tordához (Igrici és Kerekegyház egy része) került.
 6. Két rövid ideig tartó átmeneti változás történt csak Aranyosszék közjogi státusában: II. József alatt (1785-1790) Kolozs megye, a Bach-korszak idején (1849-1860) pedig a Kolozsvári kerület része volt. (EDELÉNYI SZABÓ Dénes: Magyarország közjogi alkotórészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. = Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 6.
 7. Számos közgyűlést tartottak még a székelység központi településű falvaiban: Bágyonban, Aranyosrákoson, Kercsedben.
 8. GYÖRFFY György: A székelyek eredete és településük története. = Erdély és népei.» Budapest, 1941. 76. p.
 9. Erdély története, 1.510. p.
 10. 1622-re az egész Székelyföldön kb. 10 ezer jobbággy volt. (Székely oklevéltár, IV. 215-218. p.)
 11. Aranyosszék általában kimaradt a részletes összeírásokból, nem szerepel pl. sem a Basta-féle 1602 -1603-as, sem pedig a Székelyföld igen részletes, 1614-es lustrájában.
 12. JAKÓ Zsigmond: Az Aranyosmente múltjából. = Művelődés, 1971. 6. 9-11. p.
 13. Erdély története, II. 979. p.
 14. Az 1786-os népszámlálás sajnos Erdélyre még a keresztény lakosság részletes megoszlását sem közli.
 15. Az aranyos-tordai unitárius egyházkör közli 1760. évi hívőinek eklézsiánkénti megoszlását. = Keresztény Magvető, 1897. 28. p., s ezt összevetve az 1850. évi népszámlálással megállapítható, hogy az eltelt idő alatt az unitárius hívők száma általában változatlan maradt.
 16. Az 1291-es oklevél - mely szerint Torockót a XII. sz. első felében stájer bányászok létesítették - az újabb kutatások szerint hamisítvány. (Jákó, i. m.)
 17. MURIDÁN László: Az aranyosszéki nyelvjárás. = Művelődés, 1971. 6. 14-15. p.
 18. Az alábbi alapanyagokat, népszámlálási statisztikákat gyakorlatilag teljes egészében használtam, ezekre sem eddig, sem pedig a továbbiakban nem kívánok oldalszám szerint hivatkozni: ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása, V. Aranyosszék. Pest, 1871. TETTEY Nándor és társa. 248. p. ORBÁN Balázs: Torda város és környéke. Budapest, 1989. Pesti Nyomda. 479. p. KOZMA Ferenc: A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Budapest, 1879. Franklin. 472. p.
- KESZI-HARMATH Sándor: Aranyosvidék demográfiai jelenségei. = Korunk, 1974. 7. 847-850. p. A nemes székely nemzet képe, II.. A Székelyföld és a székely nép. (Szerk. RUGON-FALVI KISS István.) Debrecen, 1939. LEHOTAI Pál kiad. 496. p.
- Az 1850. évi erdélyi népszámlálás. Budapest, 1983. KSH. 336. p. (Kézirat).
- A magyar korona országainak helységnévtára, 1892. Budapest, 1892. Orsz. M. Királyi Stat. Hiv. 1910. p.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása

- I.k. A népesség főbb adatai. = Magyar Stat. Közl. Új sor. 42. Budapest, 1912. Orsz. M. Kir. Stat. Hiv. 880. p.
- II.k. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak. . . = M. Stat. Közl. Új sor. 48. Budapest, 1913. Orsz. M. Kir. Stat. Hiv. 1092. p.
- Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930. Vol. II. Neam, limba materna, religie. București, 1938. Inst. Central de Stat. 780. p.
- Recensământul general al României din 1941 6 Aprilie București, 1944. Inst. Central de Stat. 300. p.
- Resensământul populației din 21 Februarie 1956. Voi. II. București, 1960. Direcția Centrală de Statistică. 689. p.
- SEBŐK László: Erdély történeti-statisztikai adatbázisa (Számítógépes adatbázis. Magyarságkutató Intézet.)
- WAGNER, Ernst: Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln-Wien, 1977. Böhlau. 526. p.
19. KÖVÁRI László: Erdélyország statisztikája. Kolozsvár, 1847. TILSCH János. 155. p.
20. Régen a torockói földművelést aranyosszéki napszámosok végezték, lóállományát aranyosszéki falvakban teleltették.
21. Felvinc rendezett tanácsú város volt 1897-ig, Gyéres pedig jelentős vasúti csomópont.
22. Kivétel: a petrozsényi szénvidékre - tagosítás miatt - áttelepült bányoni unitárius székelyek a kilencvenes években.
23. Az 1850. évi népszámlálás nemzetiségi, az 1890. és 1910. évi anyanyelvi, az 1930. és 1956. évi anyanyelvi és nemzetiségi, az 1941. évi etnikai eredet közül. Az általános hazai gyakorlatnak megfelelően 1930 és 1956 esetében az anyanyelvi statisztikát dolgoztam fel.
24. Rugonfalvi nézete (i. m. 344. p.), miszerint a székely vidékeken, a görögkatolikusok jelentős részének anyanyelve magyar volt – Aranyosszék esetében nem állja meg helyét. Például a Felvinci járásnál 1910-ben a következő kép adódott: 6815 magyar anyanyelvűből 856 római katolikus, 5575 református, 186 unitárius = maradt 198 fő, de ebből még le kellett vonni a 215 izraelita nagy részét is. Biztos, hogy a magyar anyanyelvű görögkatolikusok száma 50 alatt maradt - ez arányát tekintve (húszezer lakosra) nem jelentős.
- Az 1930-as népszámlálás adatainál is hasonló a helyzet: a szentmihályi járásban (Mihai Viteazu plasa) 8995 magyar anyanyelvűből 780 római katolikus, 2817 református, 5575 unitárius, = maradt -177, vagyis ez azt jelenti, hogy a cigányok (255 fő) jó része római katolikus, illetve más magyar vallású volt, így a görögkatolikus magyar anyanyelvűek száma legfeljebb 50 lehetett.
25. A korrelációs számítást minden matematikai-statisztikai kézikönyv részletesen ismerteti, a lényege a következő: számszerűen megmutatja két mennyiségi ismérv (változó) között fennálló összefüggés mértékét. Abszolút értéke 0 és 1 közé esik, 0,4 alatt laza, 0,4-0,7 között közepes, 0,7-0,9 között szoros, 0,9 felett rendkívül szoros összefüggést jelez. (A negatív előjelű együttható fordított arányosság jellegű kapcsolatot mutat.)
26. Az ellenreformáció során először Felvincen (1747-ben), majd Harasztoson és Sinfalván vettek el az unitáriusoktól templomokat.
27. Mind a zsidók, mind a németek a világháború és a kivándorlás következtében erről a vidékről mára gyakorlatilag eltűntek.
28. RUGONFALVI: i. m. 331., 339. p.
29. R. SZEBEN András: Az erdélyi magyarság népoktatásügyének statisztikai mérlege a másfél évtizedes román uralom alatt. = Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 851-871. p.
30. ARA KOVÁCS Attila - DÁVID György _ JOÓ Rudolf - KŐSZEGI László - NAGY József -TÓTH Károly Antal - VÁSÁRHELYI Judit: Jelentés a romániai magyar kisebbség

helyzetéről. Budapest, 1988. 57-139. p. (Medvetánc könyvek.)

31. Önálló nemzetiségként szerepeltek a székelyek is, de Aranyosvidéken egyetlen lakost se jegyezték fel közülük!

32. A cigányokról nemzetiségként önálló adatokkal csak 1850-ből és 1930-ból rendelkezünk, számuk változatlan maradt: 2413, illetve 2407. (1930-nál kivételesen a nemzetiségi adatokkal számoltam.) 1850-ben elsősorban a mobil népességű, jól megközelíthető Aranyos-torkolatvidéki településekben éltek magasabb számban és arányban (6 településen 10% felett), valamint vályogvető cigányok Sinfalva, Várfalva környékén. 1930-ra területileg szétszóródtak, magasabb számban és arányban (10% felett) Székelykocsárdon, Aranyospolyánban és Sinfalván maradtak.
33. A 2. bécsi döntés (1940) következtében Észak-Erdély Magyarországhoz került, Aranyosvidék és az északra fekvő területek azonban nem, mert Göring - itteni érdekeltségei miatt - ezt megakadályozta. Így a határon egy betüremplés keletkezett - ezt nevezték Göringzsáknak. A határ mindenesetre közel volt.
34. A magyarok számának általam becsült viszonylagos pontosságát bizonyítja, hogy VARGA E. Árpád tölem függetlenül végzett becslésétől csak néhány százalékkal térnek el. (Torda, Aranyosgyéres, Aranyospolyán adatai valódiak.)
35. Ismert Torockó és Torockószentgyörgy 1971-es összesített adatai: az 1933 lakosból 1800 volt magyar - 93,1%, ez magasabb volt, mint az 1910-es arány (92,5%). DEMÉNY Dezső: Egy Aranyosvidéki község műveltségállapota. = Művelődés, 1971. 6. 32-36. p.
36. Aranyosvidék mezőgazdasága a hatvanas évekre már elsősorban a városok ellátására specializálódott: Szentmihály minta-szarvasmarha farmja Tordát látta el tejjel, az aranyosvölgyi falvak zöldséggel, káposztával, a marosvölgyiek paprikával, paradicsommal jelentkeztek a városi piacokon. Évtizedeken keresztül Hóshát és Aranyosvidék látta el még Kolozsvár piacait is zöldséggel.
37. KESZI-Harmath Sándor: Aranyosvidék demográfiai jelenségei. = Korunk nem kapott letelepülési engedélyt a városokban, csak ezekben a településekben. Az engedélyeztetési eljárás következtében a betelepülők csaknem kizárólag románok voltak.
39. Iparfejlesztést erre nem terveznek, Várfalva ugyan agráripari központnak kijelölt település, de a többi „fejlesztésre nem javasolt.”

SUMMARY

László Sebők: Aranyosvidék. An Outline History of the Region

In the region of Aranyosvidék (in Romanian, Arieș, along the river Aranyos, in central Transylvania), there lives a particular Hungarian ethnic group among the predominantly Romanian population. Aranyosszék was founded after the Mongol Invasion of 1241–42, and some of the region's Székely inhabitants became, mainly in the south, Romanian. Since from the fourteenth century onwards Romanians have settled there in increasing numbers, the proportion of Hungarians has declined further. The two villages Torockó have remained Hungarian throughout and have kept their characteristic folklore. The town of Torda, with its mixed nationalities population and a history of vicissitudes, has not only been the centre of the region but also one of the centres of Transylvania;

The demographical and ethnic distribution of the region can be traced from 1850 onwards using precise census data, and larger areas with different ethnic compositions can be distinguished on the map. An analysis of statistical data shows the diverging development of population groups of various nationalities and denominations. It can be said that the Hungarians have preserved their identity (considering their numbers) most successfully in the northwestern (Unitarian) villages of the former Aranyosszék region, and in the two Torockós. However, prospects are not encouraging, since in the villages the inhabitants are aging, population growth is low, and there is a general lack of economic and social perspectives.

A MOLDAI MAGYAROK A ROMÁN NÉPSZÁMLÁLÁSOK TÜKRÉBEN 1859–1977 KÖZÖTT

SZABADOS MIHÁLY

Erdélyből az évszázadok során állandóan sok magyar vándorolt be Moldvába. A katolikus vallású moldvai magyarok az ortodox vallású moldvai fejedelmek vallási üldözése (elűzés, áttérítés) miatt, részben pedig a tatárok gyakori betörései következtében súlyos emberveszteségeket szenvedtek.

A 16. század végén számuk mintegy 15.000 fő, újabb üldözések következtében 1646-ban 6-7000 lehetett, 1773-ban 12-15.000 körüli. Az első hivatalos népszámlálás Moldvában 1860-ban 52.900 római katolikus vallású lakost mutat ki. A *moldvai csángómagyarok románná válása* a 16. század végéig nem céltudatos munka eredménye, hanem az évszázados magyar-román együttélés, természetes folyamat következménye volt. A vajdák megismétlődő vallás üldözése súlyos veszteséget okozott a moldvai magyarságnak.

A Szentszék 1620-tól az ortodox románok megtérítésére olasz szerzeteseket küldött Moldvába. Ezek a szerzetesek azonban sem románul, sem magyarul nem beszéltek, így teljesen alkalmatlanok voltak a térítésre, s a katolikus magyarok vallási igényeinek kielégítésére. 1620-tól máig, tehát háromszázötven éven keresztül hiába kértek a moldvai katolikus magyarok Rómától magyarul beszélő papokat, olaszokat kaptak, akiket a pápa hiába kötelezett a magyar nyelv elsajátítására, inkább románul tanultak meg. A magyar hívek lelkigondozását így előbb olaszul, majd románul látták el.

1884-ben Giuseppe Camillit Moldova első katolikus püspökévé szentelték. 1889. évi pásztorlevelében elrendelte „. . . megparancsoljuk, hogy a plébániák templomaiban a pápai enciklikában előírt imádságok semmi más nyelven nem mondhatók, csak román nyelven. . .”. Ennek ellenére Luizi Caluger katolikus magyarjai azt kérték püspöktől, engedélyezze, hogy továbbra is magyar nyelven imádkozhassanak, énekeljenek és magyar prédikációt hallgathassanak.

Camilli püspök 1915. május 6-án így válaszolt Luizi Calugeri magyar híveinek: „. . . a kérelmezőknek tudnia kellene, hogy Romániában a nép nyelve román, és nem is lehet más. Saját nemzete elleni jogtalanság . . . szégyen lenne, ha egy román állampolgár az ő országában idegen nyelven akarna beszélni, például magyarul. Most kérdezem Luizi Caluger lakóit, kik saját írásuk szerint más nemzetekkel összekeveredtek, akiknek ebben az országban polgári és politikai jogaik vannak, akik itt születtek és ebben az országban nőttek fel, amelynek kenyerét ették, mondják meg nekem, hogy ők magyarok vagy románok? Ha magyarok, menjenek Magyarországra, hol a magyar nyelvet beszélik, ha románok, mint ahogy valóban azok, akkor szégyelljék magukat, ha nem tudják az ország nyelvét.”¹

A jászvásári római katolikus püspökség megalapítása után beteljesedett a moldvai olasz missziók törekvése, a magyar papok teljes kiszorítása a moldvai katolikus magyarok lelkigondozásából, és ezzel együtt beteljesedett a *moldvai magyar katolikus egyház sorsa* is. Lassan kifogytak, megöregedtek, meghaltak a még véletlenül ott maradt magyar papok, akik imitt-amott még ébren tartották, ébresztgették híveik magyar tudatát. A magyarok helyett magyarból románná nevelt papokat alkalmazott a jászvásári püspök. Ezerkilencszázharmincban a 27 plébános közül már csak egyetlen magyarul tudó plébános volt egész Moldvában, Dr. Jon Ferent (Ferencz János) dormánfali származású csángómagyar. Ezt az egyetlen magyarul tudó plébánost is 1923-ban olyan plébániába helyezték (Buteába), ahol a katolikus hívek már mitsem tudnak magyarul,² pedig az 1851. évi schematizmus szerint a 27 plébánia közül 16 plébánián a hivatalos nyelv magyar volt. (A buteai plébánia is a hivatalosan magyar nyelvű plébániák között szerepelt.)

Bákó megye prefektusának 1938. május 3-án kelt 7.621 számú rendeletére hivatkozva a Bákó megyei Ferdinánd község (Besztercei járás) bírása 1938. május 6-án kelt 685. számú „H i r d e t m é n y ”-ében³ „a község lakosságának tudomására hozza, hogy a község házán, vagy más nyilvános helyeken nem szabad más nyelven beszélni, csak románul [. . .]. A katolikus templomokban az istentiszteletet csak románul és latinul szabad mondani. [• • •]• A papoknak és kántoroknak erre vonatkozólag rendelkezésük van. [. . .] Mindenkit szigorúan megbüntetünk, aki ez ellen vét. [. . .] Kelt ma, 1938. május 5-én. Bíró. P. H. Setur. Jegyző. Tinca.”

A fenti, magyar beszédet tiltó rendeletet Ferdinánd község vezetősége Bákó megye prefektusának, tehát a román kormány megyei politikai képviselőjének rendelete alapján hozta. Nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvhasználatát tiltó rendelet nemcsak Ferdinánd községre, hanem a megye valamennyi magyarlakta helységére vonatkozott.

Vajon miért volt szükség a magyar beszédet tiltó rendeletre Ferdinánd községben, hiszen ott az 1930. évi román népszámlálás szerint már nem éltek magyarok. A hivatalos román népszámlálás szerint ugyanis Ferdinánd község összlakossága 1930-ban 1125 lélek volt, ebből 961 fő római katolikus vallású (85,1%). A népszámlálás szerint a községben 4 magyar nemzetiségű, illetőleg 12 magyar anyanyelvű volt, ortodox vallású (tehát román) összesen 160. Talán a statisztika szerinti 12 magyart akarták elnémítani? Vagy talán inkább az volt a helyzet, hogy a falu katolikus lakói még mindnyájan magyarul beszéltek?

A moldvai katolikus püspök magyar nyelv használatát tiltó parancsából azonos tilalom hangzik, mint a román állami hatóság hivatalos rendeletéből, ami kétségtelenül bizonyítja a két hatóság azonos célú egyetértő közreműködését.

A fenti letagadhatatlan gyakorlati példákból is világosan láthatjuk, hogy a *román egyházi és világi hatalom* a magyar beszéd eltiltásában ugyanazt az elvet vallja és ugyanazt a politikai célt követi: a moldvai katolikus vallású magyarok románosítását.

Ezek után lássuk a moldvai magyarok számának alakulását a hivatalos román statisztikákban. A moldvai fejedelemségben az első hivatalos népszámlálást 1859-ben tartották. A népszámlálás a tartomány tizenhárom megyéjében az alábbi eredményeket hozta.⁴

Megye	A lakosság	Román Magyar nemze tiségűek száma		Római katolikusok	A katoli- kusok közül nem magyar nemzetiségű	Római ka- tolikus templomok száma
Bákó	139 000		104 659	22 426	25 896	3 470
Botosani	121 251	96 117	25	725	700	13
Covorlui	75 454	64 149	-	365	365	1
Dorohoi	103 671	91 827	10	559	549	1
Falciu	71 195	64 079	-	1 995	1 995	-
Iași	148 795	107 417	-	2 721	2 721	2
Neamt	114 065	103 462	399	854	455	5
Putna	104 156	97 980	85	1 410	1 325	-
Roman	86 139	64 001	14.736	15 588	852	3
Suceava	96224	86 808	-	633	633	21
Tecci	92 255	88 260	135	1 583	1 448	1
Tutova	84 864	80 407	9	456	447	-
Vaslui	88 328	83 449	-	96	96	-
Összesen	1.325.406	1.135.710	37 823	52 881	15 056	-
		85,7%	2,9%	4,0%	28,5%	48

A népszámlálás eredményei magyar szempontból nagyon figyelemreméltóak. Az 52.881 lelket kitevő római katolikus szórvány a moldvai fejedelemség 1.325.406 főnyi lakosságának 4,0%-át jelentette, a magukat magyar nemzetiségűeknek vallók Moldova tartomány lakosságának 2,9%-át alkották. Katolikus magyarok kisebb-nagyobb számban a tartomány mind a 13 megyéjében éltek. Szétszórtságuk megyénként nagyon eltérő volt. Szám szerint legtöbb katolikus magyar - 25.896, illetve 22.426 magyar nemzetiségű - Bákó megyében élt, ahol a megye lakosságának 18,62%-át alkotta. Ha számukat a többségi románsághoz viszonyítjuk, akkor a megye román lakosságának már egynegyedét (24,73%) jelenti.

A magyarok által leginkább lakott másik – Román – megyében a katolikus magyarok száma 15.588, a megye összlakosságának 18,1%-át jelenti, a megye román lakosságához viszonyítva szintén egynegyedét (24,35%) teszi.

A Bákó és Román megyében élő 41.814 katolikus magyar a moldvai magyarságnak 78,44%-a. További 11 megyében még nagyobb szétszórtságban 11.397 katolikus csángómagyar élt.

Ez a népszámlálás helységenként csak az össznépesség adatait közli. A magyar nemzetiségi (etnikai, származási) és vallási adatokat csak megyénkénti összesítésben adja. Ez a népszámlálás tehát sajnos nem teszi lehetővé a magyar nemzetiségi és a katolikus szórvány adatok későbbi községenkénti összehasonlítását. Így csak megyénként lehet majd összehasonlítani ezeket az adatokat. Pedig ezen adatok községenkénti összehasonlítására más most is, de még inkább a későbbi román népszámlálások során igen nagy szükség lenne. Köztudott ugyanis, hogy a Moldvában élő katolikusok magyar származásúak, és *a magyar származás és a katolikus fogalma majdnem teljesen azonos*. Aki Moldvában katolikus vallású, az elenyésző kivételtől eltekintve magyar származású. E két adatnak az összevetése mutatná meg tehát időről-időre a románosodás folyamatát és végső eredményét.

A megyék közül ki kell emelni azt a kettőt, amelyben a katolikusok, illetőleg a magyar nemzetiségűek nagyobb számban élnek.

Megye	Római katolikus	Magyar nemzetiségűnek vallotta magát %	Más nemzetiségűnek
Bákó	25 896	22 426	86,6
Roman	15 588	14 736	94,6
Összesen:	41 484	32 162	89,61

A táblázat szerint a Bákó megyében élt 25.896 katolikusból 22.426 fő (86,6%) magyar nemzetiségűnek vallotta magát. A Román megyei 15.588 katolikusból pedig 14.736 (94,6%) vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A két megye 41.484 katolikusából 37.152 lélek (89,6%) vallotta magát magyarnak.

A további 11 megyéből hat megye 5587 katolikusából mindössze 661 fő (1182%) vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Végül öt megye 5810 katolikus vallású lakosából senki sem vallotta magát magyar nemzetiségűnek.

Az 1959. évi népszámlálás szerint a moldvai 52.881 katolikusból 37.823, azaz a katolikusok közel háromnegyed része (71,56%) vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Ez azt igazolja, hogy a moldvai csángómagyarok a sokévszázados magárahagyottság ellenére ekkor még túlnyomórészt megtartották magyarságukat.

Mindez kétségtelenül igazolja, hogy azokban a megyékben, ahol a magyarok tömegesebben (20–25%-ban) éltek, nagy többségükben meg tudták tartani magyarságukat, míg a kisebb létszámú szórványokban a románosodásuknak már nem tudtak eredményesen ellenállni, könnyebben elveszítették magyarságtudatukat, nyelvüket, sőt nem egy helyen katolikus vallásúak is beolvadtak a környező románságba.

Moldvában tehát 1860-ra 15.058 katolikus, a moldvai katolikusok 28,44%-a már nem magyar, hanem román nemzetiségűnek vallotta magát.

A hivatalos román népszámlálás a moldvai katolikusok vallási adatait megyénként az alábbiak szerint regisztrálta:⁵

Megye	A lakosság száma	Görög-keleti	1899	Római 1859	katolikus Növekedés	%
Bákó	195 194	142 933	35 489	25 896	9 593	37,0
Botoșani	171 437	139 088	2 163	725	1 438	196,0
Covurlui	143 784	122 592	4 915	365	4 550	1 247,0
Dorohoi	159 461	138 800	1 542	559	993	177,0
Faldu	93 831	83 170	3 937	1 995	1 942	100,0
Iași	192 531	139 574	4 806	2 721	2 085	76,0
Neam	149 711	128 789	3 937	854	3 084	360,0
Putna	151 249	136 138	3 374	1 410	1 964	139,0
Roman	111 588	79 598	23 123	15 588	7 535	48,3
Suceava	131 596	118 737	2 542	633	1 909	301,0
Tecui	121 179	114 833	1 929	1 583	346	21,2
Tutova	116 377	108 659	640	456	184	40,3
Vaslui	110 184	102 613	405	96	309	321,9
Összesen	1 848 122	1 555 544	98 803	52 881	35 932	67,9

A katolikusok száma eszerint az 1859. évi 52.881 főről negyven év alatt 88.803 főre emelkedett. A növekedés tehát igen magas: 35.932 lélek (67,9%), ami a csángómagyarok magas természetes szaporodásával magyarázható.

A moldvai katolikusok 1859 és 1899 között a tartományban nemcsak megtartották, de növelték is számarányukat: míg 1859-ben az összlakosság 4,0%-át, 1899-ben már 5,3%-át jelentették.

Sajátos jelenség, hogy Bakó megyében a tartomány 67,9%-os átlagos növekedésével szemben csak 37,0%-os, Roman megyében pedig 48,3%-os emelkedés tapasztalható, ugyanakkor a katolikusok által szórványosan lakott megyékben számuk kétszeresére, háromszorosára, sőt Covurlui megyében tizenháromszorosára növekedett. Ez a tény azt jelenti, hogy a katolikusok olyan megyékbe vándoroltak, ahol a magyarok szórványokban éltek, s így még inkább ki voltak téve a románosodásnak. A későbbi idők adatai is ezt látszanak igazolni.

A tizenhárom megye helységei közül az 1899. évi statisztika szerint 543-ban volt katolikus szórvány. Ebből 313 (57,6%) törpe szórvány (1-20 katolikus), 118 (21,7%) kis szórvány (21-100 katolikus), 39 (7,1%) közép szórvány (101-300 katolikus) és feltűnő a 73 (13,4%) nagy szórvány (301 katolikus felett). A Bákó megyebeli 32 nagy szórványból tizenkét helységben ezren felüli katolikus élt. Ezeknek összlétszáma 19.599 fő volt, a megye összes katolikusának 55,2%-a. Ezek között tizenegy katolikus többségű községben összesen 17.394 katolikus lakos élt.

Román megyében a húsz nagy szórvány közül tizenegyben a katolikusok száma helységenként 1000 felett volt, összesen 16.635 lakossal. (A megye összes katolikusainak 71,9%-a). Ezek közül tíz katolikus többségű községben 15.487 katolikus lakos élt.

Moldva tartomány e két megyéjében összesen huszonkét katolikus többségű községében 32.881 katolikus lakos él, ami Moldva 88.803 főnyi katolikusának 38%-a.

Katolikus többségű községek Moldvában az 1899. évi román népszámlálás szerint

Község	Össz- lakosság száma	Katoli- kusok	%	Község	Össz- lakosság száma	Katoli- kusok	%
Bákó megyében				Roman megyében			
(Bogdánfalva)							
Luizi-Calugara				(Dzsudai)			
(Lujzi Kalugar)							
Cleja	2 265	2 178	96,2	Botesti	1 751	1 183	67,6
(Klészse)							
Faraoni	2 484	2 315	93,2	Doljesti	3 088	1 851	59,9
(Forrófalva)							
Gioseni	1 712	1 618	94,5	Gheresti	2 169	1 670	77,0
(Diószén)				Halaucesti			
Margineni-	2 368	1 169	49,4	(Halasfalva)	2 421	1 983	81,9
Munteni							
(Marginén)							
Prajesti	1 729	1 009	57,4	Pildesti	1 043	999	95,8
(Prezest)							
Fundi–Racaciuni	2 148	1 527	71,1	Poiana-	964	515	53,4
				Jurascu			
(Rekecsin)							
Slanic	1 040	915	88,0	Rechiteni	1 117	977	87,5
(Szalánc)				Scheia			
Valea-Mare	1 354	856	63,2	(Domafalva	1 735	1 146	66,1
				)			
(Nagypatak)				Saboani			
Valea-Seaca	1 661	1 595	96,0	(Szabófalva	3 093	3 023	97,7
				)			
(Bogdánfalva)				Tamaseni	1 114	1 093	98,1
Összesen	2 898	2 487	85,8				
Község	22 686	17 394	76,7		19 555	15 487	79,2
T e c u i							
Ploscuteni							
(Ploskucén)							
Község	Össz- lakosság száma	Katoli- kusok	%				
	Tescuci	megyé- ben					
Ploscuteni	856		85,3				
(Ploskucén)		730					

Az 1899. évi népszámlálásból hiányzó anyanyelvi adatok pótlására egy abból az időből származó tudományos munka, a „Marele Dictionar al Romanei”* adatai használhatók, amely a moldvai csángómagyarok anyanyelvére vonatkozó adatokat is tartalmaz. A lexikon szerkesztősege Bákó megye lakosságával kapcsolatban előljáróban a következő értékes megállapításokat írja: „Bákó megye lakói a legnagyobb részben románok, de találunk a földműves nép között régi telepeket is, amelyek magyar eredetűek, és a mai napig megőrizték anyanyelvüket és katolikus vallásukat. Megtartották etnikai karakterüket, olyan mértékben, hogy vannak egész falvak csángó családokkal, ahol nem tudnak egyetlen szót sem románul, mint például Forrófalván, Klézsén stb.

*1898-ban București-ben megjelent „Marele Dictionar al Romanei" I-V. (Románia földrajzi nagy lexikona) hivatalos jellegű tudományos kiadvány. A lexikont G. J. Lahivari az Országos Földrajzi Társaság főtitkára, G. J. Brațianu az Országos Hadsereg földrajzi Intézet igazgatója és Grigore G. Tocilescu akadémiai tag, egyetemi tanár szerkesztette.

A csángómagyarok a legrégibb időtől, már a moldvai vajdaság megalapítása előtt a Szeret-völgyében laktak, annak jobbpartján és a lakott területű Lészpedtől egészen a legdélibb

pontig Racaciunig (Rekecsin). A katolikus vallású hívőknek száma ebben a megyében 32.463, sokkal több, mint más megyében az országnak. Ez a vallás 25.914 lélekkel 80 községben van elterjedve."

A lexikonban a moldvai helységek ismertetésénél a lakosság létszámára, anyanyelvére vonatkozóan bizonyára hivatalos forrásból beszerzett adatokat közöltek, amelyek az 1899. évi hivatalos népszámlálást négy-öt évvel megelőző időkből származhatnak. A lexikon anyanyelvi adatainak összehasonlítása a hivatalos népszámlálás vallási adataival némi támpontot ad a magyar lakosság anyanyelvében harmincöt év alatt (1859– 1895) bekövetkezett változásokra.

A Földrajzi nagylexikonban Bákó megyében tizenkilenc katolikusok lakta községről találtam magyar anyanyelvi adatokat, amelyekben az 1899. évi népszámlálás 19.845 katolikusából 15.538 volt magyar anyanyelvű.

Roman megyében a Földrajzi nagylexikon tizenkét községben összesen 8738 lakost tüntet fel magyar anyanyelvűnek, az 1899. évi román népszámlálás pedig 14.293 katolikus vallását mutat ki. A két adat összevetéséből kitűnik, hogy Roman megye ezen községeiben a katolikusok 61,1%-át a román tudósok magyar anyanyelvűeknek minősítették.

A magyarok által leginkább lakott két moldvai megye összesített adatai a következő képet mutatják:

	1899-ben katolikus	1895-ben magyar anyanyelvű	%	1859-ben magyar nemzetiségű %
Bákó megye 19 községében	19 845	15 538	78,3	86,6
Román megye 12 községében	14 293	8 738	61,1	94,6
A két megye 31 községében	34 138	24 276	71,1	89,6

Az 1859. évi nemzetiségi és az 1895. évi anyanyelvi adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy az említett két megyében negyven év alatt a magyarok arányszáma 89,6%-ról 71,1%-ra esett vissza. Ez közel 20%-os fogyást, illetőleg románosodást jelent. A veszteség főleg Roman megyében volt, ahol a magyar többségű helységekből arányuk 94,6%-ról 61,1%-ra zuhant. Ez annyit jelent, hogy harmincöt év alatt *a magyar nemzetiségűek egyharmada románná vált*. Ez a folyamat később még inkább felgyorsul, amint azt következő forrásunk, az 1930. évi román népszámlálás adatai jelzik. Az 1930. évi román hivatalos népszámlálás a megnagyobbodott Románia Moldva tartománya népességének nemzetiségi (etnikai eredet), anyanyelvi és vallási viszonyaira szolgáltat adatokat. Az alábbiakban adjuk Moldva tartomány összesített statisztikai adatait.⁶

	Nemzetiségi (etnikai eredet)		Anyanyelv	
Román	2 185 632	89,8%	2 250 678	92,5%
Magyar	20 964	0,9%	23 894	0,98%
Zsidó	158 421	6,5%	109 654	4,5%
Egyéb	68 579	2,8%	49 369	2,0%
Összesen	2 433 596	100,0%	2 433 596	100,0%

A római katolikusok száma Moldvában összesen 109.953 volt, a lakosság 4,5%-a. A lakosság nemzetiségi és vallási megoszlása 1930-ban:

Megye	Összlakosság	Nemzetiség		(etnikai eredet)		Anyanyelv	
		Román	Magyar	Román	Magyar	Katolikus	%
Bákó	261 019	231 250	8 497	235 563	13 999	47 139	18,1
Baia			229		134	1 497	
Botosani			272		249	1 460	
Covurlui			2 238		2 027	4 008	
Dorohoi			71		75	579	
Falciu			352		26	5 655	4,2
Iași			1 281		556	6 335	
Neamt			2 384		1 612	4 528	
Putna			2 106		2 149	3 152	
Román	151 550	137 399	2 050	144 728	462	32 462	21,4
Tecuci			1 148		2 277	2 493	
Tutova			239		229	372	
Vaslui			97		97	272	
Összesen	2 433 596		20 964 (0,86%)		23 802 (0,98%)	109 953	4,51%

A tartomány összlakossága harminc év alatt 585.500 fővel (31,6%) nőtt, a katolikus lakosság pedig 21.150 fővel (23,8%). A katolikusok szaporodása tehát ebben az időszakban tartományi viszonylatban az átlagosnál valamivel kisebb volt. A moldvai katolikus lakosság száma 1859 és 1930 között a következőképpen alakult:

	1859-ben	1899-ben	1930-ban
Lakosság száma összesen	1 325 406	1 848 122	2 433 596
Katolikusok száma	52 881	88 803	109 953
aránya	4,0%	4,8%	4,5%

A katolikusok száma tehát hetven év alatt megkétszereződött, arányuk fél százalékkal ugyancsak növekedett. A legtöbb, katolikusok által lakott két megyében megtartották népi állományukat. Ezt igazolják az alábbi adatok:

	A katolikusok aránya		
	1859	1899	1930
Bákó megye	18,6%	18,2%	18,1%
Román megye	18,1%	20,7%	21,4%

Míg az 1899. évi román népszámlálás Moldva területén 543 helységről szolgáltatott vallási adatokat, addig az 1930. évi népszámlálás 875 helységben talált katolikusokat, vagyis 332-vel több helységről szolgáltat adatokat. Egyes helységek összetartozó adatait ugyanis kis egységekre bontva adja. Ezáltal nagyon megnehezíti, olykor lehetetlenné teszi a helységek adatainak összevetését.

Az 1930. évi statisztikai adatok szerint Moldva területén 875 helységben éltek katolikus vallásúak (magyar származásúak). 433 helységben éltek magyar nemzetiségűek, de 442 községben már nincsenek. 352 helységben éltek magyar anyanyelvűek, de 523 községben már nincsenek.

Egész Moldvában 16 olyan község van, amelyben a magyar nemzetiségűnek kimutatottak száma háromszáz felett van: összesen 11.406 magyar nemzetiségű szórvány magyarral, ez a moldvai magyar nemzetiségűek 52,7%-a. Huszonhárom olyan község van, amelyben a magyar anyanyelvűnek kimutatottak száma 300 felett van, összesen 18.884 magyar anyanyelvű szórvány magyarral, ez a moldvai magyar nemzetiségűek 79,33%-a. Nyolcvankét község van, amelyben a katolikus vallásúak száma 300 feletti, ami a moldvai katolikusok 81,81%-ának felel meg s ez 89.963 katolikust jelent. A vallási összesítő adatok

valósnak fogadhatók el, hiszen azt mutatják, hogy a katolikus vallásúak több mint 80%-a közép és nagy szórványban él, és csak 18%-a él törpe és kis szórványokban.

A fenti összesítő adatok rendkívül érdekes képet adnak a *moldvai magyarság szétszórtságáról*, szórványosodásáról. A törpe és kis szórványok (egységenként 1–100 fő) csoportja az összes moldvai magyar szórványoknak 82–89%-át jelenti. Ezekben a törpe és kis szórványokban élő magyarokhoz hogyan is érhetne el az anyanyelvi kultúra! A törpe és kis szórványokban élő magyaroknak szinte ezért is volt a helyzete reménytelen.

Nem sokkal vigasztalóbb a középszórványok (helységenként 101–300 fő) helyzete. Ebbe a kategóriába a szórványok 6–8%-a tartozik. Szám szerint legkisebb a nagy szórványok száma (301-nél több katolikus által lakott helység), illetőleg aránya az összes szórványnak 4–10%-a. De a nagy szórványokban élő katolikusok számát tekintve mégis a legjelentősebb csoport, hiszen a nagy szórványokban él a katolikus lakosság 82%-a, mintegy 90.000 fő.

A 110.000 moldvai katolikusból az 1930. évi román statisztika szerint csak 20.964 volt magyar nemzetiségű (19%); 89.000 katolikus (81%) románnek vallotta magát. Az 1930-ban 23.804 magyar anyanyelvűnek (21,64%) kimutatottak mellett, 86.150 katolikus (78,27%) román anyanyelvűnek mondta magát.

Bákó megye 47.139 katolikusából 38.642 nem magyar nemzetiségű volt (81,97%). Román megye 32.462 katolikusából pedig 1930-ra 30.412-en (93,68%) voltak román nemzetiségűek. Még súlyosabb a helyzet a megyében a bevallott anyanyelv szerint: a 32.462 katolikusból 32.000-t (98,6%) román anyanyelvűnek tüntet fel a statisztika. A magyar anyanyelvűnek megmaradt 462 magyar közül 284 a 28.900 lakosú Roman városában élt, ahol jóval nagyobb volt a románná válás lehetősége. További 127 magyar anyanyelvűt Calugareni* faluban mutat ki a román statisztika. Az említett két helységben kimutatott magyar anyanyelvűek száma együtt 411 lélek, s máris majdnem együtt van a Roman megyében összesen kimutatott 462 magyar anyanyelvű. Roman megyében a 4374 katolikus (98,3%) lakta Szabófalván (Sabaoani) mindössze három főt mutattak ki magyar anyanyelvűnek és kettőt magyar nemzetiségűnek, 4410 lakost román nemzetiségűnek, 4451 lakost román anyanyelvűnek. A községben mindössze 51 fő volt görögkeleti vallású. Feltűnő az is, hogy azokban a megyékben, amelyekben kifejezetten szórványban éltek a katolikusok, a statisztika viszonylag milyen nagy arányban mutat ki magyar nemzetiségeket, illetőleg magyar anyanyelvűeket, szemben a legtöbb magyar által lakott két megyével, Bákó és Roman megyével. Bákó megyében ugyanis a katolikus lakosság a megye román lakosságának még 1930-ban is egyötödét tette ki, Roman megyében pedig csaknem egynegyedét.

* Calugareni. összlakos 438 lélek, katolikus 409 (93,3%) magyar nemzetiségű - (nincs), magyar anyanyelvű 127 lélek.

Ezzel szemben Covurlui megyében a 4009 katolikusnak 55,5%-a volt magyar nemzetiségű, illetőleg 50,5%-a magyar anyanyelvű. Vagy például Neamt megyében a 4528 katolikus 55%-a volt magyar nemzetiségű, illetőleg 35,8%-a magyar anyanyelvű. A Putna megyei 3152 katolikus közül 66,8%-a magyar nemzetiségű, illetőleg 68,1%-a magyar anyanyelvű. Tecuci megye 3943 katolikusának 46%-a volt magyar nemzetiségű és 91%-a magyar anyanyelvű. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy e kifejezetten szórvány jellegű megyében két falu (Ploscucén és Gajcsána) magyar lakossága csaknem teljes egészében megőrizte magyar öntudatát és magyar anyanyelvét.

Érdeemes rámutatni arra is, hogy a *nagyvárosokban* milyen előszeretettel tüntette fel a román statisztika a falvakból a környező nagyvárosokba áttelepült katolikusok magyar nemzetiségét, illetőleg magyar anyanyelvét. Ezt igazolják az alábbiak. Moldova 1930. évi tizennégy városában összesen 21.800 katolikus, tehát a moldvai katolikusok csaknem egyötöde (19,8%) élt. Ez a városok akkori összlakosságának alig 3-4%-a volt. Közülük a statisztika 6185 főt (28,3%) magyar nemzetiségűnek, 5950 főt (27,3%) magyar

anyanyelvűnek tüntetett fel. E városok közül kiemelkedik Galac város, ahol 3921 katolikusból 2155 (55%) volt magyar nemzetiségű 1 981 (50%) magyar anyanyelvű. Piatra-Neamt 999 katolikusából 501 (50%) volt magyar nemzetiségű, 450 (45%) magyar anyanyelvű. Focsani város 932 katolikusából 653 (70%) volt magyar nemzetiségű, 579 (61%) pedig magyar anyanyelvű.

Ha összehasonlítjuk a legtöbb katolikus által lakott Bákó és Román megye *felekezeti és nemzetiségi-anyanyelvi* arányait a kifejezetten szórvány jellegű megyékkel, csodálkozva kell megállapítanunk, hogy azokban a megyékben, ahol nagyobb számban és zárt közösségben sokszor abszolút többségben élő katolikusok tízezrei vallották magukat román nemzetiségűnek és anyanyelvűnek, addig az abszolút román többségű községekben (még nagyvárosokban is) nagyobb százalékban voltak a katolikusok magyar nemzetiségűek és magyar anyanyelvűek.

Az 1930. évi román népszámlálás Moldva tartományra vonatkozó nemzetiségi és anyanyelvi adatai alapos kritikával kezelendők. Ez a népszámlálás a lakosság nemzetiségi jellegét nem az etnikai származás és az anyanyelv alapján állapította meg. Valóban tárgyilagos adatfelvételt csak sokkal nagyobb felkészültségű, különlegesen képzett s nem manipulált számlálóbiztosokkal lehetett volna elérni. Voltak olyan számlálóbiztosok ugyanis, akik bevallották, hogy nem írták be azokat, akik magukat magyarnak vallották. Más esetben felsőbb utasításra a számlálóivekbe csak azokat írhatták be magyarnak, akik az első világháború után jöttek Moldvába.

A II. világháború utáni 1956., 1966. és 1977. évi népszámlálások vallási adatokat egyáltalában nem közölnek. A román statisztikai hivatal 1966-tól kezdve községenként részletezett nemzetiségi és anyanyelvi adatokat sem közöl, csak megyénként összesített adatokat. Az 1956. évi román népszámlálás a közigazgatásilag tartományokra (regiunea) osztva közöl adatokat.

Moldva tartomány korábbi megyéi (Baia, Botosani, Covurlui, Dorohoi, Falcu, Neamt, Putna, Roman, Tecuci, Tutova, Vaslui) – az 1930. évi népszámlálással összehasonlító alapok - 1956-ra megszűntek, illetőleg a négy tartományba lettek beosztva. Az 1956. évi népszámlálás négy tartományban (Bacau, Galati, Iasi, és Suceava) számolt magyarokat. Ezek tekinthetők a moldvai csángómagyarok maradványainak. De az is lehetséges, hogy ezek a számok egyéb szóránymagyarokat is rejtene.

Az 1956. évi román népszámlálás Moldva területén az alábbi magyar adatokat eredményezte.⁷

Tartomány (Regiunea)	A lakosság	Magyar nemzetiségű	Magyar anyanyelvű
Bákó (Baçau)	965 018	11 082	17 105
Galtți	1 023 651	841	657
Iași	934 292	287	256
Suceava	915 912	742	799
Összesen		12 952	18 817

A moldvai csángómagyar nemzetiség számát az 1930. évi 20.864-ről negyed század elteltével 8012 fővel 12.972 főre, míg a magyar anyanyelvűek számát 23.804 főről 18.817 lélekre, 4987 fővel csökkentették.

Községenkénti részletes statisztikai adatok hiányában csak találgathatjuk, hol és hány faluban maradt meg a statisztika szerinti néhány ezer magyar nemzetiségű, illetőleg magyar anyanyelvűnek kimutatott személy magyarnak.

Az időközben sokszorosára felduzzasztott népességű moldvai városokban valószínűleg már teljesen felszívódott az a szórvány közösség, amely még jelen volt az 1930. évi népszámlálás adatai szerint (6200 magyar nemzetiségű), illetőleg 5900 magyar anyanyelvű. 1930-ban például csak Galati városában 2155 magyar nemzetiségű volt, az 1956. évi

népszámlálás már csak 841 magyar nemzetiségű lakost mutatott ki egész Galati tartományban.

Az 1966. évi román népszámlálás ismét a korábbi megye beosztásában mutatja ki a Moldva tartományban élő csángómagyarok számadatait. De ezek ismét csak megyénként összesített, de nem községenként részletezett adatok. Ilyen adatok most sem állnak rendelkezésre.⁸

Megye	Lakosság	Magyar nemzetiségű	Magyar anyanyelvű
Bacău	598 321	5 193	7 673
Botosani	452 406	92	73
Iași	617 397	490	484
Neamt	471 836	744	659
Vaslui	431 555	40	41
Suceava	572 780	608	582
Összesen		7 167	9516

Az 1966. évi román statisztika szerint a többi, fel nem sorolt moldvai megyében már nincs egyetlen magyar sem. Tehát a Roman megyében 1859-ben élt 14.636 magát magyar nemzetiségűnek valló magyar 100 év alatti ivadékaival együtt 1966-ra teljes egészében nyomtalanul eltűnt. Pedig akkor Roman megye katolikusai 94,6%-ban magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Az 1956-1966 közötti tíz év alatt felgyorsult a moldvai csángómagyarok számának csökkenése.

Ez utóbbi évtizedekben bizonyára felmorzsolódtak azok a szórvány magyarok is, akik – az 1930. évi román statisztika szerint - katolikusként Moldva egyik-másik megyéjében összesítve 1000–4000-es létszámban éltek, vagy akik összesítve 100– 2000-es létszámban még megőrizték magyarságukat.

Az 1956. és 1966. évi népszámlálás adatainak összevetése szerint a magyar nemzetiségűek száma 5785 fővel, a magyar anyanyelvűek száma pedig újabb 9301 fővel, a tíz év előtti létszámnak a felére csökkent. 1945 után a 21.000 főnyi, magát magyarnak valló csángómagyarság létszáma 1966-ra 7167 főre csökkent, tehát az 1930. évi létszámnak a harmadára.

Bizonyoságul a legtöbb magyar által lakott Bákó megye magyar adatait vetjük össze. Az 1859. évi román népszámlálás szerint a Bákó megyei 25.896 katolikus vallású lakosságnak 86,6%-a, 22.426 csángómagyar vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Ez a népesség Bákó megye akkori összlakosságának (139.009 lélek) 16,13%-a volt. Bákó megyében az 1966. évi román népszámlálás által kimutatott 5193 magyar nemzetiségűek száma a megye össznépességének már csak 0,8%-a. Bákó megye lakossága az 1966. évi népszámlálás szerint 598.321 főre emelkedett, míg a megye magyar nemzetiségű lakóinak számát 5193 főben mutatta ki. 1859 és 1966 között a megye lakossága több mint négyszeresére emelkedett, a magyar nemzetiségűek száma nemhogy nem emelkedett négyszeresére (88.700 főre), hanem a 0,8%-ot kitevő 5193 főre zuhant.

Román megyében az 1859. évi román népszámlálás szerint 15.588 katolikus (a megye össznépességének 18,1%-a) élt, s ebből 14.736 fő (a megye katolikusainak 94,6 %-a) magyar nemzetiségűnek vallotta magát. 1930-ra a katolikusok száma 32.642-re (a megye összlakosságának 21,4%-a) emelkedett. Az 1859. évi 14.736 magyar nemzetiségűek a száma az 1930. évi népszámlálás szerint 2050 főre, a magyar anyanyelvűek száma pedig 462 főre csökkent. 1966-ban a hivatalos román statisztika szerint Román megyében már egyetlenegy magyar nemzetiségű vagy magyar anyanyelvű sem volt.

A táblázat szerint a katolikusok száma 52.881-ről hetven év alatt - 1859-1930 között - 109.953 főre, több mint kétszeresére (110%-kal) emelkedett. Ugyanezen idő alatt a magyar

nemzetiségűek száma (az 1859. évi 37.823 fő) ahelyett, hogy a katolikusok gyarapodási arányának megfelelőleg, több mint kétszeresére (110%-kal) 79.447 főre emelkedett volna, az 1859. évinek a felére 20.964 főre (a katolikusok 19,6%-a) csökkent. Ezzel szemben a már elrománosított katolikusok száma a statisztika szerint 88.989-re (80,94%-ra) ugrott.

A magyar anyanyelvűek száma 1930-ban 23.804 (a katolikusok 21,64%-a volt, de amint ez a táblázatból kitűnik, a román anyanyelvűnek minősített katolikusok száma 86.149 főre (78,35%) nőtt.

Az 1945-ös román államfordulat után a statisztikák *nem közölnek vallási adatokat*. Lássuk ezek után, hogyan alakultak a valóságban a moldvai csángók vallási adatai 1930-tól 1977-ig. Ha a katolikus csángók természetes szaporodásáról, számbeli növekedéséről megközelítően reális arányt kívánunk megállapítani, akkor más úton kell keresnünk a természetes szaporodás számadatainak megállapítását. Ha a moldvai katolikusok 1930 utáni természetes szaporodását évi 1%-ra tesszük – ami a sokgyermekes csángó családok esetében egyáltalán nem látszik túlzottnak – ez esetben a csángók 1930. évi 109.953 fős száma, huszonöt év alatt (1956-ra) mintegy 27.500 fővel emelkedhetett. Így a moldvai katolikusok számát 1956-ban 137.500 főre becsülhetjük.

A 137.500 lélekre becsült (1956) moldvai katolikusok közül az akkori román népszámlálás már csak 12.952 magyar nemzetiségűt (9,41%) mutat ki, ezzel szemben 124.548 (90,59%) főt román nemzetiségűnek. A 18.817 magyar anyanyelvűvel szemben (13,07%) 118.683 katolikust (86,31%) román anyanyelvűnek számított.

Az 1956–1966 közötti tíz évben a megváltozott társadalmi, gazdasági és erkölcsi viszonyok miatt már csak évi 0,5%-os természetes szaporodást számítva, a katolikusok számát 6900 fővel gyarapítva 144.400 főre becsülhetjük. A népszámlálás szerint 1966-ra a magyar nemzetiségűek száma 7 167 főre (4,96%) csökkent. A román nemzetiségű katolikusok száma már 137.733 (95,04%). A magyar anyanyelvűek számának további csökkentésével már csak 9516 magyar anyanyelvűt (6,59%) regisztrál a népszámlálás, szemben a román anyanyelvű 134.884 katolikussal (93,41%). Az 1966–1977-ig tartó időre évente ugyancsak 0,5% természetes szaporodást számítva, e tíz év alatt a moldvai katolikusok száma további 7200 fővel, 1977-re 152.000 főre emelkedhetett. Az 1977. évi román népszámlálás a 152.000-re becsült moldvai katolikusokból már csak 3813 magyart mutat ki, ami a katolikusok becsült számának mindössze 2,5%-a.

*

A moldvai csángómagyarok az 1859-1977. évi hivatalos népszámlálások alapján

1859	1890	1930 katolikus				1956				1966 katolikus			
katolikus	katolikus					katolikus							
52 881	88 803	109 953				137 000 (becsült)				144 000 (becsült)			
Magyar	Nem magyar	Magyar	Román	Magyar	Román	Magyar	Román	Magyar	Román	Magyar	Román	Magyar	Román
nemzetiségű		nemzetiségű		anyanyelvű		nemzetiségű		anyanyelvű		nemzetiségű		anyanyelvű	
37 823	15 058	20 964	88 989	23 804	86 149	12 952	124 584	18 817	118 683	7 167	137 733	9 516	134 884
71,52%	28,48%	19,06%	80,94%	21,64%	78,35%	9,41%	90,59%	13,07%	86,31%	4,96%	95,04%	6,59%	93,41%
1977 katolikus													
152 000 (becsült)													
Magyar Román													
nemzetiségű													
3 813 148 187													
2,5% 97,5%													

A román kormány ún. „területrendezési” programja a megvalósítás stádiumában van. Ennek a politikai programnak legfontosabb célja a Románia területén élő mintegy három milliónyi nemzeti kisebbség (magyarok, németek, szerbek, bolgárok, törökök stb.) erőszakos beolvasztása, elrománosítása. Mintegy 7000 kis népességű falu lerombolása, lakosságának más helyekre telepítése, deportálása.

A román kormány hivatalos falurombolási politikája a moldvai csángómagyarság részére végzetes lesz, hiszen Moldvában a csángómagyarok legnagyobb részben kis falvakban, telepeken élnek, amelyeket a román kormány éppen ezért lerombolásra, halálra ítélt.

Az 1930. évi román hivatalos népszámlálás szerint Moldova területén 875 helységben éltek csángómagyarok. Ezek közül 718 helységben helységenként 1–100 római katolikus vallású magyar, 68 helységben 101–300 magyar élt, s végül 89 helységben 300-nál több római katolikus vallású magyar lakott. Ezeket az aprófalvakat a „területrendezési” program kivétel nélkül mind lerombolásra, lakosságának széttelepítésére, deportálására ítélte. Az aprófalvak lerombolása, lakosaik idegen nemzetiségű környezetbe telepítése teljesen szétzüllesztte azt a bensőséges, vallási, nyelvi, családi közösséget, amely eddig a moldvai csángómagyarokat együtt tartotta, amelyben római katolikus vallásukat megőrizhették.

Jegyzetek

1. DOMOKOS Pál Péter: „Édes hazámnak. . .”
2. Butea község összlakosa 1930-ban 1853 fő. Ebből katolikus 1 802 (97,3%), magyar nemzetiségű 1 (egy), magyar anyanyelvű 1 (egy), orthodox (tehát román) 45 fő.
3. DOMOKOS Pál Péter: A moldvai magyarság múltja és jelene. Kolozsvár, 1941.
4. Populația de la Moldavie, 1859. București, é. n. (Populațiunea după naționalitate și clădit.)
5. Recensământul general al populației române, 1899. XII. București, 1905.
6. Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930. VII. București, 1938.
7. Recensământul populației din 21 Februarie 1956. VII. București, 1960.
8. Recensământul populației și locuitorilor din 15 Martie 1966. I. București, 1969.

SUMMARY

Mihály Szabados: The Csángó Hungarians of Moldavia as Reflected in Romanian Censuses

In Moldavia the first official census was taken in 1859. Its findings deserve special attention because at the time, 4 per cent of the population of the principality was made up of Catholic Hungarians. In the counties of Bákó (Bacău) and Román (Roman) they constituted more than 18 per cent of the population (with 22.426 and 15.558 members respectively). Dispersed in other counties lived a further 11.397 Csángó Hungarians. Since the Roman Catholics of Moldavia are without exception of Hungarian origin, both religion and ethnicity can give an idea of the processes taking place there.

The Hungarians who lived together in large blocs generally succeeded in preserving their identity and religion. Smaller, scattered, groups, however, could not effectively resist assimilation, and lost their Hungarian identity, language, and also their religion.

The Romanian census of 1899 provides data on denomination only. Collating denomination with nationality shows an increase in the number of Csángó Hungarians, whereas other sources indicate a fall. The census of 1930 gives the proportion of Hungarians in Moldavia as 1 per cent, and that of Roman Catholics as 4,51 per cent. The post-1945 censuses do not contain data concerning denomination, and the absolute number of Csángó Hungarians in Moldavia is put at

12.952. The Romanianization of the Csángós speeded up between 1956 and 1966. The last census (in 1977) put the number of Hungarians at 3.813 only, out of an estimated 152.000 Roman Catholics.

A MAI KOVÁSZNA MEGYE NÉPESSÉGSZÁMÁNAK ALAKULÁSA 1910–1969

DÁVID ZOLTÁN

Kovászna – az egykori Háromszék – megye népességszámának alakulását annak a szerencsés körülménynek következtében tudjuk több mint fél évszázadon keresztül végigkísérni, hogy Sepsiszentgyörgyön 1969-ben megjelent egy kötet, amely a megye helységeinek gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéről átfogó képet nyújt. Ez a statisztikai adatokban gazdag munka* sok egyéb mellett a helységek népességszámát is részletesen közli, feltüntetve a közigazgatási egységek legkisebb alkotóelemeit is. Ez különösen azért fontos, mert a román népszámlálási kötetek nem tartalmazzak községi adatsorokat, és eddig csak a megyei végeredmények, illetve különböző összevont csoportok (városok-falvak) adatai álltak rendelkezésünkre. Ez az értékes összeállítás lehetővé teszi részletes demográfiai vizsgálatok és megfigyelések elvégzését.

Erre különösen azért van szükség, mert az 1910 és 1969 között végbemenő gyökeres társadalmi és gazdasági változások e tájon is sok tekintetben átformálták a népesség életét. Elég utalni a városi fejlődés, az iparosítás vagy a mezőgazdaság szövetkezetesítésének következményeire. E jelenségek demográfiai hatásának bemutatása mellett arra is választ keresünk, hogy a változások mennyire befolyásolták a megye magyar lakosságának számát, illetve területi elhelyezkedését. A statisztikai adatok vizsgálatának a Romániában meghirdetett területrendezési tervek adnak különös fontosságot, hiszen a megszüntetésre ítélt települések lassú elsorvasztása jóval korábban elkezdődött, s számadataink e hosszú folyamat egyik állomását jelzik.

Földrajzi áttekintés

Az 1967. évi romániai közigazgatási rendezés során létesített Kovászna megye kiterjedése nem sokkal különbözik az egykori Háromszéktől, ami az adatok összehasonlítását nagyban megkönnyíti. Székhelye, egyben legfontosabb városa Sepsiszentgyörgy; területén összesen 128 település található, 5 város és 30 község. Ezek a sajátos román közigazgatási fogalmak tulajdonképpen városi vagy községi körzeteket jelölnek, amelyek több, a központhoz lazán kapcsolódó helységet fognak össze. Elnevezésük szerint vannak *városi alárendeltségű községek* és *városhoz tartozó falvak*, míg a több alkotóelemből álló községek közt nincs terminológiai különbség a központnak kijelölt és a hozzátartozó helységek közt. Általában 3-4 falu alkot egy községet, de a nemrég várossá emelt Bodzafordulónál 11 települést számolhatunk, Uzon község 7, Bárót város és Nagyborosnyó község 6-6 helység népességét fogja össze.

* Kovászna megye, Sepsiszentgyörgy, 1969.

A megye területe az 1910. évi állapothoz képest kilenc helyiséggel nőtt és négyel fogyott. Ide került az egykori Udvarhely megyéből Bardóc, Bibarcfalva, Erdőfüle, Felsőrákos, Kisbacon, Magyarhermány, Olasztelek, Száldobos és Vargyas; Bákó megyéhez csatolták Sósmezőt, Brassó megyéhez Lüetet, Bodolát és Nyént.

Jóval több települést érintettek a *közigazgatási átszervezések*: számos régi falu beolvadt a mellette fekvő nagyobb helységbe, másutt új telepek keletkeztek. Ezek a pontosan nem mindig követhető változások sokszor csak a feldolgozás során tűntek ki, mint például Kézdivásárhelynél, amelyről kiderült, hogy 1910 óta nemcsak a kötetben is feltüntetett Nyujtódot, de Kézdioroszfalu, Kézdisárfalva és Kézdiszászfalu népességét is felszívta. Ugyancsak kitűnt, hogy Torjában bent szerepel Karatnavolál adata (amely néhány évtizeddel ezelőtt maga is két helységből alakult); Réty magába olvasztotta Komollót, Zabola Pávát és így tovább. A forrásul szolgáló kötetben ugyanakkor számos olyan falurészt és „külkerületi lakothelyet” találunk, amelyek az 1910. évi magyar népszámlálásban és a korábbi helységnévtárakban nem szerepeltek önálló helységgént. Ilyen Bölönnél Bölönpatak, Lisznyónál Lisznyópatak, Nagyborosnyónál Kispatak, Polyánnál Kerpenyes, Kézdiszentléleknél Kiskászon, Dobollónál Márkosrét. Az Uzonnál szereplő Lunka 1910-ben még csak név nélküli „külterület” volt. A több helynévben is ismétlődő „patak” utótag általában újabb telepítésekre, a hegyek között létesülő irtásfalvakra utal. Akadnak azután teljesen új települések, mint a Nagybacon határába tartozó, 193 lakost számláló Uzonkafürdő és az Esztelnek határában kialakult Kerpenyes, amelyekbe gyimesi csángók költöztek. Nem szerepelt korábban Bodzaforduló alkotóelemei közül Fenyős, Scradoasa, Kraszna, Merisor és Zabrató, Bárkány azelőtt Zágonhoz, Salamás és Nagypatak Kisborosnyóhoz, a ma Virágospataknak nevezett egykori Tálpatak Bikfalvához tartozott, az 1900-ban még önálló Bodzavám viszont megszűnt és egykori területének egy részét Brassó megyéhez csatolták. E példák feljegyzésével nem annyira az összehasonlítások nehézségeit akartam illusztrálni, mint inkább az esetleges további feldolgozások munkáját megkönnyíteni.

A közigazgatási változások egészében véve nem állítottak megoldhatatlan feladatok elé. A helységek többségében a keretek nem változtak, az 1969. évi adatközlés világos szerkezete, apró részekre épülő rendszere megkönnyítette feladatunk elvégzését.

A *demográfiai folyamatok* követésére a népszámlálások szinte egyetlen forrásaink. A változtatások szemléltetésére egyelőre elegendőnek látszott három adatsor feldolgozása: a Kovászna megyei kötetben közölt 1969. évi román adatokat az 1910. és 1941. évi magyar népszámlálás eredményeivel vettem össze. Nem használhattam fel az 1956. évi román népszámlálást, mert Kovászna megye községei akkor részben a Magyar Autonóm Tartományhoz, részben Brassó megyéhez tartoztak. A vizsgálat alapjául az 1969. évi helyzetet tekintettük.

A forrásul szolgáló kötetben szereplő községi adatok összesítése szerint Kovászna megye népessége 1969-ben 181.153 főt tett ki. Ez némileg eltér az ugyanott közreadott végeredménytől, amely szerint a megyében 1969. I. 1-én 180.694 lakos élt. Az eltérés okát nem tudom megmagyarázni. (A községi adatoknál a kötet szerkesztői nem tüntették fel, hogy a népességszámok milyen időpontból valók. Eleinte úgy tűnt, hogy az adatokat az 1966. évi népszámlálásból merítették, de az összesítés eredményei amellet szólnak, hogy az 1969-ig továbbszámított értékeket adták meg.)

A megye népességszámát az ugyanazon területre számított 1910. évi adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy 1910 és 1969 között a megye lakosságának száma húsz százalékkal növekedett. Minthogy a népesség természetes szaporulata az eltelt 59 esztendő alatt ennél jóval többre becsülhető, a tényleges népmozgalom eredménye e szerint jelentős vándorlási veszteséget jelent.

Ezzel kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy Háromszék megye népmozgalma már 1869 és 1910 között is hasonló jellegzetességeket mutatott. Népeségyszáma 128.881-ről mindössze 147.586-ra emelkedett, 41 év alatt tehát összesen csak tizenöt százalékkal nőtt. Ez a növekedés is elsősorban a románok beköltözésének tudható be, akiknek száma és aránya évtizedről-évtizedre emelkedett. (Háromszék megye egykori területén 1890: 13,4%; 1900: 14,3%; 1910: 15,5%). A népesség természetes szaporulata is az országos átlag alatt maradt (1900–1910 között 9,7%; az országos 11,6%-kal szemben). A főleg Romániába irányuló tömeges kivándorlásokról a népszámlálások többször megemlékeztek, de nagy volt a belső migráció is.

A népességszám alakulását befolyásoló *további fontos mozzanat*, hogy az első és második világháború után a megye területéről mintegy 25.000 lakos költözött át Magyarországra. (A Romániába szakadt magyarok 20%-os veszteségét arányosan a megye magyar lakosainak számára vetítettem.) A háborús veszteségeket is figyelembe véve mindkét esetben egy-egy évtized teljes természetes szaporulata esett ki, sőt a megye magyar lakosságának fogyásával is számolni lehet.

Az egész periódust két kisebb szakaszra osztva 1910 és 1941 között a lakosság száma látszólag stagnált. Az adat értékelésénél azonban figyelembe kell venni, hogy az 1941. évi népességszámból hiányoznak a Romániánál maradt helységek. (Az 1969. évi adatközlés sorrendjében: Bodzaforduló és tartozékai, Dobolló és tartozékai, Árapatak, Erősd, Hídvég, Aldoboly és Bácsstelek.) E helységek lakossága 1969-ben összesen 27.515 főt tett ki, 1941-ben tehát mintegy 20.000 fővel kell emelni a mai beosztással egyenlő terület népességszámát, amely ily módon kerekén 170.000 főre növekszik. Ehhez képest az 1969. évi adat csak 11.000 fővel magasabb és mindössze 6,5% növekedésnek felel meg. Ez az érték ismét alacsonyabb a várható természetes szaporulatnál, amely egyébként 1945–1966 között állandóan csökkenő irányzatot mutatott. Az adatok jelzik, hogy az elvándorlás üteme az utolsó két évtizedben meggyorsult.

A demográfiai változások nem egyformán érintették *a megye magyar és román anyanyelvű lakosságát*. Ezt mutatják azok az adatok, amelyek szerint 1910 és 1969 között a megye nyolcvan százalékát kitevő magyarok száma éppúgy tizenötezerrel nőtt, mint a számszerűen jóval kisebb románoké.

	Magyar száma/fő	anyanyelvűek		Román száma/fő	aránya %
		aránya %	száma/fő		
1910	130 875	86,7	19 108		12,7
1969	145 828	80,5	34 600		19,1
Növekedés v. fogyás	+ 14.953	- 6,2	+ 15 492		+ 6,4

Az adatok jelzik, hogy a magyarok elvándorlásával egyidejűleg román beköltözések is történtek a megye területére, bár ennek nagyságát kedvezőbb természetes szaporulatuk némileg csökkenti. Számuk csupán a városokban nőtt meg érezhetően, a községek nyelvi megoszlása nem változott, a korábban magyarul lakta helységek ma is tisztán magyarok.

Ezt igazolta az a számítás, amelynek során a hiányzó adatok pótlására helységenként meg kellett becsülnöm a magyar és román anyanyelvűek számát. Az 1910. évi népszámlálás arányait teljes egészében változatlanul hagyva az 1966. évi népszámlálásban kimutatott megoszláshoz egészen közel eső eredményeket nyertem, csupán három város (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Kovászna) adatait kellett a román beköltözéseknek megfelelően kisebb-nagyobb arányban módosítani. A községenként közölt adatok bemutatják számítási módszeremet, amelynek helyességét a végső eredmények igazolták. Ez pedig egyértelműen bizonyítja, hogy Romániában nem történt kísérlet a Kovászna megyei székely falvak etnikai egységének megbontására vagy megváltoztatására.

Az 1910–1969 között végbemenő változásokat vizsgálva általánosságban kiderül, hogy a mindkét forrásban egyaránt szereplő 115 település közül 57-ben növekedett, 13-ban közel azonos maradt, 45-ben pedig fogyott a helységek népességszáma. Megállapítható tehát, hogy csak a helységek felében tapasztalunk a természetes szaporulat nyomán jogosan várt népességnövekedést, de ezek közül is mindössze 15 akadt, ahol a gyarapodás üteme megfelelő volt, vagyis az eltelt 59 esztendő alatt meghaladta az ötven százalékot és ugyanennyi a még kielégítőnek minősített helységek száma is, (25–50%-os növekedéssel). A helységek népességszáma a következőképpen alakult:

50%-nál nagyobb volt a növekedés	15 helységben
25-50%-kal növekedett	15 helységben
10-25%-kal növekedett	15 helységben
3-10%-kal növekedett	12 helységben
	5 helységben
0– 3%-kal növekedett	
Ugyanannyi maradt	1 helységben
	7 helységben
0- 3%-kal fogyott	
3-10%-kal fogyott	14 helységben
15 -20%-kal fogyott	20 helységben
25-50%-kal fogyott	10 helységben
50%-nál nagyobb arányban fogyott	1 helységben

A 3%-nál kisebb növekedést vagy fogyást stagnálásnak neveztem, és a változatlan népességszámú helységgel együtt az e kategóriákban szereplő 13 helységet minősítettem így. Tágabb értelemben véve további 26 helység népességszáma topog egy helyben, amelyekben a változás aránya szintén tíz százalék alatt maradt.

Kovászna megye települései közül a vizsgált időszak alatt székhelye, Sepsiszentgyörgy fejlődött a leggyorsabb ütemben: népességszáma az 1910. évi 8665-ről a hozzátartozó két kisebb falu nélkül is 20.759-re emelkedett, a növekedés aránya tehát csaknem 150%-os.

Az ipartelepítések és a városban megindult nagy építkezések hatására a fejlődés azóta tovább gyorsult. A városba költözők elsősorban a megye népességéből kerülnek ki, így a város magyar jellege a mai napig megmaradt, de számos román is érkezett az ország különböző vidékeiről. A vezető állásúak jelentős része egyelőre Brassóból jár naponta munkahelyére. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az 1956. évi népszámlálás szerint a város népességszáma 17.638 volt, ebből 2188 volt a románok és 15.308 a magyarok száma.

A megye mai városai közül Kézdivásárhely, a népes Kovászna és a városiasodó Barót növekedése ugyancsak jelentős volt, de mégis mindegyiké kevéssel 50% alatt maradt. Jelentősen meghaladta viszont ezt az arányt a megye legfrissebb városa, Bodzaforduló, különösen ha a korábban hat kerületre osztott település egészét tekintjük. A szomszédos helységek határából kiváló Bárkány, Salamás, Nagypatak és Virágospatak növekedési rátája ugyancsak igen magas és ezekkel együtt az egész városi körzet népessége 1910 és 1969 között 8751-ről 16.569-re emelkedett. Kovászna megye területén egyedül e románok lakta

helységek növekedési üteme magasabb a természetes szaporulat várt értékeinél. A legutóbbi években feltűnő, gyorsan izmosodó újabb telepek beköltözésekre is következtetni engednek.

A többi 50%-nál nagyobb arányban fejlődő helységek közül ugyancsak románok lakják az előző területekhez csatlakozó Dobollópatakat és Bácssteleket, a Hídvég határában kialakult Nyárospatakat, többségben Előpatakat is. Az utóbbihoz tartozó Hete nevű telepen román nyelvű cigányok gyarapodnak gyors ütemben. A székely helységek közül csupán kettő mutat hasonló arányú népességnövekedést: az egyik Maksa-Eresztevény, a másik Szentkatolna. Az elsőben a Szépmezőn létesült állami gazdaság foglalkoztat jelentős munkaerőt, a másodikban valószínűleg Kézdivásárhely közelsége játszott közre az átlagon felüli emelkedésben. Végül 97-ről 397-re nőtt Málnásfürdő népessége, ahol Előpatakhhoz hasonlóan a fürdőtelep üdülőinek személyzete bővült. Egyetlen község népessége növekedett meg az iparosítás következményeként, a Baróthoz csatolt Köpecbányatelepé, de ez is csak 494 főt számlál.

Ugyancsak 15 helység tartozik abba a csoportba, amelynek népességszáma 25–50%-kal emelkedett. Közülük a Sepsiszentgyörgyhez tartozó Kilyén és Szotyor növekedését a város szomszédsága magyarázza. A többiek közül Bodok esetében a borvíztöltő-állomás bővülése vonzott több lakost. A már említett három városon kívül a központ-jelleg előnyei miatt telepednek meg többen Uzonban (Lisznyó és Bikkfalva rovására), korábbi gyors ütemű fejlődését folytatta Sepsibükszád és Mikóújfalva. Feltűnő a volt Udvarhely megyei helységek (különösen Erdőfüle) kedvező népesedési mérlege.

A középcsoportok elemzése kevesebb sikert ígér, ezért inkább az erősen fogyó helységek körét érdemes jobban szemügyre venni. Eredeti lakosságának több mint felét egy helység vesztette el, Barátos, ahol azonban sajátos esettel állunk szemben. Az 1910. évi népszámlálás már megjegyezte, hogy népességét az ideiglenesen létesült fűrésztelek duzzasztották meg 1427 főre. Megszűnésükkel a helység a korábbi szintre süllyedt vissza (1900-ban 859 lakosa volt). Így tulajdonképpen a 25-50%-kal fogyó 10 község helyzetét kell alaposabban megvizsgálni, hogy a csökkenés fő gócait megtaláljuk.

Elhelyezkedésük azt mutatja, hogy a megye peremvidékein találjuk a legtöbb, nagy mértékben megfogyatkozó népességű helységet. Az egyik jellegzetes csoport az egykor jómódú Erdővidék falvaiból (Bodos, Középpajta, Nagyajta, Szárazajta, Zalánpatak), a másik Lemhényből és a környékén fekvő falvakból (Bélafalva, Csomortán, Kézdiálmás, Kővár, Kurtapatak, Polyán, Szárazpatak) áll. Feltűnő még Nagyborosnyó és valamennyi odatartozó falu (Kisborosnyó, Feldoboly, Lécfalva, Cófalva) erős népességszám-csökkenése. Pedig ez utóbbi falvak a Székelyföld legdélibb magyar települései, kipusztulásuk a román nyelvhatár előrenyomulását eredményezné.

Különösen súlyos egyik-másik apró falu helyzete, amelyek közül több az elnéptelenedés rémével küzd, mint Feldoboly, amelynek népessége az 1910. évi 510-ről 1969-ig 328-ra olvadt, vagy Albis (709-580), Bélafalva (718-580), Haraly (523-399), Hilib (704-434), Kurtapatak (545-398), Sepsimagyarós (423-328) és a már 300 fő alá csökkenő Cófalva (360-262), Imecsfalva (393-282), Petőfalva (349-267) és Szacsva (302-256).

A falvak népességének fogyását részben az alacsony természetes szaporulat (különösen az Erdővidék helységeiben), részben a *munkaalkalom hiánya* következtében felgyorsuló *elváándorlás* idézte elő. E folyamat részleteinek megvilágítására 1941 és 1969 között még egy vizsgálatot végeztem, hogy a szaporodó és fogyó vidékek kontúrjai még jobban kirajzolódjanak. Az 1941. évi népszámlálás szerint ugyanis a népességszám alakulása 1910 és 1941 között általában kedvező volt, a falvak népességének fogyása csak a második világháború után indult meg. (Az összehasonlítás a Romániánál maradt helységekre nem terjedhetett ki, a vizsgált helységek száma ezért 95-re csökkent). Az adatok szerint a népesség 1941–1969 között:

50%-nál nagyobb arányban növekedett	2 helységben
25-50%-kal növekedett	5 helységben
15-20%-kal növekedett	8 helységben
3-10%-kal növekedett	10 helységben
0– 3%-kal növekedett	5 helységben
	12 helységben
0- 3%-kal fogyott	
3-10%-kal fogyott	16 helységben
10-25%-kal fogyott	18 helységben
25-50%-kal fogyott	9 helységben

Bár e rövidebb időszak alatt kisebb arányú változásokat várhatunk, eredményeink ezt csak a növekedés esetében tükrözik, a helységek fogyása nagyobb arányú, mint 1910–1969 között volt. A helyzet romlását jelzi, hogy ezúttal a fogyó népességű helységek száma már több mint kétszerese a szaporodóknak. A megvizsgált 95 községből mindössze 20 növekedett mindkét időszakban, 12-ben a növekedés megállt, és a helység népessége lényegében változatlan maradt, 36 helységben viszont a két világháború közötti növekedést 1945 után fogyás váltotta fel. A községi adatokból kitűnik, hogy a csökkenés a legtöbb esetben nagyobb mérvű volt az előzetes emelkedésnél. Az 1941-ig stagnáló helységek közül csupán egyben következett be javulás, négy helység lakosságának száma ugyanannyi maradt, kilencben viszont megindult a helység lakosságának fogyása. Végül a már 1910 és 1941 között is megfogyatkozó helységek közül kilenc haladt tovább a lefelé vezető úton és csak négyben sikerült megfordítani a kedvezőtlen folyamatot. Táblázatba sűrítve az elmondottakat:

	Nőtt	Stagnált	Fogyott
Az 1910-1941 között növekvő népességszámú helységek közül 1941-1969 között	20	12	36
Az 1910-1941 között stagnáló népességszámú helységek közül 1941-1969 között	1	4	9
Az 1910-1941 között fogyó népességszámú helységek közül 1941-1969 között	4		9

Míg 1910 és 1941 között még 68 helység népessége növekedett, 14 helységé stagnált és 13 fogyott, a másik periódusban már csak 25 növekvő van a 16 stagnáló és 54 fogyó mellett. Ezek az adatok híven tükrözik a megye népességfejlődésének irányát és jelzik, hogy a helységek java részéből az elmúlt időszakban sokan elköltöztek. Meg kell azonban vizsgálni, hogy a falvak elvándorló népéből mennyit fogtak fel a megye városai, hogyan alakult a városi és falusi népesség aránya.

A vizsgálatok elvégzése előtt tisztázni kell a *város fogalmát*, mert a román közigazgatási beosztásnak meglehetősen sok árnyalata van. Megkülönböztetnek tényleges városokat, ilyen a megyében Sepsiszentgyörgy, Barót, Kovászna, Bodzaforduló és Kézdivásárhely; városi alárendeltségű községeket, mint Kovásznánál Komandót, Bodzafordulónál Bárkányi és Szitabodzát (mely utóbbiakhoz további 6 falu tartozik); végül városhoz tartozó falvakat, amelyek Sepsiszentgyörgynél Kilyén és Szotyor; Barótnál Bodos, Bibarcfalva, Köpec, Miklósvár, Felsőrákos; Kovásznánál Csomakörös, Bodzafordulónál Fenyős, Scradoasa és Virágospatak, Kézdivásárhelynél Nyujtód.

Egyértelmű, hogy a városokhoz csak igazgatási szempontból odatartozó községeket e vizsgálatnál külön kell kezelni, egyébként (például Barótnál) teljesen félrevezető eredményeket kapnánk. További problémát jelent, hogy maguk a városi rangot nyert települések sem tekinthetők tényleges városoknak, vonatkozik ez még Kovásznára és Barótra is, de különösen Bodzafordulóra, amely szétszórt hegyi település jellegét megőrizte és még rendezett községnek is csak jóakarattal nevezhető. Az eléggé önkényes jelenlegi közigazgatási beosztástól eltérően a város fogalmát szigorúbban értelmezve az első vizsgálat alkalmával a „városi népesség” kategóriába csupán Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Kovászna és Barót

került. Mivel az 1941. évi adatok nem terjeszkednek ki valamennyi helysége, az összehasonlítást 1910 és 1969 között végeztem el. Szétválasztásukkal az alábbi eredményt kaptam:

	1910	1969	Növekedés %
Városi népesség	24 985	43 776	35,2
Falusi népesség	126 002	127 577	1,3
Összesen	150 987	181 153	20,0

Több mint fél évszázad alatt Kovászna megye falvainak mindössze 1575 fővel nőtt a népességszáma, ezzel szemben négy városában az 1910. évinél közel kétszer annyian élnek. A falvak népességének egy része tehát a megye városaiba áramlott és ott talált új otthont. A városi népességszámban jelentkező 18.791 főnyi többlet azonban jelentősen kevesebb a megye várható természetes szaporulatánál és jelzi, hogy korántsem tudták felszívni a megye népflólslegét. Mivel Kovászna megye egész területén a legutóbbi évekig csupán két nagyobb ipari üzem működött (a 90 éves sepsiszentgyörgyi textilgyár és a 70 éves dohánygyár), az elvándorló népesség elsősorban a Brassóban kifejlődő nagyipar vonzásába került és legtöbben e közel eső városban kerestek munkaalkalmat. Elősegítette ezt a belső mozgást, hogy a helységek többsége éveken át Brassó megyéhez tartozott. Sokan költöztek ugyanakkor Petrosényba és más távolabbi iparvidékekre is. Pontos számokat nem ismerünk, de bizonyos, hogy a Romániában végbemenő gazdasági változások sok, iparban elhelyezkedő munkaerőt sodortak az ország különböző tájaira.

Annak érdekében, hogy az elvándorlást kiváltó tényezőket és a helységek népességszám-változásainak okát közelebbről megismerjük, még egy számítást végeztem el. A megye helységeit ezúttal öt kategóriába soroltam. Változatlanul hagytam a városok csoportját, a falvakét pedig az alábbi részekre osztottam:

1. A városok alá rendelt falvak
2. Közigazgatási központ (beleértve a városokból kivont Bodzaforuló adatait)
3. Ezer lakosnál népesebb községi alárendeltségű falvak
4. Ezer lakos alatti községi alárendeltségű falvak (Mindkettő az 1969. évi állapot szerint).

A népesség e csoportok között az alábbiak szerint oszlott meg:

	1910	1969	Növekedés v. abszolút számban	fogyás %-ban
Városok	24 985	43 776	+ 18 791	+ 35,2
Városok alá rendelt falvak	8 179	8 900	+ 721	+ 8,8
Közigazgatási központok (községek)	65 537	72 210	+ 6 673	+ 10,2
Községi alárendeltségű falvak				
1000 fő felett	23 591	28 113	+ 4 522	+ 19,2
1000 fő alatt	28 695	28 154	- 541	- 1,9
Összesen	150 987	181153	+ 30 166	+ 20,0

A vizsgálat legfeltűnőbb eredménye, hogy az 1000 lakosnál nagyobb községi alárendeltségű falvak népessége nagyobb ütemben nőtt, mint a közigazgatási központoké, a városok alá rendelt falvak pedig még ennél is lassabban növelték lakosságukat. Legkevésbé életképeseknek az 1000 főnél kevesebb lakossal rendelkező falvak bizonyultak, ahol 1910 és 1969 között a népesség csökkenése jelentkezett.

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható, hogy Kovászna megye falusi lakossága a második világháború utáni időszakban már 1969-ig is jelentős népességet veszített. Ez a folyamat az azóta eltelt húsz esztendőben tovább folytatódott, de a települések számszerű adatait nem ismerjük, és így további részletes összehasonlítás elvégzésére nem volt lehetőség.

A megye népessége az 1966. évi 176.858-ról 1977-ig 199.017-re növekedett ugyan, de eközben a városok népessége 54.715-ről 82.717-re nőtt, a peremközségek népessége viszont 11.116-ról 10.673-ra, a községeké 111.027-ről 106.127-re csökkent. Az utóbbi években Magyarországra áttelepülők számának rohamos növekedése is csak rontott a helyzeten. Ezért valóban jogos az aggodalom Kovászna megye falvainak elnéptelenedése miatt, amit azután könnyen követhet teljes lerombolásuk.

SUMMARY

Zoltán Dávid: Population Changes in Kovászna County between 1910 and 1969

The changes in the number of Hungarians living in Romania can only be traced at county level, since no census data on individual villages have been published in recent years. However, in the case of the Kovászna county (formerly Háromszék, in Romanian Covasna), the number of inhabitants of towns and villages, along with much other statistical data, were published in a book that appeared in 1969 in Sepsiszentgyörgy. This provided an opportunity to make a comparison with the last Hungarian census (taken in 1910). Although the volume does not contain data about the ethnic break-up of the villages, this was also investigated. When projected into the 1969 data, the 1910 proportions yielded approximately the same results as those of the census at county level. The ethnic situation in the villages remained unchanged, while increased Romanian settlement in the towns was discernible.

In the span of almost sixty years, the population of the county increased by 20 per cent – which is considerably less than could be expected on the basis of natural population growth. There was, then, a tendency to transmigration which needs to be taken into account. An increase of 50 per cent, which is consistent with the natural population growth, can only be found in 15 of the 115 settlements within the county. The number of settlements where the growth rate is 25 to 30 per cent is also 15. The population growth was less than the above in 27 settlements. In 13 settlements, the size of the population remained unchanged, while in 45 it decreased. Conspicuous growth occurred in towns and amongst the villages, in Maksa-Eresztevény, Szentkatolna, and the Romanian-populated villages. The decrease was considerable in the villages of the once-rich region of Erdővidék and Lemhény, and the danger of depopulation is looming in several small villages, for example. Feldoboly, Cőfalva, Kurtapatak, Imecs-falva, Sepsimagyaros and Haraly. Forced urbanization and the very difficult situation of the agricultural population can also, in the absence of firm measures, lead to the destruction of the villages.

Sor- szám	Helység neve	Népességszám			A népesség anyanyelve, 1910		Nemzetiségi megoszlás, 1969		Megjegyzés
		1969	1941	1910	magyar	román	magyar	román	
					anyanyelvű				
1.	Sepsiszent- györgy	20 759	14 365	8 665	8 361	108	17 177	3 582	
2	Kilyén	697	716	500	479	9	697	-	
3	Szotyor	593	504	423	423	-	593	-	
	ÖSSZESEN	22 049	15 585	9 588	9 263	117	18 467	3 582	
4	Bárót	3 752	2 905	2 531	2 501	2	3600	152	
5	Bibarcfalva	931	974	883	883	-	931	-	1910. Udvarhely m.
6	Bodos	533	628	571	570	-	533	-	
7	Köpec	1 231	1 424	1 147	1 286	7	1 231	-	
8	Miklósvár	724	797	697	688	8	724	-	
9	Felsőrákos	1 291	1 354	1 270	1 270	-	1 291	-	1910. Udvarhely m.
10	Bányatelep	494	-	152	-	-	300	194	Köpechez tart.
	ÖSSZESEN	8 956	8 082	7 252	7 198	17	7 610	346	
11	Kovászna	7 303	6 286	5 451	4 154	1 105	5 303	2 000	
12	Csomakő- rös	527	612	619	602	-	527	-	
	ÖSSZESEN	7 830	6 898	6 070	4 756	1 105	5 830	2 000	
13	Komandó	1 879	1 750	1 917	1 613	200	1 600	279	Parpolchoz tart.
14	Kézdi vásárhely	11 962	9004	8 338	8211	67	11000	962	1910.és 1941. Nyujtód, K. Oroszfalu, Sanfalva és Szászfalu adatai együtt 1910. Magyarbodza. A másik 3 helység nem szerepel. 1941. Románia.
15	Bodzaforduló	5 186		5 366	350	4 944			1941. Románia! - 1910. Tálpatak 1941. Románia! - 1941. Románia! Hozzászámítottam Szitabodzát és tartozékait is.
16	Fenyős	350	-	-	-	-	-	-	Zágonhoz tart. 1941. Románia!
17	Virágos- patak	1 591	-	1 008	1	1 007	-	-	1941. Románia! Kisborosnyóhoz tartozott. 1941. Románia!
18	Scradoasa	218	-	-	-	-	-	-	Kisborosnyóhoz tart. 1941. Románia!
	ÖSSZESEN	7 345	-	6 374	351	5 951	-	7 345	
19	Bárkány	2 153	-	1 353	1 29	1 224	-	-	
20	Ladóc	660	-	-	-	-	-	-	
2.1	Salamás	611		290	18	272			
22	Nagy patak	1 123		734	26	708			
	ÖSSZESEN	4 547	1020	2 377	173	2 204	-	4 547	
23	Szita bodza	3 370							1910. Magyarbodzához tart. 1941. Románia!
24	Kraszna	381	-	-	-	-	-	-	1941. Románia!
2.5	Merisor	134	-	-	-	-	-	-	1941. Románia!
	ÖSSZESEN	4 677	-	-	-	-	-	4 677	
		792							1941. Románia!
26	Zabrató								

Sor- szám	Helység neve	Népességszám			A népesség anyanyelve, 1910		Nemzetiségi megoszlás, 1969		Megjegyzés
		1969	1941	1910	magyar	román	magyar anyanyelvű	román	
27.	Bacon (Nagy-)	1 929	2 289	2 172	2 114		24	1 900	29
28.	Kisbacon	726	702	760	760		-	726	- 1910. Udvarhely m.
29.	Szárazajta	1 321	1 769	1 792	1 792		-	1 321	-
30.	Magyarher- mány	1 213	1 222	1 185	1 183		2	1 213	- 1910. Udvarhely m.
31.	Uzonka- fürdő	193	-	-	-		-	193	- Uj település
	ÖSSZESEN	5 382	5 982	5 909	5 849		26	5 353	29
32.	Barátos	783	814	1 427	1 280		119	783	1900: 854. Fűrésztelepek létesültek ideiglenesen
33.	Páké	496	615	587	585		2	496	-
34.	Telek	847	842	773	757		-	847	- Orbaitelek
	ÖSSZESEN	2 126	2 271	2 787	2 622		121	2 126	-
35.	Bardóc	937	923	892	883		2	937	- Udvarhely megye
36.	Székelyszál dobos	1 043	988	935	871		56	1 000	43 Udvarhely megye
37.	Erdőfüle	1 669	1 376	1 231	1 228		2	1 669	- Udvarhely megye
38.	Olasztelek	879	801	858	837		1	879	- Udvarhely megye
	ÖSSZESEN	4 528	4 088	3916	3 819		61	4 485	43
39.	Bereck	2 835	3 418	3 045	1 862	1 181		1 735	1 100
40.	Kézd mar- tonos	918	1 150	1 097	739	358		600	318
41.	Ojtoz	1 088	-	230	225	5		600	488 1910. Ojtoz-telep
	ÖSSZESEN	4 841	4 568	4 372	2 826	1 544		2 935	1 906
42.	Bodok	1 241	1 147	965	965		-	1 241	-
43.	Oltszem	679	734	638	634		1	679	-
44.	Zalán	801	847	793	799		-	801	-
	ÖSSZESEN	2 721	2 728	2 396	2 392	1		2 731	-
45.	Bölon	2 019	2 726	2 354	2341	12		2 660	36
46.	Bölonpatak	677							Valószínűleg Bölonnél szere-pel
	ÖSSZESEN	2 696	2 726	2 354	2 341	12		2 660	36
47.	Csernáton	3 488	3 728	3 236	3 205	9		3 488	- Felső-; Alsó-
48.	Albis	580	710	709	707	-		580	- Kézdialbis
49.	Ikafalva	516	657	630	630	-		516	-
	ÖSSZESEN	4 584	5 095	4 575	4 542	9		4 584	-
50.	Dobolló	977	-	1 233	17	1 217		-	977 1941. Románia!
51.	Márkosrét	526	-	-	-	-		-	526 Nem szerepelt 1941. Románia!
52.	Markos	470	-	703	4	699		-	470 1941. Románia!
53.	Dobollópa- tak	526	-	349	41	308		-	526 1941. Románia!
	ÖSSZESEN	2 499	-	2 285	62	2 223		-	2 499
54.	Előpatak	1 226	709	765	209	553		226	1 000
55.	Árapatak	1 154	-	1 326	695	627		600	554 1941. Románia!
56.	Erősd	554	-	481	235	239		274	280 1941. Románia!
57.	Hete	327	-	197	-	197		-	327 Árapatakhöz t.
	ÖSSZESEN	3 261	709	2 769	1 139	1 616		1 100	2 161

Sor- szám	Helység neve	Népességszám			A népesség anyanyelve, 1910		Nemzetiségi megoszlás, 1969		Megjegyzés
		1969	1941	1910	magyar	román	magyar	román	
						anyanyelvű			
58.	Gelence	3 421	3 629	3 663	3 357	93	3 300	121	
59.	Haraly	399	523	406	406	-	399	-	
	ÖSSZESEN	3 820	4 152	4 069	3 763	93	3 699	121	
60.	Gidófalva	1 040	909	925	879	-	1 040	-	
61.	Angyalos	762	719	550	546	2	762	-	
62.	Fotos	460	464	432	430	1	460	-	Fotosmartonos
63.	Zoltán	500	494	477	477	-	500	-	Étfalvazoltán
	ÖSSZESEN	2 762	2 586	2 384	2 332	3	2 762	-	
64.	Hídvég	1 684	-	1 581	1 110	457	1 200	484	Lüget nélkül 1941. Románia!
65.	Nyáros- patak	552	-	330	13	317	-	552	1941. Románia!
	ÖSSZESEN	2 236	-	1 911	1 123	774	1 200	1 036	
66.	Illyefalva	1 295	1 550	1 360	1 340	8	1 295	-	
67.	Aldoboly	775		1 425	830	585	775		1910. Farkasvágó és Vámoshíd- puszta adataival
68.	Szentkirály	502	588	435	435	-	502	-	
	ÖSSZESEN	2 572	2 138	3 220	2 605	593	2 572	-	
69.	Kézdizsentlé								
	- lek	2 747	3 284	3 006	3 002	1	2 747	-	
70.	Kiskászon	434	-	-	-	-	343	-	Nem szerepelt
71.	Kővár	1 007	1 141	1 217	1 217	-	1 007	-	
72.	Szárazpa- tak	756	948	882	879	3	756	-	
	ÖSSZESEN	4 944	5 373	5 105	5 091	4	4 944	-	
73.	Kökös	1 333	1 315	1 069	1 038	31	1 333	-	1941. Románia (Aldobolyból
74.	Báctestelek	802		138		138		802	idecsatolták Farkasvágót és Vámoshídpusztát)
	ÖSSZESEN	2 135	1 315	1 207	1 038	169	1 333	802	
75.	Kőröspatak	1 466	1 324	1 277	1 259	9	1 466	-	
76.	Árkos	1 712	1 821	1 721	1 713	5	1 712	-	
77.	Káinok	636	780	665	659	1	636	-	
	ÖSSZESEN	3 814	4 125	3 663	3 631	15	3 814	-	
78.	Lemhény	2 526	2 850	2 943	2 836	50	2 500	26	
79.	Kézdiaimás	1 197	1 420	1 328	1 328	-	1 197	-	
80.	Csömörtán	618	701	677	677	-	618	-	
	ÖSSZESEN	4 341	4 971	4 948	4 841	50	4 315	26	
81.	Maksa- Eresz-tevény	1 883	1 122	981	980	1	1 883	-	Maksa 760, Eresztevény 221
82.	Dalnok	1 374	1 489	1 374	1 359	12	1 374	-	
83.	Sepsibese- nyő	493	1 539	455	455	-	493	-	
	ÖSSZESEN	3 750	3 150	2 810	2 794	13	3 750	-	

Ssz.	Helység neve	Népességszám			A népesség anyanyelve, 1910		Nemzetiségi megoszlás, 1969		Megjegyzés
		1969	1941	1910	magyar	román	magyar	román	
		anyanyelvű							
84.	Málnás	741	993	751	755	1	741		
85.	Mikóújfalu	2 075	1 995	1 750	1 557	6	2 075	-	
86.	Sepsibük- szád	2 624	2 437	1 971	1 952	9	2 624	-	
87.	Málnás- fürdő	397	-	97	82	-	300	97	
88.	Zalánpatak	306	382	344	344	-	306	-	
	ÖSSZESEN	6 143	5 807	4 733	4 690	16	6 046	97	
89.	Nagyajta	1 193	1 351	1 417	1 385	9	1 193	-	
90.	Középajta	1 347	1 553	1 473	1 471	1	1 347	-	
	ÖSSZESEN	2 540	2 904	2 890	2 856	10	2 540	-	
91.	Nagyboros- nyó	1 493	1 697	1 544	1 533	5	1 493	-	
92.	Kisboros- nyó	491	630	578	559	13	491	-	Nagypatak és Saramás nélkül
93.	Feldoboly	328	457	510	503	3	328	-	
94.	Lécfalva	828	865	985	976	-	828	-	
95.	Cófalva	262	359	360	360	-	262	-	
96.	Kispatak	62	-	-	-	-	62	-	
	ÖSSZESEN	3 464'	4 308	3 977	3 931	21	3 464	-	
97.	Ozsdola	2 626	2 763	2 633	2441	191	2 500	126	
98.	Hilib	434	751	704	689	15	434	-	
	ÖSSZESEN	3 060	3514	3 130	3 330	206	2 934	126	
99.	Polyán	1 535	1 762	1 731	1 727	4	1 535	-	Kézdiszentke-reszt
100.	Bélafalva	580	956	718	718	-	580	-	
101.	Esztelnek	1 102	1 259	1 147	1 121	4	1 102	-	
102.	Kerpenyes	580	-	-	-	-	580	-	
103.	Kurtapatak	398	570	545	537	-	398	-	
	ÖSSZESEN	4 195	4 547	4 141	4 103	8	4 195	-	
104.	Réty	1 535	1 561	1 390	1 382	2	1 535	-	Komollóval együtt
105.	Egerpatak	521	512	505	-	521	-	-	
106.	Bitá	456	490	459	459	-	456	-	
107.	Szacsva	256	294	302	282	19	256	-	
	ÖSSZESEN	2 768	2 857	2 656	2 628	27	2 768	-	
108.	Szentkatolna	1 514	1 199	985	978	2	1 514	-	
109.	Hatolyka	471	478	470	470	-	471	-	
110.	Imecsfalva	282	393	422	420	2	282	-	
111.	Marton- falva	631	641	508	508	-	631	-	
112.	Markos- falva	755	861	830	830	-	755	-	
	ÖSSZESEN	3 653	3 572	3 251	3 206	4	3 653	-	
113.	Torja	3 822	4 391	4 005	3 999	5	3 822	-	Karatnavolál adataival
114.	Futásfalva	674	774	731	-	674	-	-	
	ÖSSZESEN	4 506	5 165	4 738	4 730	5	4 506		

Helység neve	Népességszám			A népesség anyanyelve, 1910		Nemzetiségi megoszlás 1969		Megjegyzés
	1969	1941	1910	magyar	román	magyar	román	
115. Uzon	2 269	220	1 652	1 632	12	2 240	29	
116. Lisznyó	673	932	748	744	4	673	-	
117. Iisznjópa- tak	179		176	161	15	100	79	
118. Bikkfalva	627	850	846	827	19	600	27	Tálpatak nélkül
119. Lunka	182	-	133	66	65	-	182	
120. Sepsima- gyaros	328	423	430	401	29	328		Külterület
121. Szentivánla- borfalva	1 010	1 141	889	879	2	1 010	-	
ÖSSZESEN	5 268	5 547	4 874	4 710	146	4 951	317	
122. Vargyas	2 220	2 088	1 793	1 782	7	2 220	-	
123. Zabola	3 723	3 766	4 255	3 674	461	3 160	5 63	Páva adataival
124. Petőfalva	267	371	342	342	-	267	-	
125. Tamásfalva	858	793	590	589	1	858	-	
126. Szörcse	713	722	623	615	1	713	-	
ÖSSZESEN	5 561	5 652	5 810	5 220	463	3 998	563	
127. Zágon	4710	4 229	3 778	2 855	884	3 170	1 000	Bárkány nélkül
128. Papok	1 348	1 561	2 460	2 022	344	1 148	200	(1353)
								Komandó nélkül (1917)
ÖSSZESEN	5518	5 790	6 238	4 877	1 228	4318	1 200	
ÖSSZESEN	181	150	150	130 238	19	144	34 700	
	153	067	997		129	453		

A JUGOSZLÁVIAI MAGYARSÁG DEMOGRÁFIAI HELYZETE 1944-TŐL NAPJAINKIG

ARDAY LAJOS

A szomszédos országokban élő magyar nemzetiségek közül a jugoszláviai az egyetlen, amely nemcsak a többségi nemzet(ek)hez viszonyított arányában, hanem abszolút számában is fogy az 1910-es, de különösen az 1960-as évektől. Ha a két, csúcspontot jelentő 1910-es és 1941-es népszámlálási adatokból indulunk ki, a csökkenés a következő tényezőkre vezethető vissza:

- a magukat magyaroknak valló délszlávok, németek és zsidók elfordulása és eltűnése;
 - a két világháború és a megtorlások vesztesége;
 - Magyarországra költözés, a nagy sorsfordulók után és következtében;
 - az alacsony születésszám, a népességcsökkenés;
 - a külföldi munkavállalás és kivándorlás lehetősége;
- az egyre gyorsuló asszimiláció, amelynek fő megjelenési formái a vegyesházasság, az elköltözködés és a „jugoszláv” nemzetiségi kategória választása.

1910-ben a történelmi Magyarországnak ma Jugoszláviához tartozó területein 577.000 magyar anyanyelvű személy élt. Egy részük délszláv származású, akik az impérium-változás után – immár ellentétes érdekektől vezettetve –, szerb, horvát és szlovén nemzetiségűnek vallották magukat 1921 és 1940 között, majd 1944 után.¹ A Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban és Romániában tudatosan törekedtek a népek és a nemzetiségek egymás ellen való kijátszására. A legnagyobb veszélyt az új államok vezetői a magyarokban látták, s velük szemben minden támogatást megadtak a gazdasági téren amúgy is vezető szerepet játszó németeknek. Hogy az addig erős magyarosodási folyamatot körükben lelassítsák, sőt visszafordítsák, elősegítették Németország, majd a Harmadik Birodalom felé fordulásukat, a német gazdasági, kulturális, majd politikai szervezetek működését. A németek egy része ismét magyarnak vallotta magát 1941-ben. Az 1944 őszi nagy menekülés, majd az ottmaradók koncentrációs táborokba zárása után a túlélőknek csak töredéke merete megvallani német voltát; a többségük magyarnak vallotta magát. Ezzel magyarázható, hogy – e generáció kihalása és kivándorlása után – az 1950-es évektől éppen az egykor németek (svábok) -lakta településeken (Apatin, Hódság, Verbász, Kula, Nagybecskerek, Versec) csökken legszembetűnőbben a magyarok száma és aránya.²

A Kárpát-medencébe a 18. század végétől egyre tömegesebben beköltöző, zömében jiddis nyelvű zsidóság megmagyarosodása századunk első évtizedeiben lényegében befejeződött. Az utódállamokban azonban, szakítva a német, osztrák és magyar gyakorlattal – s folytatva vagy meghonosítva a cári Oroszországot –, 1918 után bevezették a zsidó nemzetiség kategóriáját azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a volt „uralkodó nemzetek”-hez tartozók számát csökkentsék, így zsidó vallásúak nem vallhatták magukat németnek vagy magyarnak. Az igazán nagy, többszázazres veszteséget a szervezett népirtás, a deportálás jelentette. A túlélők döntő többsége az Egyesült Államokban és Izraelben telepedett le, egy részük Magyarországra költözött; így Romániából és Jugoszláviából gyakorlatilag eltűnt az egykor milliós nagyságrendű zsidóság.³ A Magyarországhoz ideiglenesen visszacsatolt déli területek II. világháborús emberveszteségeiről nincsenek pontos adatok. A magyar etnikum vérvesztesége 40–50 ezer főre tehető,⁴ beleértve a besorozott, a frontokon és fogolytáborokban elpusztultakat, valamint az 1944 októberében, a hatalmi vákuum heteiben lezajlott megtorlások áldozatait. A Petőfi-brigád harcai és veszteségei ellenére még évekig „a fasiszta megszállókkal való együttműködés” vádjá nehezedett a magyarokra, és helyi kilengések, bosszúállások tették bizonytalanná életüket. Az 1944 és 1949 között így

elpusztultak pontos számát valószínűleg soha nem lehet majd kideríteni, egyrészt az anyakönyvezés hiányosságai, másrészt a máig élő megfélemlítettség miatt. A becsült számadatok öt és hatvanezer között mozognak; ha a valós érték az előbbihez áll is közelebb, biztosan állítható, hogy többszörösen felülmúlja az 1942. januári „razziák és tisztogatások” áldozatainak számát. A népszámlálási adatok szerint Újvidéken 1941 és 1953 között kilencezerrel, a zsablyai járásban 1910 és 1961 között több mint négyezerrel, a titeliben több mint ezerrel, Bezdánban 1910-től 1981-ig 2200-al csökkent a magyarok száma.⁵

Míg a romániai és szlovákiai magyarság 1944-ig teljes társadalmat alkotott, erős történelmi hivatástudatot hordozó értelmiséggel, középrétegekkel, sőt arisztokráciával, addig a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került magyar kisebbség már 1918-tól csonka társadalomban élt; a rendkívül szűk dzsentri- és földbirtokosréteg sorsára hagyta a kisparaszti- agrárproletár, munkás-kézműves tömegeket; az értelmiségiek és tisztviselők zöme – több hullámban – Magyarországra kényszerült. Ez a folyamat ismétlődött meg 1944-ben és részben 1948 után. A két világháborút követő években mintegy 80 ezren (50, illetve 30 ezren) menekültek vagy költöztek át Magyarországra, elsősorban értelmiségiek és állami alkalmazottak.

A népszaporulat a magyarság által lakott területek közül már száz évre visszamenően a ma Jugoszláviához tartozó részekén a legalacsonyabb. A Vajdaság – Szlovéniához és Horvátországhoz hasonlóan – hagyományosan az utolsó helyek egyikén áll a születések, és az első között a halálozások, s különösen az öngyilkosság terén.⁶ S bár az egyke – a hasonló gazdasági-társadalmi viszonyok következtében – a múlt század második felétől egyre terjed az ott élő szlávok, sőt románok körében is, *a legrosszabb népesedési mutatókkal a magyarok rendelkeznek.*

A Vajdaság hét magyar többségű járásában 1977 és 1981 között 1224 fővel csökkent a lakosok száma – ez a halálozások és születések különbsége. Négy járásban mindvégig negatív előjelű volt a természetes szaporulat, míg háromban a vizsgált időszak második felében vált azzá. *Az 1970-es évtizedben (1971–1980) a jugoszláviai magyarok természetes szaporulata* – 1,8 ezrelék volt. (Országos átlag: 8,9; szerbek: 6,6; mohamedánok – mint nemzetiség –: 17; cigányok: 20,5; albánok: 29.) 1981-ben az élveszületés 12,1, a halálozás (78-ban) 15,8 ezrelék. (Országos átlag: 16,5, ill. 8,7; az albánoknál: 31,7, ill. 5,5). Tehát 1000 lakosra számítva háromszor annyi albán kisgyerek születik, mint magyar, s harmadannyi albán hal meg, mint magyar. Az albán népszaporulat az országos átlag háromszorosát is meghaladja.

Ez a demográfiai tény Jugoszlávia egészére jellemző, s különösen a Szerb Köztársaságra, ahol – a Vajdaságot is beleértve – minden második újszülött albán.⁷

A magyar nemzetiségűek száma tíz év alatt (1971 – 1981) közel 11%-kal csökkent Jugoszláviában, Horvátországban pedig 30%-kal. Az okok között szerepel a születek alacsony száma. Egy (15 és 49 év közötti) nőre számítva 1,88, s ez – a néhányezres bolgár nemzetiségtől eltekintve - országosan a legalacsonyabb. (Országos átlag 2,36; szerbeknél 2,09, albánoknál 4,17.) Számokban kifejezve: 1971-ben a szülőképes (15–49 éves korú) magyar nők száma 123 ezer volt, 1000 nőre eső 44,2 szüléssel. (A szerbeknél 2,287 millió, illetve 53,6; az albánokkal 266 ezer, illetve 189,2). A ruszinok és románok után a magyar nők körében legmagasabb az abortusz aránya 62,1%-kal, és 60,3%-uk használ fogamzásgátlót. (A megfelelő számok a szerbeknél 56,4, illetve 59,3%; az albánoknál 14,3, illetve 8,3%).⁸ Ugyancsak a magyar nemzetiségű nők körében a legmagasabb a (nemzetiségileg) vegyes házasságok aránya, 28,7%-kal (1970); a megfelelő számok a szerbeknél 9,3, horvátoknál 14,3, mohamedánoknál 4,7 és albánoknál 2,7, tehát a magyarokénak egytizede. A magyarokra jellemző a kései házasságkötés, amelynek a népszaporulat szempontjából szintén hátrányos következményei vannak. A válások száma és aránya a fejlett köztársaságokban nő, az elmaradott déli (mohamedán) területeken csökken. Legmagasabb a Vajdaságban, a házasságkötések 20,4%-val, (1977). Az 1977-1980-as évek átlagában a magyar többségű

járásokban a házasságok mintegy negyede válással végződött. (Koszovóban 4,5, Macedóniában 15, de Szlovéniában is csak 16,5%).

Életkort tekintve a magyar nemzetiség Jugoszlávia legelöregedettebb népcsoportja. Az öregedési index 0,5 volt (1971-ben), miközben a reprodukcióhoz szükséges maximum 0,4, csakúgy, mint a minimálisan 15 ezrelékes szaporulat. A Vajdaság egésze hasonló helyzetben van Jugoszlávián belül.

A fogyás másik alapvető oka a nyugati munkavállalás és végleges megtelepedés lehetősége. A hatvanas évek végén a Vajdaság lakosságának egyötödét kitevő magyarság adta a kivándorlók kétharmadát (évente 2000 fő), s ez megegyezik a természetes szaporulattal.⁹ A vendégmunkásként külföldön dolgozók száma ennek többszöröse volt. A kivándorlás méreteire jellemző, hogy egyes bánáti falvak lakóinak többsége ott hagyja szülőföldjét, s telepednek le egy közösséget alkotva Kanadában, Ausztráliában. A belgiumi „jugoszláv” bányász-kolóniák java része magyarokból áll. Doroszlóról írva Herceg János általánosít: a vajdasági magyar falvak fiatalabb korosztályainak 10%-a a hetvenes évek közepén Nyugaton dolgozott.¹⁰

A migrációval foglalkozó jugoszláv szakemberek előtt sem ismeretes, hogy a vendégmunkások hány százaléka marad kint véglegesen, de számolnak azzal, hogy a jelenleg Nyugaton élő közel egymillió dolgozó és családtag harmada nem tér haza. S ez az arány sokak véleménye szerint a magyaroknál, makedonoknál és horvátoknál még magasabb. 1981-ben a Vajdaságból külföldön dolgozóknak és családtagjaiknak 20%-a magyar nemzetiségű; számuk 13.702. A járások többségében – s különösen ahol kisebbségben vannak – a külföldön élő-dolgozó magyarok aránya fölülte van lakosságon belüli arányuknak. Szenttamás: 43,2–28,5; Törökbecse: 42,6–24; Magyarcsernye: 33,4–22,7; Csóka: 69,7–58,6; Szabadka: 56,1–46%).

1961 óta lehetőségük van a jugoszláv állampolgároknak arra, hogy népszámlálások alkalmával a semleges Jugoszláv” megnevezést használják nemzetiségük megjelölésére, vagy megtagadják a választást. 1971-ben Jugoszláviában 273 ezren (1,3%), a Vajdaságban 47 ezren (2,4%) éltek az előbbi lehetőséggel. 1981-re viszont közel megnégyszereződött a magukat „jugoszláv”-oknak vallók száma, és sokan – még a jugoszláviai magyarság helyzetének oly kiváló ismerője, mint Rehák László is – azon a véleményen vannak, hogy a közel 170 ezer vajdasági „jugoszláv” többsége magyar, akik „ráérezve” a hatóságok szándékára, ezt a kíváncsúnak tekintett kategóriát választották.

Nem zárható ki a helyi nyomás és visszaélés lehetősége – Zombor esetében tudomásunk is van ilyenről – azonban a települések (helyi közösségek) részletes adatsorainak ismeretében megállapítható, hogy *a magyar többségű járásokban* (községekben) és településeken mélyen a tartományi szint alatt, a járási átlagot tekintve *4,1 %-os arányban vallották magukat „jugoszláv”-oknak*. Ez a megállapítás a vajdasági magyarok alig több, mint harmadának, 145 ezer embernek otthonát jelentő hét járásra érvényes csupán, ahol – a tömb-településből következően – erősebb a magyarságtudat. A 6. sz. táblázatból kiderül, hogy jónéhány, túlnyomóan magyar többségű (94–97%) bánsági szórványtelepülésen is elenyésző a „jugoszláv”-ok aránya. Így a Becskerek környéki Magyarszentmihályon 0,3%, a Kikinda melletti Szajánban 0,5%, Tóbán 0,7%, a Bégaszentgyörgyhöz tartozó Torontáltordán 0,9%, a dél-bánsági Székelykevény 1,63%, Udvarszálláson 2%, Ürményházán 1,5%, az északbánsági Hódegyházán 0,95%. A rekordot a bácskai Adahatár tartja 0,08-kel: 1 178 lakosból - 98%-ban magyar -1 fő; hasonlóképpen a Csóka közelében levő Egyházaskéren 0,15%; a falu 654 lakosából 1 személy. De még a Szerémségben is találunk, Ürög közelében, egy 79%-ig magyar szórványban 2,67%-os arányt. Hasonlóképpen kevés a „jugoszláv” jónéhány jelentős bácskai településen: Péterréve 2%, Martonos: 1,76%, Szilágyi: 1,5%, Gunaras: 1,93%, Bácsgyulafalva: 1,6%,Csantavér: 1,7%, Zentagunaras 0,95%.

Általánosítva megállapíthatjuk, hogy *az olyan fejlett nemzeti(ségi) tudattal rendelkező*

kisebbségek, mint a magyarok és a szlovákok, vállalták nemzetiségüket (Petróc: 3,7%, Antalfalva: 2% jugoszláv); ezt mondhatjuk a crnagorác (montenegrói) „nemzethez” tartozókról is (Kishegyes: a magyar többség mellett 23% crnagorác; Verbász, 28,5% crnagorác, 5,1% jugoszláv). Hasonló a helyzet a fejletlen, agrár jellegű járásokban: Antalfalva: 2%, Ópáva: 2,76%, Pecsinci: 3,6%, Kevevára: 3,3%, Törökbecse: 4,3%, Magyarcsernye: 4,8%, Fehértemplom: 4,7%.

Kikből áll akkor a „jugoszláv”-ok közel 170 ezres vajdasági tábora? A vegyes lakosságú, iparosodott városi és városkörnyéki területen élők közül, akik között legmagasabb a vegyesházasságok aránya. Egy szociológiai felmérés szerint a hatalomtól függő adminisztratív-értelmiségi dolgozók, közép- és felsőszintű vezetők, a párttagok – ez megegyezik a Szlovákiában tapasztaltakkal, ahol szlováknak vallják magukat – valamint a horvátországi szerbek körében a legmagasabb a „jugoszláv”-ok aránya. Ezt kiegészíthetjük két vajdasági sajátossággal: feltűnően sok „jugoszláv”-ot találunk a bunyeváclakta településeken (akiket újabban, katolikus vallásuk és latin-betűs írásuk miatt horvátoknak tekintenek: Szabadka: közel 11, Zombor: több mint 14, Apatin, Újvidék: csaknem 13, Bács: 12, India, Beócsin: közel 12%. A másik: azokban a – főleg szerémségi és bánsági – körzetekben magas az arányuk, ahol 1944–1945-ig németek (svábok) laktak, s helyükbe az ország déli részéből telepítettek: a már említett Apatin, Bács, India, Zombor, Újvidék; Ruma: 9,74%; Nagybecskerek: 8,4%, Hódság: 7,34%, Bácspalánka: 8,24%, Pancsova: 8,32%, Nagyikinda: 8%. Két városban és környékén találunk csupán jelentősebb számú és arányú „jugoszláv”-ot a magyar többségű településeken: Zomborban és Szabadkán. Ez lehet a meggyengült magyarságtudat, az erősödő asszimiláció, az érvényesüléshajtotta konformizmus, de egyszerűen „csak” a hatósági-hivatalos nyomás következménye, esetleg az 1944 őszi események tudatalatti tovább-munkálása: Bezdán: 9,3, Gombos: 10,4, Palics: 9, Muzslya (ma Becskerek egyik kerülete): 6,26, Topolya: 5,8, Csóka: 5%.

Mindent figyelembe véve, óvatos becsléssel azt mondhatjuk, *további 20-30 ezer magyar rejtőzik a vajdasági „jugoszláv”-ok soraiban.* Ezt látszik igazolni a családi körben használt nyelvekről készített összeállítás, amely szerint a tartomány több mint két millió lakója közül otthon csak magyarul beszélnek 370 ezren; szerb-horvátul is közel 64 ezren; a magyar mellett a többi nemzetiségi nyelveken is több mint ezren.¹¹ A 65 ezer két nyelvet használó többsége a kisebbségből kerül ki, így számuk 40 ezerre tehető; ha ebből levonjuk a 385 ezer magyar nemzetiségű és a csak magyarul beszélők (370 ezer) különbségét, 25 ezret kapunk.

Feltételezhető, hogy az ország többi területein további húsz-harmincezer magyar anyanyelvű lappang a jugoszláv és egyéb kategóriák mögött (Horvátországban tíz év alatt tízezerrel, 25 ezerre csökkent a magyar nemzetiségűek száma: a Horvátországi Magyarok Szövetségének becslése szerint ötvenezeren vannak; a vajdasági „nem nyilatkozottak”, közel 2000 fő, egy része is magyar (például Ürményházán legalább százan).

Így a legóvatosabb becslés szerint is mintegy 480 ezerre tehető a Jugoszláviában élő magyarok száma, a magyarul tudóké-beszélőké pedig messze meghaladja a félmilliót, ha tekintetbe vesszük a vegyescsaládokban és településeken élők, a szlovéniai kétnyelvű oktatásban részesülők, valamint a vajdasági húszezer, a horvátországi négyezer és a szlovéniai másfélezer, magát „romá”-nak valló cigány egy részét is.

1981 után csak a Vajdaságra vonatkozóan vannak népesedési adataink, nemzetiségi bontás nélkül – ezeket az 5. sz. táblázat mutatja. Mindezek arra utalnak, hogy évtizedünk első felében a kedvezőtlen tendenciák erősödtek fel a Vajdaságban, s különösen az ott élő nemzetiségieknél. Így a jövőben is a magyarok számának és arányának csökkenésével kell számolnunk. Az 1991-es népszámlálás idejére a jugoszláviai magyarok száma – hivatalosan – jóval 400 ezer, arányuk a Vajdaságban 17% alá csökken.

1. Az 1921-es első jugoszláviai népszámlálás összesített adatai szerint Szlovéniában 14.200 magyar anyanyelvű személy élt, a Magyarországhoz tartozott területeken 14.065. Az 1910-es magyar népszámlálás alkalmával ugyanezek a területeken 21 ezren vallották magukat magyar anyanyelvűeknek, így ezek valós száma a két érték között lehetett. Jellemzőnek tekinthető Muraszombat esete, ahol 1910-ben 1335, tizenegy évvel később csak 441 magyart találtak. Így - változatlan népességszám mellett - közel 900-an megváltoztatták anyanyelvi bevallásukat. = Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine Kraljevina Jugoslavija. Sarajevo, 1932. 320-321. p.
2. Csak ezzel magyarázható, hogy pl. Apatinban a magukat magyaroknak vallók száma és aránya 1941 és 1953 között megduplázódott (1600, 12,1%; ill. 3500, 24,3%), hogy 1981-re a töredékére csökkenjen (1500, 8,2%). Hódságon a magyarok száma alig harminc év alatt a felére, arányuk a harmadára esett (1953: 1094, 15%; 1981: 513, 5,2%). Ugyanezen idő alatt Becskereken számuk megtartása mellett (16 ezer fölött) - amit a beköltözés magyaráz, lévén a Bánát központja - arányuk 37,7%-ról 20,8%-ra csökkent.
3. A II. világháború előtti Nagy-Romániában 1,5 millió zsidó élt, ma kb. 20 ezer; a megfelelő számok Jugoszláviában 71, illetve 6 ezer. HORÁK, S. M.: Eastern European national minorities 1919-1980. Littleton (Col.), 1985.
4. FÜR Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a II. világháborúban. (New York, 1987. Püski.) Számításai alapján a délvidéki magyar nyelvű zsidóság vesztesége 20-25 ezer főre tehető. (New York, 1987. Püski.)
5. A nyugati emigráció által megjelentetett munkákban szerepel a mindenképpen túlzott 40-60 ezres adat. DÁVID Zoltán 5 000-re teszi az áldozatok számát; ez viszont valószínűtlenül kevés. Tény, hogy Újvidéken, Zsablyán és Titelen többezren, Csurogon, Temerinben és Bezdánban többszázan, Zentán és Moholon több mint százán veszítették életüket 1944 őszén. A zsablyai emlékszobában „... réztáblákról olvasható annak az 1500 polgárnak, közülük 400 gyermeknek a neve, akik a népfelszabadító háborúban estek el a Zsablya környéki harcokban, csatákban.” (Magyar Szó, 1985. jan. 5.) A temerini eseményekről Illés Sándor (Sirató), a bezdániakról Cseres Tibor (Bezdáni emberünk) írt.
6. A bácskai-bánsági magyarság körében, annak ellenére, hogy közel hetven éve idegen államkeretben él, az öngyilkosságok aránya éppen olyan magas, mint a szomszédos területeken élő, Magyarországon e tekintetben első helyen álló Bács-Kiskun és Csongrád megyei népességnél. Szlovén kutatók megállapítása szerint térségünkben a legtöbb öngyilkosság és válás az egykori Osztrák-Magyar Monarchia legfejlettebb népei, tehát az osztrákok, csehek, szlovének és magyarok körében fordul elő.
7. MILUTINOVIĆ, N. Srbija bez unucadi. NIN = [Nove ilustrirane novine], 1982. nov. 28.
8. BREZNIK D. - JONCIC, K. Socioekonomske indikatori za nacionalnosti u Jugoslaviji Stanovništvo 1979-1981. Egy 1972-ben végzett felmérés megerősíti ezeket az adatokat. 359 megkérdezett magyar nő 64,4%-nál, 238 személynél végeztek terhességmegszakítást 549 esetben, tehát; egy nőre 2,31 művi vetélés esett.
FERENČEVIĆ, S. etc.: Namerni pobačaji ... u SAP Vojvodini. = Stanovništvo, 1975-1976/1-2.
9. MIRNICS Károly: Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. = Híd, 1970. 1.; Demográfia, 1970. 3. 275-276. p.
10. HERCEG János: Embersors. Újvidék, 1977. Fórum. 155., 164. p.
11. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981 godine. Knjiga I. Stanovništvo ... - Rezultati po naseljima i mesnim zajednicama. Socialistička Republika Srbija. Socialistička Autonomna Pokrajina Vojvodina. Pokrajinski zavod za statistiku. Novi Sad, september 1983. godine.

SUMMARY

Lajos Arday: The Demographical Situation of Yugoslavia's Hungarians from 1944 to the Present Day

Since the 1920s, and especially since the 1960s, the number of Hungarians living in Yugoslavia has decreased not only in terms of proportion within the country but also in an absolute sense. Among the reasons are the losses suffered in the two world wars and the reprisals which followed them; as the negative effects on consciousness which these caused; emigration to Hungary after and in consequence of the great historical turning-points; low birth rate and negative population growth; the change and disappearance of self-declared Hungarians of South Slav, German and Jewish origin; opportunities to work abroad and to emigrate generally; increasing assimilation by means of mixed marriages; and the choice of the „Yugoslav" nationality category.

From among the peoples and nationalities living in Yugoslavia, the Hungarians have the worst demographical indices (most aged ethnic group; high number of abortions and divorces; a –1.8 per thousand natural population growth). Emigration is widespread; at least one third of guest workers and their families do not return to the country.

Among those of „Yugoslav" nationality, the number of Hungarians is relatively low, and can be put at about 30.000 throughout the country. The number of Hungarians living in Yugoslavia can be estimated at 480 000 and the number of Hungarian speakers at 500 000.

1. sz. táblázat

A magyarok számának és arányának alakulása Jugoszláviában (a mai területi beosztásnak megfelelően) kerekítve
1910-1981

	Jugoszlávia (a később Jugoszláviához került területeken)		Vajdaság (1945 után a Szerémséggel)		Horvátország (a Szerémséggel 1944-ig)		Szlovénia	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1910	577 000	-	428 000	32,6	106 000	-	25 000	-
					Dél-Baranya: 18 000			
1921	468 000	3,9	376 000	27,5	72 000	2,1	14 400	1,4
			(Baranyával)					
1941 (Magyar- és Horvátország, a Bánát)	527 000	Bácska: Bánát:	350 000		42 000		Muravidék:	
			105 000		Délbaranya: 20 000	-	10 000	-
1948	496 000	3,2	429 000	25,8	51 000	1,4	10 000	0,8
1953	502 000	3,0	436 000	25,4	48 000	1,2	11 000	0,8
1961	504 000	2,7	442 000	23,9	42 000	1,4	10 000	0,8
1971	477 000	2,3	424 000	21,7	35 000	0,8	9 800	0,5
1981	427 000	1,9	385 000	18,9	25 500	0,6	9 500	0,5
		németek			albánok			
		szám	%	szám	%			
1910		-	-					
1921		506 000	4,2	440 000	3,7			
1941 (Magyar-és Horvát- ország, a Bánát)								
1948		55 000	0,4	750 000	4,8			
1953		61 000						
1961		20 000			4,9			
1971		13 000	0,1	1 310 000	6,4			
1981		9 000	0,04	1 731 000	7,7			

Forrás: Popis stanovništva, 1948, 1961. Beograd. 1953., 1959., 1970. Savezni zavod za statistiku. Nations and Nationalities of Yugoslavia Medjunarodna politika. Beograd. 1974. Jončić.Koča: Nationalities in Yugoslavia Medjunarodna politika. Beograd, 1982. Dávid Zoltán: A szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiség demográfiai helyzete az 1970-es években. (Kézirat, 1980.)

2. táblázat

A magyarok számának és arányának alakulása a Vajdaságban járásonként (opttina) és fontosabb településenként (helyi közösség)

	1910			1931		1941		1953			1961			1971			1981		
	össz.l.	m.	%	m.	%	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%
			össz.l.		össz.l.														
Újvidék Novi Sad járás város	72 844	18 292	25,1	20 362	31,8	20 998	50,4	126 304	26 886	21,3	162 075	29 233	18	213 681	28 684	13,4	257 577	24 383	9,5
Piros (Rumenka)	33 590	13 343	39,7		61439			76 752	21 810	28,4				141 375	22 698	16,0	170 020	19 163	11,3
Tiszaakalmánfalva (Budaörs)			63 985														3 799	925	24,3
Szabadka Subotica járás város	110 506	67 206	60,8	29 738	29,7	60 733	60,1	126 539	64 135	50,7	126 782	68 527	50,1	146 773	72 572	49,4	154 008	70 877	46,0
Bajmok Bácskaszőlős B. Vinogradi Kelebia Palics	94 610	55 587	58,7		100 989			66 091	33 442	50,6				88 813	43 277	48,7	100 516	44 016	43,8
			100 058					44 199	16 683	37,7				71 474	18 455	25,8	81 327	16 804	20,8
																	10 103	3 695	36,9
																	2 345	2 223	94,8
																	1 995	1 322	66,2
																	6574	4 535	69,0
																	7515	1 726	23,0
Sándor (Aleksandrovo) Nagyfényszőlős (Žednik) Hajdújárás (Hajdukovo)	7 625	7 312	95,9														10 138	8 979	88,5
Ada járás város																	5 667	1 035	18,2
Mohol (Mol) Adahatár (Utrine) Alibunár																	2 879	2 553	88,0
	22 754	17 074	75,0	10 308	79,5	11 781	86,8	21 676	16 753	77,3	22 234	17610	79,2	22611	17 871	79,0	22 412	17 524	78,2
	12 500	10 459	83,7		571			10 935	9 231	84,4				12 347	10 547	85,4	12 331	10 294	83,5
	10 254	6615	12 967														7 950	5 206	65,5
			64,5																
																	1 178	1 155	98,0
								31 770	804	2,5	32 932	653	2,0	31 883	482	1,5	29 190	453	1,5

	1910			1931			1941			1953			1961			1971			1981			
	össz.l.	m.	%	össz. l.	m.	%	össz.l.	ni.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	
Apatin																						
járás	37 422		10 209	27,3							36612	9317	28,6	34 836	8 942	25,7	34 279	7 279	21,2	33 809	5 750	1 7,0
város	13 136		1 067	8,1	13416	602	4,5	13 158	1 595	12,1	14 465	3515	24,3				17 565	2 186	12,4	18 320	1 508	8,2
Bácskertes (Kupusina)	3 205		3 179	99,2																2 694	2 500	92,8
Szilágyi (Svilojcvo)	1 802		1 672	92,8																1 460	1 321	90,5
Bács	16 880		4 594	17,9							21 050	3 025	14,4	22 262	2 732	12,3	19 348	1 997	10,3	18 185	1 508	8,3
Bácspalánka	13047		1 561	12	13 117	465	3,5	12 315	1 621	12,2	48 949	3 038	6,2	52 199	2 706	52	54 380	2 341	4,3	57 803	1 868	3,2
Topolya	28 508		24 984	87,6							43 027	31 894	74,5	44 466	32 533	73,2	43 508	31 422	72,2	40 022	28 955	68,9
járás																						
város	12471		12 339	98,9	15 059	13 016	86,4	14 124	13 420	95,0	14 322	12 580	87,8				16 056	13 132	.81,8	17 027	12 634	74,2
Bajsa	3 885		2 601	66,9																2 753	1 884	68,4
Gunaras																				2 072	1 998	96,4
Kisbeograd (Mali Beograd)																				1 036	531	51,2
Zentagunaras (Novo Orahovo)																				2 307	1 932	83,7
Pacsér	5 052		3 208	63,5																3 871	2 569	66,3
Ómoravica (Bácskossuth- falva)	7 100		6 919	96,3																6 449	6 035	93,6
Pobeda																						
Fehértemp- lom (Bela Crkva)											25 774	1 052	4,0	26 276	961	3,6	25 450	831	3,3	25 639	953	583
Udvarszállítás (Dobričevo)																				722	278	61,2
Belcsiny (Beočin)											10 243	724	7,0	11 881	727	6,1	13 216	542	4,1	14 039	306	2,8
Óbecse (Bečej)																				366	278	90,8
járás	36 294		24 356	67,1							43 021	28 090	65,3	44 595	28 894	64,8	44 976	27 988	62,2	44 339	25 833	58,3
város	19 372		12 488	64,5	20 519	11 966	58,5	21 203	14 579	68,7	23 332	14 883	63,8				26 722	15 728	58,8	27 102	14 763	54,5
Bácsföldvár (B Grădište)	6 882		3 934	57,2																5 764	3 328	57,7
Péterréve (B. Petrovo Selo)	10 040	7 934	79,0																	8 959	6 899	77,0
Drea																				1 301	765	58,8

Verbász (Tito
Vrbaš)
járás
város

Versec
(Vršac)
járás
város

Zsablya
(Žabljak)
Béga-szent-
györgy (Ziti-
s) (Törzs) Ud-
varnok
(Banatski
Dvor)
Alsóitebe
(Novi Itebej)
(Torontál)
Torda
Tamásfalva
(Hetin)
Nagy-
becskerek
(Zrenjanin)
járás
város
(Felső)
Muzslya
Magyarszent-
mihály (Mi-
hajlovo)
Lukácsfalva
(Lukino
Selo)
Indjija
Maradék
Ürög (Irig)
Šatrinca
(Satrinči)

összl.	1910		összl.	1931		1941		1953		összl.	1961		összl.	1971		összl.	1981					
	m.	%		m.	%	összl.	m. %	m.	%		m.	%		m.	%		m.	%				
25 645 11 777	3 187 1 976	12,4 16,8	13 946	1 721	12,3	15 165 3 650 24,1	37 614	5 194	13,8	42 853	5 319	12,4	43 490	4675	10,7	1 301 45 608	765 3 961	58,8 8,7				
							15 470	3 259	21,1							22 496	3 241	14,4	25 143	2 785	11,1	
27 370	3 890	14,2					29411	2212			55 594 26 110	5 468 3 582	9,8 13,4	61 284	5 621	9,2	60 528 34 256	4 904 3 143	8,1 9,2	60 599 37 513	4 021 2 715	6,6 7,3
26 625	4 860	18,3									23 262	803	3,4	25 300	715	2,8	25 372	457	1,8	26 083	349	1,3
							35 649	10 105	28,3	33 514	9 349	27,9	29 684	7 971	26,8	25 559	6 220	24,3				
1 684	1 245	79,3														1 374	750	54,6				
2 238	2 208	98,7														1 553	1 427	91,9				
4 289	4 251	99,1														2 697	2 555	94,7				
																1 139	839	73,6				
26 006	9 148	35,2	36315	12 272	36,0		102 844 44 199	20 902 16 683	20,3 37,7	115 692	21 962	19,0	129 837 71 474	22 010 18 455	16,9 25,8	138 770 81 327	20 185 16 804	14,5 20,8				
3 408	3 247	95,3														9 045	7 298	80,7				
929	849	91,4														1 318	1 235	93,7				
980	872	89,0														703	575	81,8				
							29 287	2 185	7,4	36 484	2 142	5,9	40 530	1 703	4,2	43 963	1 324	3,0				
							14 056	1 636	11,6	14 709	1 635	11,1	13 678	1 339	9,8	2 255 12 335	731 1 075	32,4 8,7				
																524	414	79,0				

	1910			1931			1941		1953			1961			1971			1981		
	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l. m. %	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	össz.l.	m.	%	
(Magyar) Kanizsa	31 366	30 851	94,4					35 590	30 959	86,0	34 960	30 851	88,0	33 817	29 962	88,6	32 529	28 414	8 7,3	
járás																				
város	17018	16 655	97,9	19 108	16 772	87,8	19 258 18 691 97,0	10 842	9 595	88,5				11 240	10 241	91,1	11 759	10 410	88,5	
Martonos	6 311	4 969	78,7														2 902	2 472	85,2	
Adorján																	1 203	1 026	85,3	
Orom																	2 979	2 710	90,9	
Oromhegyes (Trešnjevac)																	3 058	2 942	96,2	
Horgos	8 037	7 902	98,3														7 640	6 451	84,4	
(Nagy) Kikinda																				
járás								64 685	13 721	21,2	68 562	13 755	20,0	68 915	13 116	19,0	69 566	11615	16,7	
város	26 795	5 968	22,3	28 400	4 723	16,6		29 571	7 122	24,1				37 576	7 668	20,4	'41 706	7 148	17,1	
Töröktopo- lya (Banats- ka Topola)																	1 463	592	40,4	
Torontál- oroszi (Rus- ko Selo)	3 056	1 991	65,2														3 657	1 678	45,9	
Szaján	2 323	2 278	98,1														1 655	1 594	96,3	
Antalfalva (Kovačca)								32 808	5 453	16,6	34 654	5 420	15,6	33 489	4 774	14,2	32 769	4413	13,4	
Torontálvá- sárhely (De- beljaca)	5 180	4 848	93,6					32 808	5 453	16,6	34 654	5 420	15,6	33 489	4 774	14,2	32 769 6413	4413 4 310	13,4 67,2	
Székelykeve (Skorenovac)	4 542	3 896	85,8														3 731	2 949	79,0	
Kevevára (Kovin)								38 061	5 643	14,8	39 994	5 437	13,6	39 808	4 887	12,3	39 909	4 534	11,3	
Kula járás	24 826	5 211	21,0					41 622	7 747	18,6	46 062	7 749	16,8	48 727	6 897	14,1	49 732	5 925	11,9	
város	9 125	3 679	40,3	10314	3 423	33,2	11519 5621 48,8	11 733	4 500	38,3				17 245	4 454	25,6	18847	3 964	21,0	
Kishegyes (Mali Lajos) Bácsfekete-	17 374	10078	58,0					16 767	10 725	64,0	17 144	10 657	62,1	15 651	10 006	64,0	14 950	9 337	6 2,4	

[illegible]

	össz.l.	1910 m.	%	össz.l.	1931 m.	%	össz.l.	1941 m.	%	össz.l.	1953 m.	%	össz.l.	1961 m.	%	össz.l.	1971 m.	%	össz.l.	1981 m.	%
<i>Törökkanizsa</i>																			7 805	1 318	16,9
(Novi Kneževac)																					
járás										17 680	7 462	42,2	17 831	7 498	42,0	16 509	6 707	40,6	14 992	5 598	37,3
város	7 905	4 821	61,0	6 940	3 623	52,2				7 784	3 891	49,9				8 134	4 118	50,6	8 166	3 572	43,7
Oroszlámos																					
(Banatsko Arandjelovo)	3 537	1 811	51,2																2 877	837	29,0
<i>Hódság</i>																					
Odzaci járás	32 426	1 793	15,5							41 124	4 127	10,1	42 242	3 896	9,2	39 585	3 233	8,2	37 878	2 586	6,8
város	5 103	665	13,0	6 024	352	5,8	5 832	737	12,6	7 266	1 094	15,0				9 052	742	8,2	9 933	513	5,2
Gombos																					
(Bogojevo)	3 225	3 008	93,3																2 557	1 926	75,3
<i>Pancsova</i>																					
(Pančevo)	23 728	4 590	19,3	25 746	3 243	12,6				76 283	7 209	9,4	93 744	7 665	8,2	110 780	7 288	6,6	122 499	6 363	5,2
Sándoregyháza (Ivanovo)	2 530	1 314	51,9																1 947	1 100	56,5
Hertelendyfalva (Vojlovica)																			8 285	2 627	31,7
<i>Zichyfalva</i>																					
(Plandište)										19 530	3 526	18,0	19 455	3 244	16,7	17 882	2 856	16,0	15 964	2 167	13,6
Urményháza (Jcrmcnovci)	1 606	1 581	98,4																1 454	1 036	71,2
<i>Ruma</i>										40 742	3 220	7,9	47 671	2 872	6,0	52 156	2 480	4,7	54 955	1 876	3,4
Nyékica(Nikinci)																			2 425	475	19,6
Herkóca																			2 855	554	19,4
<i>Zenta</i>	29 666	27 221	9,7	31 969	26 461	82,8	32 033	29 363	91,7	29 898	25 417	85,0	31 081	26 894	86,5	31 416	26 828	85,4	30 460	24 989	82,0
(Torontál)																					
<i>Szécsány</i>										26 110	4 184	16,0	25 513	4 211	16,5	21 938	3 477	15,8	19 499	2 810	14,4
Boka																			2 246	652	29,0
Módos (Jasa Tomii)																			3 766	540	14,3
Nagynezsenty (Neuzina)																			1 657	674	40,6
<i>Zombor</i>																					
járás	98 853	31 266	33,7							92 583	25 672	27,7	96 191	24 518	25,5	98 088	22 233	22,7	98 918	18 722	18,9
város	30 593	10 078	32,9	32 334	5 526	17,1	31 737	11 413	36,0	33 632	7 494	22,3				44 100	7 201	16,3	48 454	5 815	12,0
Bezdán	7 623	6 607	86,7																6 085	4 425	72,7
Doroszló	2 722	2 602	95,6																2 131	1 649	77,4

	össz.l.	1910 m.	%	össz.l.	1931 m.	%	össz.l.	1941 m.	%	össz.l.	1953 m.	%	össz.l.	1961 m.	%	össz.l.	1971 m.	%	össz.l.	1981 m.	%
Nemesmilitics (Svetozar Miletic)	3 758	2 176	57,9																3 685	2 082	56,5
Bácsújfalva (Selenča)																			15 655	1 710	10,9
Bácsgyulafalva (Telečka)	2 818	2 575	91,4																2 429	2 188	90,0
Csonoplya																			4 749	989	20,8
Szenttamás (Srbobran)	14 335	6 031	42,1	15 543	6 103	39,3	15 004	7 898	52,6	19 855	6 591	33,2	20 414	6 804	33,3	19 594	6 147	31,4	18 671	5 330	28,5
(Sremska)																					
Mitrovica										52 959	1 402	2,6	63 634	1 430	2,2	78 391	1 326	1,7	84 815	986	1,2
Temerin	9 768	9 499	97,2	11 290	8 439	74,7	11 036	10 068	91,2	16 157	9 853	61,0	18 336	10 386	56,6	19 643	10 291	52,4	22 472	10 038	44,7
Titel	13 882	2 872	20,7							15 686	1 808	11,5	16 103	1 708	10,6	16 131	1 578	9,8	16 305	1 224	7,5
Csóka járás										19 885	12 536	63,0	19 482	12 124	62,2	18 364	11 208	61,0	16 656	9 798	58,8
város	4 245	3 263	76,9	3 733	2 584	69,2				4 342	3 044	70,1				5 214	3 403	65,3	5 414	3 421	63,2
Tiszaszentmiklós (Ostojičevo)																			3 395	1 176	34,6
Pádé (Padej)	3 639	2 468	67,8																3 465	2 520	72,7
Feketeló (Cma Bara)	1 430	787	55,0																830	534	60,7
Hódegyháza (Jazovo)																			1 261	1 234	97,8
Egyházaskér (Vrbica)																			654	635	97,1
Šíd										34 679	1048	3,0	37 403	793	2,1	38 752	637	1,6	37 319	404	1,0

Megjegyzés: Négy „község”-et (város és vonzáskörzete; Stara (ó)pazova: 143. Petrőc (Bački Petrovac):94, ópáva(Opovo): 70 és Pecsinci: 37) a magyarok csekély száma miatt kihagytunk. •: Az adatok az adott városra (településre) vonatkoznak. Egy-két betűs, felismerhető eltérés esetén (Zenta, Zombor, Csantavér) a szerb megfelelőit nem adtuk meg.

Forrás: Dávid Zoltán: A szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiség demográfiai helyzete az 1970-es években. .. (Kézirat, 1980.)

Kocsis Károly: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. (Egyetemi doktori értekezés; KLTE, 1987.) Popis stanovništva ... 1981 godine Knjiga 1. Rezultati po naseljima i mesnim zajednicama SAP Vojvodina Pokrajinski zavod za statistiku. Novi Sad, 1983.

3. táblázat

Országos népesedési mutatók, nemzetek és nemzetiségek szerint ezrelékben, 1953–1981

	élve születés					halálozás				természetes szaporulat			
	1953	1961	1970-71	1978	1981	1953	1961	1970-71	1978	1953	1961	1970-71	1978
magyarok	19,7	15,2	11,4	12,8	12,1	11,9	10,9	13,0	15,8	7,8	4,3	1,6	2,2
szerbek	28,0	19,3	15,1	15,4	14,2	11,2	8,2	8,7	9,2	16,8	11,1	6,4	6,2
horvátok	25,4	21,1	15,6	16,1	15,3	12,3	9,2	9,8	10,8	13,1	11,9	5,8	5,3
mohamedánok	43,6	38,5	23,7	22,1	21,3	17,5	10,3	6,2	6,3	26,1	28,2	17,5	15,8
albánok	47,5	45,3	38,4	34,0	31,7	25,2	14,0	9,4	5,5	22,3	31,3	29,0	28,5
országos átlag	28,8	22,8	17,7	17,4	16,5	12,4	9,0	8,9	8,7	14,4	13,8	8,8	8,7

Forrás: Stanovništvo, 1979-81.37. p.
Yugoslav Survey, 1984. 4. .28. p.

4. táblázat

Népesedési mutatók a Vajdaság hét magyar többségű járásában 1977-1981

hely év	szüle- tések száma	halálo- zások	szaporu- lat	élve szüle- tés 1000 főre	szaporu- lat	házas- sá- gok	válások száma	%
Ada								
77	296	266	30	13,1	1,3	170	63	37,0
78	341	270	71	15,1	3,1	165	41	24,8
79	272	315	-43	12,1	-1,9	170	57	33,5
80	301	296	5	13,4	0,3	156	39	25,0
81	260	326	-66	11,6	- 3,0	-	-	
Topolya								
77	500	585	-85	11,6	-1,9	358	99	27,6
78	509	577	-68	11,8	-1,6	349	73	20,9
79	554	595	-40	12,9	-1,0	350	84	24,0
80	524	582	-58	12,2	- 1,4	276	84	30,4
81	578	610	- 32	13,8	-0,8	-	-	
Óbecse								
77	649	584	65	14,4	1,4	364	76	20,8
78	617	641	-24	13,8	-0,5	378	68	17,9
79	620	630	- 10	13,8	-0,3	374	99	26,4
80	577	674	-97	12,9	-2,2	348	95	27,3
81	591	663	-72	13,4	- 1,7	-	-	
Kanizsa								
77	382	416	-34	11,4	-1,0	289	66	22,8
78	391	480	-89	11,7	-2,6	261	50	19,1
79	364	454	-90	10,9	-2,7	227	55	24,2
80	395	488	-93	11,9	- 1,2	271	56	20,6
81	414	505	-91	12,7	-2,8	-	-	
Kishegyes								
77	194	189	5	12,4	0,3	136	27	19,8
78	214	213	1	13,7	0,1	135	20	14,8
79	188	205	- 17	12,1	- 1,1	120	25	20,8
80	206	185	21	13,2	1,4	141	26	18,4
81	215	232	- 17	14,4	- 1,2	-	-	
Zenta								
77	416	423	- 7	13,2	-0,2	246	62	25,2
78	422	446	-24	13,4	-0,7	243	43	17,7
79	414	437	-23	13,1	-0,8	226	58	25,6
80	413	476	-63	13,2	-2,0	240	63	26,2
81	406	422	-16	13,3	-0,6	-	-	
Csóka								
77	179	225	-46	9,8	- 2,5	114	37	32,4
78	205	226	- 21	11,2	- 1,1	115	19	16,5
79	193	237	-44	10,6	-2,4	128	25	19,5
80	173	239	-66	9,5	- 3,6	100	24	24,0
81	178	264	- 86	10,7	-5,2	-	-	
Szabadka								
77	2314	1782	532	15,7	3,6	1294	387	29,9
78	2217	1783	434	14,9	2,9	1336	355	26,5
79	2202	1967	235	14,9	1,6	1256	403	32,1
80	2232	1980	252	15,0	1,7	1262	439	34,8
81	2053	1985	68	19,3	0,5	-	-	
Temerin								
77	293	182	111	14,5	5,5	185	29	15,6
78	331	239	92	16,3	4,5	202	18	8,9
79	329	192	137	16,2	6,7	199	36	18,1
80	310	227	83	15,2	4,1	167	32	19,2
81	333	231	102	14,8	4,6	-	-	
Vajdaság								
77	28 490	20 448	8 042	14,3	4,0	16 025	3 491	21,8
78	30 005	21 198	8 807	15,0	4,4	16 025	3 084	18,3
79	28 610	21 783	6 827	14,3	3,4	16 241		
80	28 681	23 227	5 454	14,3	2,7	15 679		
81	27 971	23 430	4 541	13,8	2,3	-		

Forrás: Štatištički godišinjak SAP Vojvodine 1983. Novi Sad, 1983.

5. táblázat

A Vajdaság népesedési adatai ezrelékben, 1981–1985

	élve születés	halálozás	természetes szaporulat	házasságkötés	válás
1981	13,7	11,5	2,2	7,6	1,6
1982	12,9	11,3	1,6	7,6	1,6
1983	13,5	12,1	1,4	7,0	1,3
1985	12,8	11,7	1,1	7,1	1,6

Forrás: Vojvodina u brojkama 1952-1986. Novi Sad, 1984., 1985., 1987. Pokrajinski zavod za statistiku.

6. táblázat

A magukat jugoszláv nemzetiségűnek vallók száma és aránya községenként és a túlnyomórészt magyar-lakta településeken 1971 és 1981-ben

Járás	település	1971 szám	%	1981 szám	%	magyarok szám	%	horvátok + bunjevácok szám	%	szlovákok szám	%	ernagorácok szám	%
Újvidék (Novi Sad)		10 375	4,85	32 977	12,8	24 543	9,5	12 700	4,9	9 106	3,5	5 377	2,1
Ada		147	0,65	832	3,7	17 523	78,2						
	Mohol (Mol)			270	3,4	5 206	65,5						
Adahatár (Utrine)				1	0,08	1 155	98,0	1					
Apatin		1 407	4,1	4 345	12,8	5 837	17,2	18	16,7				
	Bácskertes (Kupusina)			56	2	2 500	92,8	44					
	Szilágyi (Svilojevo)			22	1,5	1 321	90,5	61					
Bács		599	2	4 793	8,24	1 917	3,3	1 556	2,7	7 255	12,5		
	(Bács) Topolya	536	1,2	1 914	4,6	28 957	69,1	903	2,1	461	1,1	511	1,2
	város			998	5,75	12 623	74,2	308		31		359	
	Bajsa			73	2,65	1 884	68,4	28					
	Gunaras			40	1,93	1 998	96,4	324	410		5		
	Zenta-gunaras (Novo Orahovo)			22	0,95	1 932	83,7	3					
	Pacsér			131	3,4	2 569	66,3	7					
	Ómoravica (Bács-kossuthfalva)			161	2,5	6 035	93,6	69					
	Petrőc (Bački Petrovac)	123	0,77	598	3,7	94	0,6	182	1,3	11 878	73,8		
	Fehértemplom (Bela Crkva)	279	1,1	1 205	4,7	740	2,9	84					
	Udvarszállás (Dobričevó)			6	2	278	90,8	95					
	Beocin (Belcsény)	698	5,3	1 634	11,6	392	2,8	17					
	Óbecse (Bečej)	751	1,7	2 798	6,3	25 824	58,4	1 191	8,4	941	6,7		
	Bácsföldvár (B. Gradište)			319	5,53	3 328	57,7	551	1,2				
	Péterréve (B. Petrovo Selo)			188	2	6 899	77						
	Drea–Mileševo			68	5,2	765	58,8						
	Verbász (Titov Vrbas)	798	1,8	2 334	5,1	4 012	8,8	1 076	2,3			13 033	28,5
	Sándoregyháza (Ivanovo)			99	5	1 100	56,5	8					
	[Pancsovánál]							141				bolgárok:	546 28
	Bégaszentgyörgy	298	1	1 378	5,4	6 240	24,4						
	Alsóittebe (Novi Itebej)			59	3,8	1 427	91,9	22					
	(Torontál) Torda			24	0,9	2 555	94,7	33					
	Tamásfalva (Hetin)			21	1,8	839	73,6	265					
	Nagybecskerek (Zrenjamine)	3 153	2,4	11 655	8,4	20 451	14,7			3 379	2,4		
	(Felső) Muzslya			567	6,26	7 298	80,7	986					
	Lukácsfalva (Lukino Selo)			26	3,7	575	81,8	49					
	Magyarszentmihály (Mihajlovo)			4	0,3	1 235	93,7	67					
	Indjija	1 208	2,3	5 141	11,65	1 332	3	5 399	12,2				
	Úrög (Irig)	314	2,3	1 128	9,1	1 087	8,8	562	4,5				
	Satrinca (Šatrinici)			14	2,67	414	79,0	22					
								66					

Járás település	1971 szám	%	1981 szám	%	magyarok szám	%	horvátok + bunjevacok szám	%	szlovákok szám	%	crnogorácok szám	%
(Magyar) Kanizsa	145	0,4	867	2,65	28 577	87,4	szerb: 22967 85					
város			323	2,66	10 707	88,2	szerb: 862 10				43	
Martonos			51	1,76	2 472	85,2	szerb: 282				13	
Adorján			29	2,4	1 026	85,3	szerb: 8 28		román: 139			
Orom			135	4,53	2 710	90,9	szerb: 99 13					
Oromhegyes (Trešnjevac)			50	1,64	2 942	96,2	szerb: 47 47					
Horgos			175	2,3	6 451	84,4	szerb: 612				29	
(Nagy)Kikinda	1 019	1,5	5 586	8	11 721	16,8	6					
Szaján			8	0,5	1 594	96,3	szerb: 14					
Antalfalva (Kovačica)	222	0,7	639	2	4 403	13,4	szerb: 9940; 52	30,3	12 951	39,5	román: 3 442	10,5
Torontálvásárhely (Debeljača)			210	3,3	4 310	67,2	szerb: 1489		97			
Kevevára (Kovin)	425	1,1	1 328	3,3	4 517	11,3						
Székelykeve (Skorenovac)			61	1,63	2 949	79						
Kishegyes (Mali Idjos)	181	1,2	457	3	9 336	62,3	szerb: 1339;9 53				3 438	23
Bácskéketehegy (Feketic)			216	4,6	3 319	70,8	219				742	
Magyarcsernye (Nova Crnja)	140	0,8	789	4,8	3 697	22,7	9					
város			123	4,5	2 401	87,6	szerb: 108				9	
Toba			8	0,7	1 031	93,8	szerb: 12					
Törökbecse (Novi Bečej)	348	1,1	1 297	4,3	7 269	24						
Hódság (Odžaci)	858	2,2	2 786	7,34	2 582	6,8	47		1 390	3,7		
Gombos (Bogajevo)			266	10,4	1 926	75,3	szerb: 52					
Ópáta (Opovo)	71	0,6	319	2,76	71	0,6	655	5,7				
Pancsova (Pančevo)	2 767	2,5	10 297	8,32	6 476	5,2	2 216	1,8	2 006	1,6	makedon: 10 421	8,4
Pečinci	153	0,8	700	3,6	37	0,2						
Zichyfalva-Plandiste-i járás												
Urményháza (Jer- menovci)			22	1,5	1 036	71,2	6 szerb: 60		45		román: 48 nem nyilatkozott 115	
Ruma	1 345	2,6	5 365	9,74	1 894	3,44	4 423	8				
Zenta (Senta)	295	0,9	1 481	4,85	25 140	82,4	szerb: 2909	9,5				
Zombor (Sombor)	4 355	4,44	14 058	14,18	18 813	19	15 228 572	15,4				
Bezdan			566	9,3	4 425	72,7	szerb: 445 109		10		19	
Doroszló			72	3,37	1 649	77,4	szerb: 263 1198					
Nemesmilitics (Svetozar Miletić)			193	5,23	2 082	56,5	szerb: 160 34					
Bácsgyulafalva (Te- lečka)			39	1,6	2 188	90	szerb: 132 41484	26,8				
Szabadka (Subotica)	4 927	3,36	16 738	10,83	71 064	46	szerb: 20694; 28	13,4			1 462	1
Bácsszőllős (B. Vi- nogradí)			57	2,43	2 223	94,8	szerb: 25 378					
Kelebia			114	5,7	1 322	66,2	szerb: 153 858					

Járás település	1971		1981		magyarok		horvátok + bunjevácok		szlovákok		csergőcök	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Palics			589	8,96	4 535	69	szerb: 813 144				50	
Csantavér			171	1,7	8 979	88,5	szerb: 588				46	
Nagyfénny (Žednik)			481	8,5	1 035	18,2	2 335 1 680 137				57	
Hajdújárás (Hajdu- kovo)			62	2,15	2 553	88,7	szerb: 110					
Sremska Mitrovica	1 955	2,5	7 344	8,63	1 015	1,2	4 632	5,4				
Temerin	225	1,1	1 266	5,6	10 018	44,4						
város			415	3,64	9 574	84	53 szerb: 1179				20	
Csóka	123	0,7	659	4	9 761	58,6			323	2	20	
város			271	5	3 420	63,2	48 szerb: 1557				29	
Hódegyháza (Jazovo)			12	0,95	1 234	97,8	1 szerb: 9					
Pádé (Padej)			87	2,5	2 520	72,7	9 szerb: 759					
Feketető (Crna Bara)			36	4	534	60,7	4 szerb: 266					
Egyházaskér (Vrbica)			1	0,15	635	97,1	11 szerb: 11					
Šid	1 001	2,6	3 074	8,2	412	1,1	6 628	17,7	3 208	8,6		
Vajdaság (Vojvodina)	46 928	2,4	167 215	8,22	385 356	18,9	118 958	5,85	69 549	3,4	43 304	2,1

Forrás: SAP Vojvodina Pokrajinski zavod za statistiku
 Popis stanovništva . . . 1981 godina. Knjiga I.
 Rezultati po naseljima . . . Novi Sad, sept. 1983. g.
 Statistički bilten, 114. Novi Sad, jula 1982. g.

A ROMÁNIAI MAGYAR OKTATÁS HELYZETE 1945-BEN

ENYEDI SÁNDOR

A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) új helyzetet teremtett Erdélyben. Észak-Erdélyben a magyar lakosság számára lehetőség nyílt arra, hogy az 1919-től fokozatosan elsorvasztott iskolahálózatát új alapokra helyezze, korrigálja azokat az iskolahálózati aránytalanságokat, amelyek tudatos, több mint kétévtizedes nacionalista iskolapolitika következtében jöttek létre. Ez a törekvés azonban hátrányosan érintette a korábban az állam fokozott támogatásával működött román nyelvű iskolahálózatot. Az újabb egyoldalú (de ezúttal ellenkező előjelű) tendenciát felerősítette a kétirányú menekültáradat is.

Kolozsvár magyar és román szempontból egyaránt iskolaközpontnak számított. Többévszázados magyar iskolái a magyar művelődéstörténetben kiemelkedő jelentőségűek. 1919 után a román államgépezet tudatosan törekedett a román iskolák számának szüntelen növelésére megpróbálván ellensúlyozni a túlnyomó részt magyar tradíciójú Kolozsvár sokévszázados hagyományait.

1940 novemberében a munkáját befejező katonai közigazgatás képviselői azt jelentik Kolozsvárról,¹ hogy a működésre kész középiskolák és szakiskolák közül az állami gyakorló fiú, az állami gyakorló leánygimnáziumnak van román tagozata, az Állami Tanítóképző Intézetben az alsó három osztály román anyanyelvű is, van nyolcosztályos görögkatolikus román tanítási nyelvű háztartási iskola. 1940 őszén a város középfokú és szakiskolaiban 3.189 magyar és 754 román anyanyelvű beiskolázott diák van. Észak-Erdélyben összesen öt román nyelvű felekezeti középiskola működött, a már említett kolozsváriakon kívül Szamosújváron egy román görögkatolikus tanítóképző, gyakorló gimnáziummal; ugyanitt tanítóképző ugyancsak gyakorló iskolával együtt. Nagyváradon szintén volt román görögkatolikus tanítóképző (amelyet még 1784-ben Dragos Moise alapított), Naszódon viszont román tanítási nyelvű az állami gimnázium, összesen 404 tanulóval (1941-es adat). Nyolcosztályos tagozatos iskolájuk volt Besztercén, valamint Nagyváradon, a fiúgimnáziumban és a már említett két kolozsvári gimnáziumban. Román tanítási nyelvű polgári iskola működött Besztercén, és a nagyváradi kereskedelmi iskolának volt négyosztályos román tagozata.²

Dél-Erdélyben 1919 után a mintegy félmillió magyarországi elvesztette korábbi iskoláinak jelentős részét, az állami magyar iskolák csaknem teljesen megszűntek, a meglévő iskolákat kizárólag az egyházak tartották fenn. Az egyházi kimutatások szerint³ 1941-ben a következőkből állt a magyar nyelvű iskolahálózat: összesen 9 magyar óvoda működött (ebből 5 római katolikus teljes, 3 tagozatos és 1 református). Az elemi népiskolák száma 186 teljes, és 7 tagozati (64 római katolikus 118 református, 5 unitárius, 6 evangélikus). Két papnevelő intézet volt: római katolikus Gyulafehérváron, református Nagenyeden. Tanítóképző: Nagenyeden (fiú), Nagyszebenben római katolikus (lány). Polgári iskola (4 osztályos gimnázium): római katolikus (lány) Gyulafehérváron, Brassóban, Nagyszebenben és Petrozsényben (Aradon, Temesváron, Lugoson tagozatként), római katolikus (fiú): Temesváron; és református (lány): Brassóban. Elméleti líceum (későbbi nevén 8 osztályos főgimnázium): római katolikus (fiú): Gyulafehérváron, Brassóban és Aradon, református (fiú): Nagenyeden. Kereskedelmi líceum működött Nagyszebenben (katolikus lány), Brassóban (református fiú és lány). A fenti felsorolásból egyértelmű, hogy a dél-erdélyi magyar oktatás két legfontosabb központja ekkoriban Nagenyed és Gyulafehérvár.

Bár Erdély mindkét részében ismételten szorgalmazták újabb középiskolák megnyitását (a magyarok Dél-Erdélyben, a románok Észak-Erdélyben), a háborús gazdasági viszonyok, valamint a fokozódó politikai feszültség miatt a nemzetiségi iskolahálózat bővítésére nem nyílt lehetőség. Sőt a későbbiekben tovább romlottak a viszonyok. 1943. őszén több dél-

erdélyi magyar iskolát bezártak, a Bethlen Kollégium, valamint a brassói fiú és lány kereskedelmi iskola évnnyitóját a román kormány többször későbbre halasztotta, végül betiltotta.⁴

1940–1944 között az észak-erdélyi román iskolák, illetve a dél-erdélyi magyar iskolák helyzete a két állam közötti *alku tárgya volt*, s minthogy közöttük a feszültség nem csökkent, hanem inkább fokozódott – az iskolák a teljes bizonytalanságban várhatták a háborús események alakulását.

Az 1944. augusztus 23-i romániai fordulat, valamint az ezt követő szeptember 12-i román-szovjet fegyverszüneti egyezmény megkötése előrevetítette, hogy rövidesen Erdélyben is gyökeres változásokra kerül sor. A döntő fordulat után a román hadsereg a szovjet hadsereg oldalán indulhatott tovább Erdély felé. Az előretörő hadseregek mögött 1944. október 12-én megalakult az Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) azokból a demokrata pártokból és szervezetekből, amelyek elfogadták a Román Kommunista Párt programjavaslatát a fasizmus teljes szétzúzására, a demokratikusnak hirdetett új államrend megteremtésére. Románia baloldali, demokratikus magyarsága október 16-án Brassóban létrehozta a MADOSZ folytatásaként a saját érdekvédelmi és politikai szervezetét, a Magyar Népi Szövetséget, amely csatlakozott az ODA célkitűzéseéhez.

A háború zűrzavaros heteiben nemcsak a demokratikus erők aktivizálódtak, hanem a reakció is kihasználta a hátszágban levő kaotikus állapotokat. Az előrehaladó katonák nyomában Iuliu Maniu fél-katonai fegyveres bandái büntető akciókat hajtottak végre a magyar lakosság ellen, amiért a szovjet katonai hatóságok mintegy négy hónapra, november 14-től március elejéig visszaállították Észak-Erdély területén a szovjet katonai közigazgatást. A szovjet hatóságok módot nyújtottak arra, hogy az átmeneti időszakban az észak-erdélyi lakosság maga alkossa meg gazdasági, politikai és kulturális szerveit.⁵ Ebben az időszakban Észak-Erdélyben román és magyar vezetők közül álló közigazgatás jön létre, a terület tizenegy megyéjének a többségében érvényesült a demokratikus fejlődést támogató két nyelvű vezetés. Kolozsváron például a román főispánnak magyar helyettese lett, a polgármester magyar, helyettese pedig román volt.

Ebben a városban már nyolc hónapja szünetelt a tanítás. Az ideiglenes vezetés munkájának az eredményeként december 4-én valamennyi népiskolában megkezdődhetett a tanítás, a kolozsvári magyar nyelvű leánygimnázium kivételével a középiskolák is megnyithatták kapuikat.⁶ A behatásokat továbbra is folytatták, mert a tanulók létszáma ekkor még mindössze kétharmada volt az egy évvel korábbinak, ami azzal magyarázható, hogy a bombázások elől sokan vidéken húzódtak meg, s a közlekedési eszközök híján eddig még nem tudtak visszatérni a városba. December 4-én a beiratkozott tanulók létszáma Kolozsváron 3 317 főt tett ki. Kolozs megye területén is folytatódott a tanítás megszervezése. A megyében 153 állami és 27 felekezeti, tehát összesen 180 iskola kezdte meg az új tanévet. Az iskolák alsó tagozatain elegendő volt a gyerekek létszáma, de a felsőbb osztályok tanulóinak száma megcsappant, a háború utolsó szakaszában elvitték a leventeköteles gyerekeket, akik közül csak kevesen térhettek vissza. Az élelmezési nehézségek és a felszerelés hiánya miatt ebben az átmeneti tanévben nem volt kollégiumi bentlakás, Kolozsváron a tanárok létszáma elegendő, inkább vidéken nem volt elég képzett pedagógus. Ugyanakkor egy új korszak küszöbén a helyi hatóságok szükségesnek látták a tankerület 700 tanárának, tanítójának a múltját kivizsgálni, ezért ellenőrző bizottságot állítottak fel. A bizottság a tanévkezdés idejére 430 tanárt, tanítót igazolt a megvizsgált 472-ből.

Az illetékes hatóságok a tanügy területén megvalósítandó demokratikus célkitűzések érdekében külön román és magyar tankerületet szerveztek Kolozsváron. Az észak-erdélyi magyar tankerületi főigazgatónak Hadházy Sándor tanárt nevezték ki. Az ő kezébe futottak össze a vidéki és kolozsvári jelentések az iskolahálózat állapotáról, a különféle problémákról. Az első hetekben azonban képtelenség volt felmérni a valós és pontos helyzetet, mert a vidéki

iskolákkal a kapcsolatok esetlegesek voltak. December elején Zilahról az a hír jött, hogy küszöbön van a nagymúltú Wesselényi gimnázium megnyitása, január első napjaiban pedig Bánffyhunadról jelentették, hogy a hatosztályos iskolában több mint 200 tanuló van. Január 12-én meglelégedéssel nyugtázta a magyar tankerület vezetője: „Román–magyar viszonylatban a megértés teljes. A román tankerületi főigazgatósággal a legnagyobb egyetértésben közösen dolgozunk. Ellentétnek még az árnyéka sem lelhető fel.” Tárgyalások folynak a pénzügyigazgatósággal a tanerők fizetésének a folyósítása ügyében. Január közepén a kolozsvári és Kolozs megyei magyar tanítású felekezeti iskolák tanszemélyzete nevében küldöttség kereste fel a főispáni hivatalt és memorandumban kérte, hogy a felekezeti iskolák tanszemélyzetének fizetését az állami iskolákkal egyenlően biztosítsák a hatóságok. A Magyar Népi Szövetség által támogatott küldöttséget a főispán képviselője biztosította, hogy a kérést méltányosan fogják megoldani.⁸

Az észak-erdélyi magyar tényezők természetesen élénk figyelemmel kísérték mindazt, ami Romániában történt, hiszen köztudott volt, hogy nem tarthat hosszú ideig Erdély e részének státusza. Az mindenképpen biztatónak ígérkezett, hogy Kolozsváron és Marosvásárhelyen már eddig is teljes mértékben érvényesült a közigazgatás kétnyelvűsége. Marosvásárhelyen január végén az ODA nagy jelentőségű határozatot hozott a nyelv kérdésében. A Kommunista Párt javaslatára a tanács kimondotta, hogy Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely területén a hivatalos nyelv a magyar és a román. A megyei, városi és községi közigazgatás a többséget alkotó lakosság nyelvén történik, de minden hatóság köteles a területen élő másik nép nyelvén is hivatalosan elfogadni és elintézni a szóbeli és írásbeli megkereséseket. E területen a kifüggesztett feliratok kétnyelvűek voltak, mindez vonatkozik az utcaelnevezésekre, az üzletek, a gyárak, és más intézmények felirataira is. Az eddigi magyar, illetve régebben román közigazgatási gyakorlattól eltérően egyaránt hivatalosnak tekintik ezentúl a községek és városok magyar és román nevét, s a postát és a vasutat kötelezik arra, hogy mind a magyar, mind a román helységnévre szóló és bármely nyelven faladott küldeményt rendeltetési helyére továbbítsa. Maros-Torda megye területén az állomások feliratait ezentúl két nyelven függesztik ki, mégpedig olyan sorrendben, ahogyan a város, illetve község lakosainak többsége magyar vagy román. Intézkedtek arról is, hogy tiszteletben tartva a nemzetiségek arányszámát, a hivatalokba két nyelven tudó személyeket nevezzenek ki. A határozat kimondta: „Tekintse mindenki legelemibb emberi kötelességének, hogy a velünk együtt élő másik nép nyelvének szabad használatát és kultúrájának szabad fejlődését ne csak tiszteletben tartsa, de lehetőleg hatékonyan támogassa is. Aki azonban az Erdélyben élő népek anyanyelvének szabad használatát megakadályozná, vagy kultúrtevékenységében őket gátolná, a nemzetiségek közötti testvéri békét akadályozná vagy zavarná, s ebben az irányban bárminemű tevékenységet fejtene ki, fasisztának, illetve a fasiszmus ügynökének és a nép árulójának tekintendő és a legsúlyosabb büntetésben részesül.” (A határozat megszegőinek három éves börtönbüntetést helyeztek kilátásba.)⁹

Közfigyelmet keltett az a bukaresti hír, mely szerint még 1944. november 8-án létrehozták a *nemzetiségügyi minisztériumot*. A minisztérium (amelynek első neve: Nemzetiségi Kisebbségek Minisztériuma volt) élére a Néppárt képviselőjét,¹⁰ a börtönt is megjáró Vlădescu-Răcoasă professzort nevezték ki. A nemzetiségi kérdés fontosságát jelezte az a tény is, hogy Bukarestben 1945. január 22-én nagygyűlést tartott a romániai *Magyar Népi Szövetség*, amely tíz pontban konkretizálta a legsürgősebb nemzetiségi követeléseket.¹¹ A magyar lakosság megnyugvással vette tudomásul, hogy a követelések a nemzeti egyenjogúság megteremtésének szükségességét hangsúlyozzák. Többek között kimondták: „A romániai Magyar Népi Szövetség megállapítja, hogy Erdély demokratikus újjáépítése csak a nemzetiségek teljes egyenjogúsága és az együtt lakó népek testvéri együttműködése útján lehetséges.” S éppen ezért: „A gyűlés kéri az anyanyelv szabad használatát a közélet minden területén úgy írásban, mint szóban, és kéri azoknak a sovinszta elemeknek a megbüntetését,

akik a magyar nyelvhasználatát megakadályozzák:, kérünk demokratikus magyarnyelvű oktatást magyar tanárokkal, az illető helységeiben lakó magyarok számarányához mérten; kérjük a fasiszta diktatúra alatt bezárt felekezeti magyar iskolák újramegnyitását." A gyűlés után pár nappal a nemzetiségi miniszter nyilatkozott a kolozsvári Világosság munkatársának a minisztérium célkitűzéseiről. Az iskolákkal kapcsolatosan a következőket jelentette ki: „Mindig a helyi viszonyokhoz és szükségletekhez fogjuk igazítani az iskolát. Egy azonban kétségtelen: a törvény kimondja, hogy az állam köteles a tanítást biztosítani az illető nemzetiségek nyelvén minden vonalon és minden fokon, az óvodáktól az egyetemig Így tehát biztosítva hiszem a magyarság szabadságát kulturális, közigazgatási és természetesen közgazdasági téren egyaránt."

A törvény, amire a miniszter hivatkozik, egészen friss, a miniszter nyilatkozata után két nappal, 1945. február 7-én jelent meg nyomtatásban, s a Nemzetiségi Statutum néven ismeretes.¹³ E törvény - bár a marosvásárhelyi ODA határozathoz képest szűkmarkúbb - a nemzetiségi viszonyokat teljesen új alapokra akarta helyezni, s előírásai (ha némely részben sommásan is) jelezték, hogy a korábbi diszkriminációs törvények érvényüket veszítették. Az általános rendelkezések mellett szabályozza a nyelvhasználatra vonatkozó új törvényes előírásokat, s többek között külön fejezet tárgyalja a közoktatásra vonatkozó előírásokat, paragrafusokat. A 18. paragrafus kimondja, hogy a román állam biztosítja az anyanyelvi oktatást – az állami elemi, középfokú és felsőfokú iskolák útján – mindazoknak az együtt élő nemzetiségeknek, amelyek megfelelő számú tanulóval rendelkeznek. A törvény azt is kimondja, hogy a nemzetiségi felekezeti iskolák ugyanolyan államsegélyben részesülnek, mint a román felekezeti iskolák. A törvény betartásáról a nemzetiségügyi minisztérium gondoskodik.

A törvény minden hiánya ellenére utat nyitott a nemzetiségek egyenjogúsítása felé, törvényes alapot teremtett a magyar iskolahálózat átfogó kiépítéséhez. A román törvényhozás rendszerében először történt jogi gondoskodás a románok és az országban velük együtt élő nemzetiségek közötti egyenjogúság megteremtésével.

A Rădescu tábornok kormányának a lemondásával pedig megnyílt az út az első demokratikus kormány megteremtése előtt. 1945. március 6-án alakította meg kormányát dr. Petru Groza. Groza március 8-án levelet intézett Sztálinhoz, és kérte a román közigazgatás újbóli bevezetését Észak-Erdély területére. Ez esetben – ígérte Groza -a román kormány biztosítani fogja a területen élő nemzetiségek jogait, nyugalmát, valamint az ottani intézmények zavartalan működtetését. Sztálin válaszában kifejtette, hogy a rendért, a csendért, a nemzetiségek jogainak a biztosításáért felelősséget vállaló kormánynak engedélyezi, hogy a román közigazgatást Észak-Erdélyre is kiterjessze.¹⁴ „A román kormány tudja, hogy annak a közigazgatásnak, amely bevonul ebbe az országrészbe, védelmeznie kell az együttlakó népek jogait, s módszerében az egész lakossággal szemben az egyenlőség elveit kell meghonosítania. . ." – nyilatkozta dr. Petru Groza a Sztálinhoz küldött levelében. Amikor 1945. március 13-án dr. Petru Groza beszédet tartott a kolozsvári Szabadság téren, a város akkor még túlnyomórészt magyar lakossága bizalommal üdvözölte a demokrata államfőt, aki anyanyelvén szólt a tömeghez, s aki már első intézkedéseivel segíteni akarta a teljes jogegyenlőség megteremtését. Az első rendeletek a felelősséget hangsúlyozzák, amelyeket a román közigazgatás bevezetésével a demokratikus kormány vállalt a külföld és az ország dolgozói előtt. Vlădescu-Racoasa nemzetiségügyi miniszter – visszatérve Észak-Erdélyből – Bukarestben határozottan jelentette ki: „. . . azok a hibák, melyeknek következménye volt a román közigazgatás ideiglenes eltávolítása Észak-Erdélyből, nem fognak megismétlődni." A tapasztalatról megállapította, hogy a Magyar Népi Szövetség észak-erdélyi bizottsága a legnagyobb bizalmát fejezte ki a Groza-kormány iránt. A nemzetiségi minisztérium – jelentette ki a miniszter – a nemzetiségi törvények előkészítésével foglalkozik, s azoknak a szankcióknak a megállapításával, amelyek a törvény megszegőit illetik.¹⁵

A Magyar Népi Szövetség észak-erdélyi bizottsága – szoros együttműködésben a szervezet brassói központjával – még márciusban egy huszonegy pontból álló memorandumban foglalta össze legsürgősebb kívánságait. „A romániai Magyar Népi Szövetség nem mint kívülálló közli kívánságait, hanem mint munkatárs, aki az ország problémáinak a feltárásával segíteni akar, hogy a kormány, amelytől a nép történelmi változásokat vár, minél hamarabb és minél eredményesebben végezhesse el demokratikus hivatását” – hangzik a kormányhoz intézett memorandum.¹⁶

A kormány természetesen nem volt könnyű helyzetben: le kellett szerelnie a román történelmi pártok meg-megújuló támadásait, a román és magyar részről megnyilvánuló sovinszta uszítást, s a maga oldalára kellett állítania az uszítás mérgeitől nem mentes tömegeket. A Román Kommunista Párt akkori főtitkára Gh. Gheorghiu Dej – aki a kormányban ekkor még a szerény közlekedési tárcát tölti be – joggal hangsúlyozta: „A Groza-kormány demokratikus politikája következtében az erdélyi magyarság teljes jogot nyert arra, hogy használhassa anyanyelvét az iskolákban, az államigazgatásban, hogy nemzeti kultúrájának és hagyományainak fejlődése érdekében szervezkedhessék.”¹⁷

Az eltérő történelmi előzmények miatt a magyar nyelvű oktatásnak *eltérő volt a helyzete Erdély északi, illetve déli részén*. Észak-Erdélyben gazdag, kiépített iskolahálózat volt, délen viszont alig maradt anyanyelvű iskola. A Magyar Népi Szövetség stratégiai álláspontja így merőben eltérő volt a két térség tekintetében: északon arra kellett törekedni (amire különben a Groza-Sztálin levélváltás lehetőséget is nyújt), hogy lehetőleg át kell menteni a magyar nyelvű iskolákat a jövő számára, fokozatosan biztosítva az iskolák demokratikus szellemét, délen pedig meg kell kezdeni – sok helyen az alapok lerakásával - az anyanyelvű iskolák létesítését. Az MNSZ - mint demokratikus érdekvédelmi és politikai szerv – feladatrendszeréből adódóan maga akarja kézben tartani az irányítást, szoros együttműködésben a nemzetiségi minisztériummal és a szaktárcával, a nemzeti nevelési minisztériummal.

1945 januárjától a Groza-kormány beiktatásáig az észak-erdélyi iskolák az ODA egyik szervének, a Központi Tanácsadó Testületnek a közoktatásra vonatkozó irányelvei alapján végezték tevékenységüket.¹⁸ Ezek az irányelvek előírták, hogy az iskolákban a vallásoktatás fakultatív jellegű, azaz minden tizenhat éven aluli tanulónak (még a felekezeti iskolákban is) a szülők írásban kötelesek bejelenteni, hogy óhajtják gyermekük vallásoktatását vagy nem. A tizenhat éven felüli tanulók maguk döntenek ebben a kérdésben. 1945. április elején Bukarestbe utazott Hadházy Sándor tankerületi főigazgató és Nagy Géza, a tanügyi szakszervezet titkára, hogy a Groza-kormánnyal tárgyaljon. A megbeszélések eredményeként a kormánysszervek elismerték a magyar iskolák nyilvánossági jogát, a magyar tanszemélyzetnek azonnal kiutaltak négyszáz millió lejt (infláció volt!) és megállapodtak a magyar tanszemélyzet hivatalos besorolásának meggyorsításáról. Az állami szervek ígéretet tettek arra, hogy rendszeresen folyósítják a magyar tanszemélyzet fizetését is.¹⁹ A tárgyalások egyik pozitív fejleménye volt, hogy a Groza-kormány intézkedett az ekkor 320 éves nagyenyedi Bethlen Kollégium megnyitásáról.²⁰

Észak-Erdély visszacsatolása a román közigazgatásba azzal a következménnyel is járt, hogy a régi, de a bécsi döntés következtében kettévágott megyék újra egyesülhettek. Így került vissza Kolozs megyéhez Tordaszentlászló és Magyarfenes a dél-erdélyi Aranyos-Torda megyétől. Április folyamán mindkét falut meglátogatta Pogăceanu Vasile főispán és dr. Csögör Lajos alispán, akik meghallgatták a két magyar lakosságú falu panaszait, s intézkedtek, hogy a két helység kapjon magyar jegyzőt, s mindkét faluba újra küldjenek magyar tanítókat a beszüntetett magyar nyelvű oktatás újrakezdésére.²¹

Hasonló helyzet volt a Kolozsvár környéki Györgyfalván is, amelyet a bécsi döntés elválasztott Kolozsvártól. Az Antonescu-rendszer idején itt megszüntették a magyar nyelvű tanítást; s ha valamelyik gyerek magyarul mert szólni, minden szóért 2 lej vagy egy tojás

büntetést kellett fizetnie. Amikor 1945 májusában újraindulhatott a magyar nyelvű tanítás, a kiküldött három tanítónő keserűen állapíthatta meg, hogy a gyerekek jórésze alig tud írni, olvasni.²²

A Magyar Népi Szövetség első országos, Kolozsváron, május 6–13. között tartott kongresszusa ráirányította a figyelmet a megoldatlan iskolai kérdésekre. A kongresszuson a küldöttek szabadon mondhatták el panaszait. Maros-Torda vármegye küldötteként Szócs Béla vasesztergályos elmondta,²³ hogy Marosvásárhely nemcsak a meglévő magyar iskolákhoz ragaszkodik, hanem a demokráciától a szükségleteknek megfelelően újabb iskolák megnyitását várja. Felvetette a magyar műegyetem létesítésének eshetőségét Vásárhelyen, továbbá Székelyudvarhelyen villamosipari, Sepsiszentgyörgyön bőripari, Csíkszeredában útépitési és kőfaragási, Gyergyószentmiklóson erdőkitermelési, Baróton pedig bányászati szakiskolákat kellene létesíteni. Lukács János, Beszterce-Naszód vármegye képviselője beszámolt az óradnai magyarokról, akiknek legalább egy négyosztályos magyar középiskolára volna szükségük.²⁴ Fogaras küldötte elmondta, hogy a református egyház még mindig nem kapta vissza az egyház épületeit és az iskolát. Háromszék megye küldötte kifejtette, hogy a lakosság 93%-a magyar, és már „Szabadság” címmel megjelenő hetilapjuk is van; az összes iskolák működnek, de a felekezeti iskolák tanítói négy hónapja nem kapták meg fizetésüket. A kongresszus – míg számtalan megoldásra váró tanügyi problémát tárgyalt - dörgő tapssal jutalmazta azt a bejelentést, hogy működnek már a híres dél-erdélyi iskolák: a nagyenyedi Bethlen Kollégium, a gyulafehérvári, brassói, aradi és temesvári magyar középiskolák.²⁵

A felekezetek képviselői iskoláik érdekében gyümölcsöző tárgyalásokat folytattak a minisztériumban, Czikó Nándor, a nemzetiségi minisztérium tanácsosa biztató pártfogásban részesítette a kéréseiket előadó egyházi küldötteket, amiért a püspökök táviratban fejezték ki köszönetüket.²⁶

Az MNSZ I. kongresszusának határozatai központi helyet szentelnek a nemzetiségi iskolaproblémák mielőbbi megoldásának. Határozatba foglalta az MNSZ a szabad iskolaválasztás jogát, az MNSZ fenntartotta magának a jogot arra, hogy a szövetség állapítsa meg hol, milyen fokú anyanyelvű iskolára van szükség. Kérte, a közoktatásügyi minisztérium alá rendelt magyar tanügyi szervek igazgassák és ellenőrizzék a magyar iskolákat; legyen négy önálló magyar tankerületi főigazgatóság (Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Szatmáron és Aradon). A határozat kimondja: „A Magyar Népi Szövetség járjon közbe a kormánynál, hogy a magyar tanügyi igazgatást a legsürgősebben terjesszék ki az összes romániai magyar iskolára, hogy a dél-erdélyi és az okiráltsági magyar iskolákat is minél előbb megszervezhessük és tanerőkkel elláthassuk.” A határozat kilenc pontban foglalja össze az iskolák szervezésének és működésének elveit. Közülük a legfontosabbak: Hogyha egy községben húsz magyar iskolaköteles gyermek van, az állam létesítsen magyar szekciót. Az iskolaépületek elosztása a magyar és román iskolák között a legsürgősebben megoldandó. Ez az illetékes magyar tanügyi szervek bevonásával történjék. Külön alfejezet foglalkozik a tantervekkel és tankönyvekkel, valamint a tanszeméllyel. A jövőre vonatkozóan a határozat előírja, hogy az MNSZ Kolozsvár székhellyel alakítson állandó közművelődési bizottságot, amely tartsa számon az iskolakérdéseket, támogassa a tanügyi szerveket.²⁷

Az 1944/1945-ös csonka tanév rendkívüli körülményeiből adódóan a tanköteles ifjúság egy része önhibáján kívül nem járhatott iskolába, nem tudta letenni vizsgáit. A diszkriminációs faji törvények, vagy a háborús eseményekben való kényszerű, de kötelező részvétel, esetleg átmeneti vizsgálati fogság egyesek számára hónapokra elzárta az iskolákat. A Groza-kormány jogilag lehetővé tette, hogy számukra a különböző iskolák összevont és rendkívüli vizsgalehetőséget biztosítsanak.²⁸ Ugyancsak a tanév záróakkordja maradt megszervezni a magyar középiskolás diákok érettségi vizsgáinak a lebonyolítását. A minisztérium az MNSZ javaslatára kinevezte az érettségiztető bizottságok tagjait. Ismereteink csak az észak-erdélyi területre vonatkoznak. E terület hat városában: Kolozsváron,²⁹ Nagyváradon,³⁰ Szatmáron,³¹

Marosvásárhelyen,³² Székelyudvarhelyen és Sepsiszentgyörgyön³⁴ létesítettek érettségiztető központokat. Az 1945-ös érettségi vizsgákon a következő tantárggyal szerepeltek: magyar nyelv és irodalom, román nyelv (mint társalgási nyelv) latin nyelv, szabadon lehetett választani a francia, német, angol, olasz és az orosz nyelv között. Érettségi tantárgy volt a filozófia, a történelem, a földrajz, a mennyiségtan és a vegytan.³⁵ A *csonka tanév* során számtalan nehézséggel kellett szembenézni: a legtöbb iskolából hiányoztak az alapvető taneszközök, vidéken jelentős volt a tanerőhiány, és különösen sok gondot okozott még hosszú ideig a megfelelő iskolaépületek hiánya. Néhány iskolát még mindig katonai célok miatt foglaltak le. 1945 nyarán a korábban elmenekültek közül egyre többen térnek vissza Dél-Erdélyből, s így a román lakosság fokozott mértékben tartott igényt iskolaépületekre. Ez a tanév inkább az átmenetiség jegyeit viselte magán, az igazi érdemi munka feltételeinek megteremtése a következő tanévre várt.

Mivel számos kérdés gyökeres megoldásra várt, az MNSZ offenzívába ment át. Egy népes küldöttség (Kurkó Gyárfás, Demeter János, Czikó Nándor, Oláh Péter, Méliusz József és Takáts Lajos) Bukarestben tárgyalásokat kezdett dr. Petru Grozával és Vasile Lucával, az ODA főtitkárával.³⁶ A bizottság felvetette az oktatás megoldásra váró kérdéseit is. A tárgyalások eredményeként az oktatásügyi miniszter hatálytalanította azt a rendeletet, amely az 1940. szeptember 1. és 1944. szeptember 1. között Észak-Erdélyben szerzett bizonyítványok és oklevelek érvényességét különözeti vizsgák letételéhez kötötte. Kimondták, hogy ezek a bizonyítványok és oklevelek éppen olyan érvényűek, mint az ország egyéb területén szerzett bizonyítványok, oklevelek. A rendelkezésnek különös jelentősége van azokban a dél-erdélyi felekezeti iskolákban, amelyeknek eddig nem volt nyilvánossági joguk, s tanulóik kénytelenek voltak külön bizottság előtt vizsgázni. Intézkedés történt aziránt is, hogy a tanárok besorolási bizottsága haladéktalanul kezdje el a munkát.

A Magyar Népi Szövetség keretében kolozsvári székhellyel már eredményesen működött a közművelődési bizottság (vezetője Balogh Edgár), amelynek keretében öt alosztályt állítottak fel. Ezek egyike az iskolai ügyosztály, létrejöttéről 1945. július 1-jén tájékoztattott a sajtó.³⁷ Az ügyosztályban részt vettek egyetemi tanárok, tanfelügyelők (Hadházy Sándor, Kali Sándor) és írók. Nagy Géza, Székely Mihály, Venczel József és Venczel László más tanügyi szakemberekkel együtt hozzáfogott a romániai magyar iskolák teljes kataszterének felállításához, különös tekintettel a dél-erdélyi magyarság iskolaiigényeire.

A Magyar Népi Szövetség tudatában volt annak, hogy a *magyar tanügyi hálózat* kiépítése terén Dél-Erdélyben kell elérnie döntő fordulatot: itt volt legnagyobb az asszimiláció veszélye, s a magyar lakosság közösség megtartó ereje az elmúlt negyed században itt volt kitéve a legnagyobb kihívásnak. Ezért 1945. június 25-ére magyar tanítókongresszust hívott össze Aradra.³⁸ A magyarlakta területek közül talán Aradon és Arad megyében volt a legszembetűnőbb a magyar értelmiség hiánya, s bár már Kolozsváron újraindulhatott a később Bolyai János nevét felvevő magyar egyetem, Aradról mégsem tudtak egyetemi hallgatót küldeni, mert a városban 1945-ben mindössze egy négyosztályos katolikus gimnázium működött (tehát a mai V–VIII. általános iskolai osztálynak megfelelő), s hiányzott az ezt követő líceumi tagozat. De hiányoztak Aradról a magyar tanítók is, ami annál is inkább szembetűnő, mert a hivatalos statisztika szerint a város magyar lakossága a nagy veszteségek ellenére is még mindig meghaladta a húszezret. Aradon nem volt és most sincs magyar tanítóképző; a magyar tanítókat hosszú évtizedek óta kihálásra ítélték. Az aradi magyar nemzetiségű tanítók megtették az első intézkedéseket arra, hogy statisztikai adatokból megállapítsák, hány magyar nemzetiségű óvodai és elemi oktatásra kötelezett gyermek van. „Meg vagyunk győződve arról, hogy igen sok olyan gyermek kerül elő, akik eddig nem anyanyelvükön tanultak, vagy pedig egyáltalán nem jártak iskolába. Különösen vonatkozik ez a tanyai ifjúságra, amelynek soraiban sajnos a fasiszta rendszerek elnyomó intézkedései következtében az írástudatlanság növekedett” – mondotta az alpolgármester, az MNSZ

alelnöke, aki szükségesnek vélte a nyugdíjasok visszahívását és a különböző nyelvvizsgákon elbuktatottaknak jogaikba való visszahelyezését. „A demokrácia él és halad. Bizonyítéka ennek a kolozsvári magyar egyetem megnyitása, amely újból csak azt mutatja, hogy a romániai magyarság útja együtt halad Groza Péter kormányának az útjával. Szebb és boldogabb jövőnk felépítésében mindenkinek részt kell vennie” - hangsúlyozta Hegyvári Mihály, az MNSZ aradi elnöke. A hiányzó tankönyvek ügyében sürgették, hogy a kolozsvári Józsa Béla Athenaeum (mint kiadó) és a Romániai Magyar Írók Szövetsége mint koordinátor pártólólág lépjen közbe.

Kurkó Gyárfás a Brassóban megjelenő Népi Egység című lapnak nyilatkozott a *romániai magyarság időszéri kérdéseiről*³⁹ Az MNSZ ajánlására ezeket a személyeket kérdések között tartotta számon a magyar iskolaügy kérdését. Kitért az országban levő, csaknem ezer főt kitevő magyar állampolgárságú pedagógusok ügyére. Az illetékes kormánytényezőkkel elvben már megállapodtak abban, hogy a romániai magyar tanügy káderhiányra való tekintettel ezeket a tanárokat és tanítókat egy évi időtartamra szerződtetik. Az MNSZ ajánlására ezeket a személyeket feltételesen alkalmazták, és vizsgálat tárgyává teszik, hogy a magyar állampolgárságú pedagógusok milyen mértékben segítik elő a román-magyar megbékélést, együttműködést. Amennyiben munkájuk ellen nem merül fel kifogás, egy év múltán folyamodhatnak román állampolgárságért.

Július folyamán a Nemzetnevelésügyi Minisztérium több rendeletet adott ki, amely tükrözi az MNSZ-szel folytatott több mint hat hétig tartó tárgyalások eredményeit.⁴⁰ Az egyik új rendelet értelmében⁴¹ a minisztérium az ország egész területén működő valamennyi magyar tannyelvű nép- és középiskolát a kolozsvári tankerületi főigazgatóság magyar tagozatának a hatáskörébe utalta. Több száz munkásszülő beadványára válaszul a minisztérium a következő tanévre is engedélyezte a kolozsvári állami polgári leányiskola elméleti al gimnáziumként való működését.⁴² Egy másik miniszteri leirat érvényesnek ismeri el az 1944/45-ös tanévben szerzett magyar okleveleket.

Július folyamán Vlădescu-Răcoasă nemzetiségi miniszter Aradra látogatott, ahol a helyi vezetők 135 magyar pedagógusi állást kértek a város és a megye számára.⁴³ A miniszter a kérés iránt megértést tanúsított, és a magyar nyelvű Szabadság című lap számára érdekes nyilatkozatot adott. „Három törvénytervezetet terjesztettem a minisztertanács elé. A minisztertanács néhány napon belül meg is szavazza azokat, és törvényerőre emelkednek. Az első törvény szigorúan megtiltja és súlyos büntetésben részesíti azt, aki valakinek a származása iránt csak érdeklődni is merne. Minden faji megkülönböztetés és meghatározás megszűnt. Mindenkinek joga van bármilyen állást úgy közintézményeknél mint magánvállalatoknál elnyerni. A második törvény azokat a büntető rendelkezéseket foglalja magában, amelyeket azokkal szemben alkalmazunk, akik a törvényt áthágják. A törvény negyedik szakasza megtiltja valamely nemzetiség elleni gyűlölet keltését, a szociális együttműködés és összhang megbontására irányuló minden törekvést. A harmadik törvény döntő és korszakalkotó lesz. Össze fogjuk írni az ország összes lakosait, akiknek vallomást kell tenniük arról, hogy milyen nemzetiségűeknek vallják magukat. Mindenki ahhoz a nemzetiséghez tartozónak vallhatja magát, amelyhez éppen akarja, de ez a nyilatkozat végérvényes és visszavonhatatlan kell legyen.”⁴⁴

Ezek az intézkedések azt jelzik, hogy a hatóságok, de az MNSZ is bizonyos abban, hogy a majdani béketárgyalásokon Erdélyt illetően az 1940. augusztus 30. előtti határokat állítják vissza. A református egyház intézkedései is erre mutattak. Az erdélyi református egyházkerület visszakapta teljes hatáskörét. Vásárhelyi János püspök körlevélben jelentette be, hogy az átmeneti időben (1940-1944 között) létesített esperesi hivatalok és egyházmegyék megszűnnek. Az addig Nagyenyeden működtetett református teológiát szeptember 1-től újra Kolozsvárra teszik át, az összes református iskolák irányítása az egyházkerület kolozsvári székhelyéről történik.⁴⁵

A Magyar Népi Szövetség augusztus 5-re Kolozsvárra összehívott tanügyi értekezlete átfogó képet akart nyerni a magyar nyelvű oktatás országos helyzetéről, a megoldásra váró országos és helyi feladatokról. Az ötnapos értekezlet által felvetett kérdéseket a kormány elé szándékoztak tární. Erre annál is inkább szükség volt, mert az elért eredmények mellett a kormánnyal folytatott megegyezések megvalósítása vidéken komoly ellenállásba ütközött, jelentős – akkori szóhasználatával élve – „a közigazgatásban még megbúvó erők” fáradoztak azon, hogy az elvi megállapodások ne kerüljenek át a gyakorlatba. Az értekezlet megnyitása alkalmából a résztvevők táviratot intéztek a miniszterelnökhöz, az ODA vezetőségéhez és az érdekelt miniszterekhez és a táviratban jelezték, hogy:

1. Dél-Erdélyben a magyar tanszemélyzet április 1-je óta, Észak-Erdélyben pedig június 1-je óta nem kapja meg a fizetését, s legtöbb helyen a tanerők valósággal éheznek.

2. A 406/1945. sz. rendelet törvény (amely az iskolaépületek elosztásáról intézkedik) előírásait sok helyen önkényesen értelmezik a román iskolák vezetői.

3. Észak-Erdélyben a tanköteles gyermekek összeírása során a Kolozsváron működő észak-erdélyi román tanfelügyelőség a tankötelesek nemzetiségét az anyakönyvi kivonat és nem a szülői nyilatkozat alapján állapítja meg (mint ismeretes, 1940 előtt a gyerekek nemzetiségét sok helyen önkényesen románnak állapították meg akkor is, ha a gyerek nemzetiségi volt).

4. Dél-Erdélyben a magyar tanulókat nem írják be a magyar elemi iskolákba, csak abban az esetben, ha a román tanítási nyelvű állami iskolák engedélyét felmutatják.⁴⁶

A konferencián a fenti sérelmekről sokkal részletesebben esett szó. Kiderült, hogy gyakran megszegték a törvényes előírásokat, a tanköteles gyerekeket nem a szülők nyilatkozata alapján, hanem az anyakönyvi kivonat alapján írták össze. E szándék mögött az a cél húzódott meg, hogy minél kevesebb magyar tanszemélyzeti tag kerüljön besorolásra, ugyanis az egyes községekben található tankötelesek száma határozza meg a tanerők számát. „Az összeírásban a nemzetiség az anyakönyvekből állapítandó meg, s nem a vallásból vagy a személyi nyilatkozatból” – mondta ki egy törvénytelen módon megfogalmazott és szétküldött körirat. A megnövekedett számú visszaélések a panaszok garmadát zúdította az MNSZ központjába. Visszaéltek helyzetükkel a Kolozsváron működő elemi iskolai tanítókat besoroló bizottság egyes reakciós tagjai, akik igyekeztek a statisztikákban a magyar tanulók számát mesterségesen is csökkenteni. Balogh Edgár a konferencián tartott beszédében a magyarság egységének a megszilárdítását sürgette, mert csak ez lehet garancia a jogos sérelmek orvoslására. „Mind a Magyar Népi Szövetségnek, mind ennek az értekezletnek csak ez lehet a jelszava: szeptemberben Észak-Erdélyben, Dél-Erdélyben, a Bánságban, és a Regátban is minden magyar anyanyelvű gyermeknek magyar iskolában a helye.”⁴⁷ Az értekezlet állást foglalt a készülöben levő, az állami és felekezeti iskolákkal foglalkozó törvénytervezetekkel szemben, ezeket megjegyzésekkel látta el, véleményezte a minisztérium számára. Foglalkozott az elemi és középiskolai épületekkel, valamint a korábban végzett előmunkálatok alapján állást foglalt új iskolák létesítése ügyében is. Az MNSZ prominens vezetőinek és behívott szakembereinek⁴⁸ részvételével döntő fontosságú határozatok egész sorát fogalmazta meg.

Az új *nemzetiségi oktatási törvény* előkészítése már márciusban megkezdődött a nemzetiségi minisztériumban. Az MNSZ és az iskolákat fenntartó egyházak ismételten foglalkoztak a törvénytervezettel, s a mostani tanügyi értekezlet végleges formába öntötte a tervezettel kapcsolatos összes kiegészítő javaslatokat.⁴⁹ Ez a tervezet megállapította, hogy az állami, felekezeti és nemzetiségi iskolák teljesen egyenlők a jogok és kötelességek tekintetében; a vizsgáztatás minden fokon az illető nemzetiség nyelvén történik; az irodalom és az anyanyelv, valamint az állam nyelve minden vizsga része. Célul azt tűzték ki, hogy magyar gyerekek lehetőleg magyar iskolában tanuljanak, vagy ahol szörványban élnek, mindenhol részesüljenek anyanyelvi oktatásban. A magyar nyelvű szakiskolák számát az értekezlet a korszerű követelmények szellemében próbálta meghatározni. Az értekezletek

nyomatékkal hangsúlyozták, hogy Dél-Erdélyben az Angelescu-féle tanügyi rendszer, valamint az Antonescu-diktatúra elsorvasztotta a magyar iskolákat. Ezért feltétlenül szükséges 18 magyar nyelvű középiskola és 227 állami tannyelvű elemi iskola megnyitása. Az összegyűlt szakemberek hangsúlyozták az 1940 óta megszüntetett magyar felekezeti iskolák megnyitásának fontosságát.

Különösen nagy gondot okozott az *iskolaépületek elosztását szabályozó*, már említett 406. sz. rendelet. A román helyi hatóságok a rendeletet tendenciózusan úgy értelmezték, hogy mindenhol vissza kell állítani a román nyelvű oktatást, ahol 1940-ben románul folyt a tanítás. A törvény valójában azt állítja, hogy mindenhol állami iskola marad az, amely 1940-ben is az volt. Az oktatás nyelvét azonban az új törvény szabja meg a demokrácia szellemében, vagyis az 1940-ben működő állami iskoláknak magyarul, községekben most állami, de magyar nyelvű iskoláknak kell lenniük.

Az értekezleten feltárt esetek világossá tették, hogy a megoldatlan tanügyi problémákat illetően tovább kell folytatni a tárgyalásokat a kormányzatszervekkel. És nemcsak a 406. sz. törvény alkalmazásával kapcsolatos anomáliákról volt szó. Hihetetlenül lassan haladt a kinevezésre váró tanerők besorolásának ügye is. A besorolásoknál érvényesített elvi szempontok sem voltak egyértelműek. Július 9-e óta kezdték meg a besorolásokat, a négytagú bizottság (két román és két magyar tag) vezetője Matescu Constantin főtanfelügyelő volt. Augusztus végéig öt megyére lebontva végezték el a tanerők besorolását: Kolozs megyébe 220, Máramarosba 34, Naszód megyébe 15, Szamos megyébe 35, Maros-Torda megyébe 150, összesen tehát 454 tanító besorolását fejezték be. Ezeket már továbbították Bukarestbe jóváhagyás végett. Az elmenekült, de román állampolgárságú tanítók ugyancsak számíthatnak közeli besorolásukra, és egy külön bizottság végezte – az államinál is körülményesebben – a felekezeti iskolák pedagógusainak a besorolását.⁵⁰ Kolozsváron és Erdély-szerte közel negyedmillió magyar gyerek kezdi meg az új tanévet. Négy-öt tantárgyat kivéve alig lesz a gyerekeknek megfelelő tankönyvük. A tervezett bukaresti tárgyalásokon ebben a kérdésben is előrelépésre számítanak: „Hisszük, hogy ezek a tárgyalások a demokrácia újabb diadalát fogják jelenteni. De a tárgyalások eredményétől függetlenül, fordítsuk figyelmünket ismét tanügyi életünk belső nagy kérdései felé, mert minden keret értéke attól függ, hogy milyen szellemmel lehet kitölteni. . .” – írta Jancsó Elemér a Világosságban.⁵¹

A Magyar Népi Szövetségnek hosszú távra és szívós harcra kellett berendezkednie. Már a konferencián is számos, a magyar oktatás terhére elkövetett túlkapással, visszaéléssel kellett szembenézniük, és ezek a panaszok folytatódtak a konferencia utáni időszakban is. Panasz érkezett Szatmárról és Erdődről (Szatmár megye), mindkét helyen magyar gyerekeket erőszakkal román tanítási nyelvű iskolákba akartak kényszeríteni. Ugyancsak Szatmárból, Nagypeleskéről és Sárközújfaluból jelentették, hogy az iskolaigazgatók a gyerekeket görögkatolikus vallásuk miatt akarták a román iskolába beírni. Amikor a szülők tiltakoztak az akció ellen, önhatalmúlag ruténoknak írták be, és román iskolákba irányították őket, minthogy rutén iskola nem volt. A szülők (Csillag József, Száraz János, Takács Ferenc és más hasonló „ruténok”) az MNSZ gyors közbelépését kérték.⁵² „A harc megszűnt a világon, de a háborúság még tart. . .” – írta Horváth István költő, a közeledő új tanévről medítálva a Világosság hasábjain. „Minden nemzetnek legegységesebb joga, hogy saját anyanyelvén tanuljon, taníttassék és fejezze ki népi kultúráját. . .” – vélte a költő a demokráciának vélt korszak kezdetén.⁵⁵

1945 őszén járványveszély volt Erdélyben, ezért a tanügyi hatóságok kénytelenek voltak a tanév kezdését későbbre halasztani. Az elemi iskolák évkezdését október 15-én, a középiskolákét október 29-ben jelölték meg. De a rendelkezésre álló idő sem bizonyult elegendőnek a problémák megoldásához. A tanulók létszámának az arányában több helyen nem tudták biztosítani a megfelelő épületeket. Kolozsváron magyar óvodák, elemi iskolák maradtak hajléktalanok (például a Szenci Molnár utcai óvoda maradt helyiség nélkül, hasonló

sorsra jutott a Kossuth Lajos utcai 5. sz. elemi iskola vagy a Csokonai utcai 4. sz. elemi iskola. Katonai segédlettel elvették az Eötvös utcai tanítóképző épületét, és városszerte négy magyar középiskola maradt hajlék nélkül.)⁵⁴ De hasonló helyzetbe került magyar középiskolák egy része Nagyváradon, Szatmáron és Marosvásárhelyen.⁵⁵ Hiába voltak kinevezett helyi bizottságok az épületek ésszerű elosztására, a bizottságok egy része nem működött, másik része pedig képtelen volt megoldani a helyzetet. Ezek a megoldatlan problémák helyi torzsalkodásokhoz vezettek és nem használtak a román-magyar közeledés ügyének. Az épületek elosztása ügyében például Kolozsváron a magyar iskolák fokozatosan kedvezőtlen helyzetbe kerültek, a román tanügyi hatóságok viszont a szerzett épületekkel sem voltak megelégedve. Teofil Vescan, az ODA egyik helyi aktivistája, egyetemi tanár például 1945 októberében így látta a helyzetet: „... Az iskolakérdés is zavarja a román lakosságot, amely úgy érzi, hogy öt hatalmas magyar intézmény mellett (a református kollégium, a katolikus gimnázium, az unitárius kollégium, a Marianum, és a református leánygimnázium) nincs egyetlenegy komoly gimnáziuma Erdély fővárosában, és ez igen sokszor megmagyarázza, hogy miért ragaszkodik a gyakorlati iskolák esetében 1940 előtti épületeihez. Az iskolakérdés tehát olyan kérdés, amelyben igen nehéz igazságot teremteni, főleg akkor, amikor az egyik fél az iskolaépületekért és az internátushiányért panaszkodik, míg a másik fél a ki nem fizetett járandóságaiért, a véglegesítés hiánya miatt.” A magyar lap szerkesztőségi jegyzetekben reflektált a megjegyzésekre: „... az iskolaépületek megosztását pedig az MNSZ és a kormány közt létrejött meg-, egyezés kölcsönös betartása nézetünk szerint úgy rendezheti, hogy egyik oldalon sem maradjanak sebek.” S hogy mindez kevesebb félreértéssel történjék, kiküszöböljék a sovinszták kölcsönös acsarkodását, « ülünk össze.. . és beszéljük meg a dolgokat! »⁵⁶ A Monitorul Oficial 1945. október 3-i számában közzétették a romániai magyar elemi oktatást szabályozó rendeletet.⁵⁷ Ez nagy lépés volt a *konzolidáltabb iskolapolitika* megteremtése felé. A rendelet összesen 1054 észak-erdélyi (Kolozs, Maros-Torda, Beszterce-Naszód, Szamos, Máramaros, Szilágy, Szatmár és Bihar megyei) tanító besorolását közli, ugyanakkor még hátra van Csík, Udvarhely, Háromszék vármegyék tanítóinak a besorolása. Dél-Erdélyben ugyanakkor új iskolák megnyitását teszi lehetővé. A rendelet megjelenését követőleg kedvező hírek érkeznek számos dél-erdélyi helységről. Így például Medgyes magyarsága az MNSZ támogatásával magyar nyelvű algimnáziumot állított fel.⁵⁸ 46 magyar iskola kapott működési engedélyt Temes-Torontál megyében (33 egytanerős, kilenc kéttanerős, kettő háromtanerős és két iskola négytanerős).⁵⁹ Megnyíltak az első magyar elemi iskolák Gátalján, Majlátfalván, Fibisen, Folyán.⁶⁰ Igaz, a harc Dél-Erdélyben közel sem zavartalan, számos helyen akadályozzák a magyar iskolák létrehozását. Az Alsó-Fehér megyei Verespatakon,⁶¹ ahol a község lakóinak több mint az egyharmada magyar volt, s ahol 1925 óta nem működött magyar iskola, az iskolaszervezést a demokráciaellenes erők megpróbálták megakadályozni. Az új rendelet kimondta: „A tanulólétszám alsó határa, amely után új elemi iskola létesítendő, 20 lélek.” Ennek azonban 1945-ben még nem minden dél-erdélyi helyen tudtak érvényt szerezni. Néhány nap múltán egy új rendeletben a magyar középiskolák működésére vonatkozó rendeletet adott ki a minisztérium. E rendelet megjelenésével alkalom nyílik mindenütt a magyar középiskolák megtartására vagy felállítására, ahol megfelelő számú magyar tanuló van. A magyar középfokú oktatást szabályozó rendelet közzétételével egyidejűleg aláírták a magyar tanárok besorolását szabályozó miniszteri rendeletet is. 1945 október végén⁶² azt jelenthették Kolozsvárról, Erdély fővárosból, hogy: „Észak-Erdély területén mind az elemi iskolákban, mind a középiskolákban a tanulók anyanyelve szerint megindult az oktatás. Megoldatlan még a magyar tanszemélyzet fizetésének rendezése, és a vegyes lakosságú területeken számos esetben tisztázatlan még az épületek, főleg az igazgatói lakások megosztásának a kérdése.” Ehhez az utóbbi megállapításhoz sok példát lehetne felsorolni. Szamos (az egykori Szolnok-Doboka vármegye területének nagyobb része) megyében például csupán két helyen kapott

igazgatói lakást a magyar iskola igazgatója. Désen az elemi iskolák csak egyháziak (református és katolikus); a középiskolai épületeket elosztó bizottság még mindig nem érkezett meg, a dési magyar gimnázium egyelőre megtűrtként a román iskolában működik, de felszereléssel nem rendelkezik. Szamosújváron van magyar tagozat a középiskolában, de ott egy 1938-as törvényre hivatkozva minden olyan óvodát románként nyilvánítottak, ahol legalább egy román óvoda volt, Széken pedig megszüntették a mezőgazdasági iskolát, felszerelését a bethleni román iskolába hurcolták.⁶³

Az ősz folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy bármennyire is Kolozsvárt tekintették Erdély fővárosának, ebből a városból Erdély egész magyar iskolahálózatát irányítani nem lehet. Ezen a helyzeten akart segíteni a nevelésügyi miniszter egyik újabb rendelete,⁶⁴ amelynek értelmében a romániai magyar iskolaügy intézésére két magyar tankerületi főigazgatóságot létesít: a kolozsvári központ ügykezelésében és ellenőrzésében továbbra is megmaradnak Arad, Bihar, Krassó, Hunyad, Máramaros, Naszód, Szatmár, Szilágy, Szörény, Szamos, Temes-Torontál és Torda vármegye iskolái, a második központ Brassó lesz, ahová Alsó-Fehér, Brassó, Csík, Fogaras, Maros, Udvarhely, Nagyszeben, Nagykovács és Háromszék vármegyék tartoznak. A kolozsvári központ vezetője továbbra is Hadházy Sándor marad, Brassóban Erdélyi Gyula nagyenyedi tanárt nevezték ki, ügyvezető tanfelügyelőnek pedig Fejér Pált, a brassói katolikus gimnázium tanárát. A tárgyalások még folyamatban voltak; kilátásba helyezték, hogy Aradon és Nagyváradon két kirendeltséget szerveznek, ezenkívül további kilenc tanfelügyelőiséget, természetesen magyar személyezéssel. A minisztériummal folytatott tárgyalások elveiről Kurkó Gyárfás azt mondta, hogy „általában ahol kevés iskolánk volt, ott újak felállítását javasoltuk, ahol felesleges volt, ott lemondtunk róla azért, hogy odahelyezhessük, ahol nagyobb szükség van rájuk. A lényeg az, hogy a szakbizottságunk részéről javasolt kellő számú iskola zavartalanul megnyithassa kapuit.”⁶⁵

1945 novemberében az MNSZ kolozsvári gyűlésén – most már a tanévkezdés tapasztalatait összefoglalva - így összegzett Kurkó Gyárfás: „Aki végighallgatta például közművelődési beszámolóinkat, az előtt nyilvánvaló, hogy komoly eredményeket értünk el. Közel kétezer iskolát nyitottunk meg, amelyeket csak a napokban államosított kormányunk, s elmondhatjuk, hogyha csak ezt tettük volna, ez is sokkal több, mint amit reakciós elődeink huszonöt év alatt tettek.”⁶⁶

Valóban: ha a magyar tanügyi helyzet alakulását az 1940 előtti állapotokhoz mérjük, akkor nagy a fejlődés: számtalan helyen évtizedek óta először sikerül új iskolát nyitni (Dél-Erdély), Észak-Erdélyben pedig a korábban kiépült gazdag magyar iskolahálózatot nagy vonalakban sikerült megtartani. A valós szükségletekhez mérve azonban sok további fejlesztés látszott szükségesnek. Ezt talán Nagy Géza tanár, az MNSZ tanügyi előadója tudta a legjobban, hiszen ő mindenhol a meglévő tanulók reális számához mérte a meglévő iskolák számát. S ő nem volt igazán elégedett, amit az is fokozott, hogy az MNSZ a nemzetiségi minisztérium egy tervezete alapján részletes oktatási törvényt dolgozott ki, amelyet azonban a jogi osztályon kedvezőtlenül véleményeztek, s ezért nem léphetett életbe, pedig mindenképpen nagy szükség lett volna rá, mert pontos jogi garanciákkal sok vitának vehették volna elejét. Különösen a tanítók hiánya a szembetűnő (ami persze nyilvánvalóvá teszi, hogy a meglévő tanítóképzők nem elegendőek). „Számításaik szerint több ezer magyar tanítóra van szükség, hogy kielégítően elláthassuk iskolai oktatásunkat. De ezzel kapcsolatban le kell szögezni azt is, hogy a magyar középiskolák száma nem nagy. Sokakat megteveszt ugyanis, hogy az egységes gimnáziumok első osztályait és az algimnáziumokat is egyesek a középiskolákhoz számítják, holott ezek ma már a világ minden művelt államában az általános és kötelező népoktatáshoz tartoznak. Az ezeken felül fennmaradó tényleges középiskoláink száma körülbelül 70, ami azt jelenti, hogy csak minden 20–25 ezer magyarra esik egy-egy, a szó igaz értelmében vett középiskola. Különösen sajnálatos két igen fontos iskolatípusnál tapasztalható hiány: egyfelől az ipari középiskolák terén, melyekből 1940 előtt egy sem volt,

ma is csak öt állami és egy felekezeti működik, másfelől a mezőgazdasági alsó és középfokú iskolák tekintetében, amelyek 1940 után szép számmal létesültek Észak-Erdély területén, jelenleg azonban a felekezeti téli mezőgazdasági iskoláktól eltekintve, alig három-négy maradt belőlük a magyar mezőgazdasági oktatás szolgálatában."

„A középiskolákra vonatkozóan a romániai magyarságnak fejlettebb az iskolarendszere, s a románságnak a demokratikus világban kell behoznia a különbséget a román és magyar középiskolák arányszáma között... Ez azonban korántsem úgy értendő, hogy a magyarok kultúráját vissza akarnók szorítani, hanem csakis úgy, hogy a román népet is fel akarjuk emelni ..." – jelentette ki Kolozsváron Aurel Potop államtitkár.⁶⁸ S bár az MNSZ megértette a román tanügyi törekvéseket, továbbfolytatta harcát a jogosnak vélt célok kivívásáért. Az MNSZ egy küldöttsége 1945. december 3-tól december 19-ig tárgyalásokat folytatott Bukarestben az erdélyi magyarság megoldatlan nemzetiségi célkitűzéseiről. A tárgyalások nem voltak eredménytelenek, s különösen a szociáldemokrata Stefan Voitec közoktatásügyi minisztériumában sikerült néhány égető kérdésben előbbre jutni.⁶⁹

„Mit ért el küldöttségünk Bukarestben?" – címmel Bányai László 1945 utolsó napjaiban nyilatkozatot adott a kormány és az MNSZ között lefolyt tárgyalások eredményeiről. Eredményként emelte ki, hogy a kolozsvári magyar tanügyi felügyelőség által Dél-Erdélybe küldött magyar tanítók részére egyelőre 300 állást létesítettek. Ez a szám a szükségletekhez mérten emelkedni fog, mihelyt a megyei bizottságok az állások létesítésére vonatkozó jelentéseiket megteszik. Az 1940–1944 között Magyarországon szerzett tanítói oklevelek érvényességét a dél-erdélyi népiskolákra is kiterjesztik. A véglegesítő „capacitate" (képeség) vizsgára vonatkozólag a minisztérium ragaszkodott az országos rendelkezésekhez. Eszerint a román egyetemi diplomával rendelkező tanároknak – ha közben a magyar állam véglegesítette őket – a „capacitate" vizsgára kell jelentkezniük, de jogukban áll a vizsgát magyar nyelven, magyar bizottság előtt letenni, és a vizsga a magyar tannyelvű iskolákban jogosít rendes tanári kinevezésre. A kolozsvári és brassói tankerületi felügyelőségekhez új tanfelügyelőket neveztek ki a régiék mellé. A tanárhány orvoslására engedélyezték, hogy óraadói minőségben a jelen tanév végéig alkalmazhatók legyenek a nyugdíjas tanárok, azonkívül az utolsó éves tanárjelöltek. Elrendelték, hogy az úgynevezett nemzeti tantárgyakat (földrajz, történelem, alkotmánytan) a magyar iskolákban magyar nyelven tanítsák. Ugyanakkor megállapították, hogy a román nyelv tanítását az elemi iskola harmadik osztályában kell elkezdni. A magyar ipari középiskolák önállóságát a minisztérium meghagyja, a tanulók számára magyar ipari érettségit ír elő. Engedélyezték a brassói magyar nyelvű ipari líceum első osztályának felállítását. Az udvarhelyi ipari gimnáziummal, valamint az ott felállított román középiskolákkal kapcsolatban elrendelték, hogy a helyszínrre bizottság szálljon ki, mely megállapítani hivatott, van-e kellő számú megyebeli román növendék a középiskolák fenntartására.

Felhívják az illetékesek figyelmét, hogy igyekezzenek az iskolák költségvetése számára póthiteleket elrendelni. A szegénysorsú diákok tankönyvellátására tankönyvsegélyt létesítenek, a tanítóképzők számára a magyar iskolák tanulói is részesülnek ösztöndíjban. A küldöttség közbenjárt a minisztérium számvevőségénél és a pénzügyminisztériumnál az észak-erdélyi magyar tantestületek számára november hónapra esedékes 612 millió lej kiutalása végett. Közbenjártak azért is, hogy a dél-erdélyi magyar tantestületek számára fizessék ki az április 1. óta elmaradt előlegeket. A még mindig katonai használatban levő iskolai épületek felszabadítása érdekében többek közt a kolozsvári református kollégium, a gyulafehérvári katolikus gimnázium és a csombordi református gazdasági iskola épületei ügyében a minisztérium átiratot intézett a hadügyminiszterhez. A küldöttség kérésére ugyanakkor a belügyminisztérium utasította a tordai rendőrséget az általa igénybe vett magyar iskolaépületek visszaadására. További lépések történtek a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem zavartalan működésének biztosítása érdekében.

Az MNSZ végrehajtó bizottsága a megnövekedett feladatok ellátására csaknem folyamatosan ülésezett. Kurkó Gyárfás elnök kijelentette: „Ha valaki sovinizmusnak bélyegzi meg erélyes fellépésünket népünk elemi jogaiért, akkor erre öntudatosan azzal válaszolunk, hogy demokratikus országban egészséges nemzetiségi politikára van szükség. Felelősek vagyunk a romániai magyar nép sorsáért, s ha nem tudjuk tömegeinkre támaszkodva megvédeni a jogegyenlőséget, akkor ezt nemcsak a magyarság sínyli meg, hanem a demokrácia is a maga egészében. . .” Balogh Edgár azt mondta, hogy „az MNSZ legelső feladatának a teljes magyar iskolahálózat megteremtését tekinti.. .”⁷⁰ – ami természetesen nem lehetett kizárólag az 1945/46-os tanév feladata.

Jegyzetek

1. Jelentés a Kolozs vármegye és Kolozsvár szabad királyi város közoktatásügyi intézményeinek állapotáról a katonai közigazgatás befejezésével. 49. p. 3. sz. mell. Kézirat gyanánt. Ráday gyűjtemény. Kézirattár.
2. Kisebbségi körlevél, 1942. 39-40. p.
3. Kisebbségi körlevél, 1943. 368. p.
4. Székely Szó, 1943. november 6.
5. CSATÁRI Dániel: Forgószélben. = Magyar-román viszony 1940-1945. Budapest, 1968. Akadémiai K. 135. p.
6. Erdély, 1944. december 4. Egy 1944. december 1-én keltezett felmérés szerint Kolozsvár összlakossága 73.000 fő, amelynek 83%-a magyar, 11% román és 6% vegyes nemzetiségű. = Magyar Nemzet, 1989. február 11.
7. Világosság, 1945. január 12.
8. Világosság, 1945. január 20.
9. Világosság, 1945. január 25.
10. A Nemzeti Néppárt az ún. polgári középrétegek pártja volt, részt vett a háború utáni koalíciós kormányban, 1949. március 21-én kimondta önfeloszlatását.
11. Világosság, 1945. január 26.
12. Világosság, 1945. február 4.
13. JOÓ Rudolf beszélgetése DEMETER Jánossal. = A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. Budapest, 1983. Kossuth, 1983. 113-118. p.
14. CSATÁRI D.:i.m. 461. p. Orosz-román fegyverszüneti egyezmény. Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása. = Oroszmagyar fegyverszüneti egyezmény. Kolozsvár, 1945. JÓZSA Béla Athenaeum.
15. Világosság, 1945. március 28.
16. Világosság, 1945. március 22.
17. CSATÁRI D.:i.m.
18. Világosság, 1945. január 3.
19. Világosság, 1945. április 10.
20. A Gyulafehérváron alapított, majd Nagyenyedre költöztetett Bethlen Kollégium 1872-ig, a kolozsvári egyetem alapításáig az egyetem szerepét töltötte be, ahol lelkészek, tanárok, jogászok nyertek diplomát. Főiskola jellegét 1896-ig megtartotta, amikor az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsváron teológiát létesített; ekkor a teológiai fakultás felfüggesztette tevékenységét, majd 1940-1944 között újra folytatta a dél-erdélyi lelkészképzés számára. A kollégium 1935-ben Csombordon gazdasági iskolát is alapított. A Bethlen Kollégium a román diktatúra parancsára 1943 nyarától 1945 tavaszáig szüneteltette tevékenységét. (1. Világosság, 1945. április 19.; és Világosság, 1945. október 12.)
21. Világosság, 1945. április 25.
22. Világosság, 1945. május 20.

23. Világosság, 1945. május 13.
24. Világosság, 1945. május 9.
25. Világosság, 1945. május 13.
26. Világosság, 1945. május 17.
27. A romániai Magyar Népi Szövetség határozatai a Kolozsvárt 1945. május 6-13. között megtartott országos nagygyűlésen. Kolozsvár. 13-18. p.
28. Monitorul Oficial 1945. április 13-i számában közölt 275. sz. törvény.
29. Kolozsváron a magyar nyelvű állami gimnázium, a helybeli katolikus, református, unitárius gimnáziumok, valamint a dési állami magyar gimnázium tanulói érettségiztek.
30. Nagyváradon a helybeli állami, a katolikus, református és a nagyszalontai állami gimnázium növendékei.
31. Szatmáron a helybeli állami gimnázium, a református, a katolikus, a nagykárolyi és nagybányai állami gimnázium, a máramaroszi katolikus, a zilahi református és a szilágycsehi állami gimnázium növendékei.
32. Marosvásárhelyen a helybeli állami, református és katolikus iskolák növendékei.
33. Székelyudvarhelyen a református, katolikus, a székelykeresztúri unitárius, a csíkszeredai római katolikus és a gyergyószentmiklósi állami gimnázium tanulói.
34. Sepsiszentgyörgyön református, római katolikus és a kézdivásárhelyi katolikus gimnázium tanulói. (A részleteket lásd a Világosság, 1945. július 4-i számában.)
35. Világosság, 1945. június 10.
36. Világosság, 1945. július 1. (A Magyar Népi Szövetség közbenjárására.)
37. Világosság, 1945. július 1. (Iskolai, színházi, zenei, múzeumi és közegészségügyi ügyosztályokat állított fel az MNSZ közművelődési bizottsága.)
38. Világosság, 1945. július 14.
39. Világosság, 1945. július 4.
40. Világosság, 1945. július 21.
41. A nemzetnevelési minisztérium 167193/július 12-én kelt rendelete.
42. 169701. sz. miniszteri rendelet.
43. Világosság, 1945. augusztus 23.
44. Világosság, 1945. július 25.
45. Világosság, 1945. július 14.
46. Világosság, 1945. augusztus 10.
47. Világosság, 1945. augusztus 9.
48. Az értekezleten Kurkó Gyárfáson, Balogh Edgáron, Csögör Lajoson és Demeter Jánoson kívül a következő tanügyi szakemberek vettek részt: Schiller Sándor igazgató (Sepsiszentgyörgy), Fejér Pál tanár (Brassó), Szigethi József tanár és Lőrinczy Ferenc tanfelügyelő (Marosvásárhely), Erdélyi Gyula tanügyi előadó (Nagyenyed), Szentmiklóssy Ferenc tanár (Gyulafehérvár), Incze János tanfelügyelő (Dés), Szabó Ödön tanfelügyelő (Szatmár), Deák Ferenc igazgató (Nagyvárad), Blédy Géza tanár (Arad), Takács Pál igazgató-tanító (Bukarest); Kolozsvárról: dr. Bodor András igazgató, Cseke Domokos tanár, Czikéli Ernő tanár, dr. Nagy Géza tanár, Venczel László tanár, Simon Elek igazgató, Szövérdi Ferenc gazdasági előadó, Balázs Ernő mérnök, Felszeghy Ödön igazgató, Vitályos Erzsébet igazgató, Lazányi Endre főigazgatóhelyettes, Pap Imre tanár, Kali Simon főtanfelügyelő és Tóth Dénes tanító.
49. Világosság, 1945. augusztus 15.
50. Világosság, 1945. augusztus 16., valamint augusztus 27.
51. Világosság, 1945. augusztus 20.
52. Világosság, 1945. szeptember 7.
53. Világosság, 1945. szeptember 12.
54. Világosság, 1945. szeptember 20., 28., 30., november 30., december 3.

55. Világosság, 1945. november 5., 8.
56. Világosság, 1945. október 7.
57. Világosság, 1945. október 14.
58. Világosság, 1945. december 2.
59. Világosság, 1945. december 21.
60. Világosság, 1945. december 15.
61. Világosság, 1945. december 1.
62. Világosság, 1945. október 31.
63. Világosság, 1945. december 19.
64. Monitorul Oficial, 1945. szeptember 21/215. számában megjelent 242675/246. sz. rendelet a két tankerületi főigazgatóság létesítéséről. A rendeletet kiegészíti a 242676. sz. rendelet is. Különösen a székely megyék estek ki a kolozsvári tankerületi főigazgatóság látóköréből, holott a székely megyékben a tanügy területén elég sok panasz volt. Sepsiszentgyörgyön például, ahol a lakosság 94%-a magyar volt, a román közigazgatás bevezetése után kisajátították a magyar tanfelügyelőség épületét román iskola céljaira. Háromszék megyében 20.000 magyar tanköteles, és 1002 román tanköteles gyerek volt. Nagy ütemben helyezték át a román pedagógusokat. Harminchat tisztviselő gyereket nyolc odahelyezett román pedagógus oktatott. Csík megyében a román csendőrség Tudor Spirache román iskolaigazgató felbujtására megkísérelte megszerezni a magyar iskolákat. Csíkszeredába tizenöt román gyerekhez két román tanítót neveztek ki; Gyergyószentmiklóson húszhoz négyet, Szépvízen hat gyerekhez kettőt. Ezzel szemben az egész megyében 160 magyar tanító volt besorolás nélkül, s mindössze 40 működhetett. Székelyudvarhelyen tíz tanulóhoz öt román tanítót neveztek ki, ugyanitt ehhez az iskolához kinevezett nyolc román tisztviselő közül egy sem tudott magyarul. 1945. decemberében egy adat szerint a magyar tanító 26.000, a román tanító 80.000 lej fizetést kapott. (Az adatok Kelemen Sándor: Az erdélyi helyzet c. 1946-ban Budapesten megjelentetett kiadványából valók, 26-27. p. Itt található az MNSZ dr. Petru Grozához intézett két memorandumának szövege is.)
65. Világosság, 1945. szeptember 10.
66. Világosság, 1945. november 23.
67. Világosság, 1945. december 8.
68. Világosság, 1945. október 31.
69. Világosság, 1945. december 31.
70. Világosság, 1945. szeptember 30.

1. sz. melléklet

RENDELET A MAGYAR NYELVŰ ELEMI OKTATÁS MEGSZERVEZÉSÉRŐL

1.szakasz. Az összes – jelenleg is működő – a törvényben előírt tanulólétszámmal rendelkező magyar nyelvű állami és felekezeti iskolák tovább működnek.

2.szakasz. Az 1940 után bezárt elemi iskolák az állami iskolák jogaival és kötelességeivel 1945 szeptember 1-én ismét megkezdik működésüket.

3.szakasz. Azokon a helyeken, ahol magyar nyelvű felekezeti elemi iskola működik, de a tanszemélyzet nem elég arra, hogy az összes tankötelesek oktatását elvégezhesse és a helyi körülmények megengedik, a tanulók létszámának megfelelően újabb tanítói állások létesítendők.

4.szakasz. Azokban a helységekből, ahol nincsenek felekezeti elemi iskolák, vagy ha vannak is, de nem tudják befogadni az összes magyar anyanyelvű tanulókat, 1945. szeptember 1-i kezdettel önálló vezetéssel felruházott, de az állami elemi iskolák közigazgatási szervek ellenőrzése alá rendelt magyar nyelvű állami elemi iskolák létesítendők. A tanulólétszám alsó határa, amely után új elemi iskola létesítendő, 20 lélek.

5.szakasz. Észak-Erdély területén, azokban a helységekből, ahol román anyanyelvű állami elemi iskola fenntartására nincs elegendő román anyanyelvű tanköteles, ott az iskolai épületek elrendezése tekintetében az 1945. évi 406. számú rendelet törvény 1. szakaszától eltérően, a 406-os törvény 2. szakaszával egyetértésben az iskolaépületek a magyar tanítású állami elemi iskola használatában maradnak. A minisztérium azonban, a tanulók létszámára való tekintet nélkül fenntartja magának a jogot, hogy a román anyanyelvű tanulók saját anyanyelvükön való oktatására ezeken a helyeken tanteröket, vagy vándortanteröket alkalmazzon.

6.szakasz. A vegyes lakosságú helységekből az épületeket és a tantermeket a tanulók számaránya szerint kell megosztani. A természetbeni lakás azt az igazgatót illeti meg, kinek tanulóit többségben vannak, kivéve azt az esetet, ha a két igazgató közül az egyik nő, a másik nőtlen, vagy valamelyiknek saját háza van.

7.szakasz. Az észak-erdélyi felekezeti elemi iskolák tanszemélyzetét a Kolozsváron megalakítandó bizottság sorolja be az állami elemi iskolák számára kiadott 1945. évi 166-ik és 234-ik számú határozat 2. szakaszának 1–7. pontjai szerint.

8.szakasz. A dél-erdélyi magyar felekezeti elemi iskolák tanítóit, az érvényes román törvények szerinti szerzett jogaik figyelembevételével, a miniszterhez intézett kérvény alapján sorolják be. A kérvényhez a szerzett jogokat (I. és II. fokozatú véglegesítő vizsgát) igazoló iratokat hiteles másolatban kell csatolni. A dél-erdélyi magyar tanítók számára véglegesítő és a II. fokozatra jogosító vizsgálatot tartanak az 1945. évi 94704. számú határozat alapján a magyar tankerületi főigazgatóság által javasolt és a miniszter által jóváhagyott bizottság előtt, ebben a bizottságban a román nyelv és irodalom tanára román nemzetiségű, míg az elnöke egy magyar tanfelügyelő lesz. A vizsga időpontja 1945 október 15., székhelye Nagyenyed.

9. szakasz. A magyar helyettes tanítókat (nyugalmazott tanítókat, szolgálatra visszahívott tanítókat, továbbá a gimnáziumi végzettségű tanítókat, valamint a többi más minősítéssel rendelkezőket) a magyar tanfelügyelőség felterjesztésére a közoktatásügyi miniszter nevezi ki.

10.szakasz. A magyar anyanyelvű elemi iskoláknál mutatkozó tanítóhiány pótlására képesítő vizsgálatot fognak tartani ez év őszén az 1945. évi 205066. számú miniszteri határozat alapján. Erre a vizsgálatra a fenti határozatban előírt minősítésűek jelentkezhetnek.

11.szakasz. Azokat a tanítókat, akik az antidemokratikus kormányzatok ideje alatt különböző méltánytalanságok folytán kénytelenek voltak működésüket megszakítani, besorolják, a szolgálati idejükbe ezt az időt beszámítják, anélkül azonban, hogy erre az időre szóló fizetésüket folyósítanak. Ezeket az eseteket esetről-esetre ki fogják vizsgálni és meg fogják oldani.

12.szakasz. A magyar felekezeti elemi iskoláknál a „Dovada”-val (igazolással) történő beiratási rendszer megszűnik. A tanköteles tanulók beiratkozásának ellenőrzésére az igazgatók a beiratkozott tanulókról kötelesek névjegyzéket előterjeszteni az illetékes tanfelügyelőséghez.

13.szakasz. E határozat végrehajtásával az elemi iskolai ügyek osztályfőnöke bízott meg.

Stefan Voite c miniszter

(Forrás: Monitorul Oficial, 1945. október 3.)

A MAGYAR KÖZÉPISKOLÁK MŰKÖDÉSÉRE VONATKOZÓ RENDELET

1. szakasz. Az összes – jelenleg is működő és a törvényben előírt tanulólétszámmal rendelkező – magyar nyelvű állami és felekezeti középiskolák, a hasonló állami iskolák jogaival és kötelezettségeivel felruházva tovább működnek.

2. szakasz. Ott, ahol nincs elegendő román nyelvű tanuló román iskola fenntartására, az 1945. évi 406-os számú rendelettörvény hatálya alá tartozó állami iskolaépületeket a magyar nyelvű középfokú oktatás céljaira adják át.

3. szakasz. A vegyeslakosságú helységeekben, ahol nincs elég épület a román és magyar középiskolák külön-külön elhelyezésére, az iskolaépületeket a tanulók arányszáma szerint kell megosztani. A természetbeni igazgatói lakást az az igazgató foglalja el, akinek a tanulói többségben vannak, kivéve azt az esetet, amikor a két igazgató közül az egyik nős és gyermekei is vannak, míg a másik nőtlen, vagy saját háza van. A lakás nélkül maradt igazgató a természetbeni lakás nélküli igazgatókat megillető illetményt kapja.

4. szakasz. Ahol nincs magyar nyelvű középiskola, de a középiskolák létesítésére előírt tanulólétszám megvan, magyar nyelvű középiskola állítható fel, de csak azokban az osztályokban kezdhető meg a tanítás, amelyekben van elég tanuló. Új iskola létesítésének az a feltétele, hogy a felállítandó iskolával ne haladják meg – az ország román lakosságával szemben – az együttlakó nemzetiségeket számarányuk alapján megillető iskolák számát.

5. szakasz. Átmenetileg ott, ahol azt a körülmények indokolják, megengedhető a fiú és leánytanulók együttoktatása a felső osztályokban is, hasonlóképpen az is, hogy fiúiskoláknál tanárnők és leányiskoláknál tanárok taníthassanak, de csak mint helyettesek vagy kirendelt tanárok és nem mint véglegesített tanerők.

6. szakasz. Az esetben, ha egy iskola tantestületét az állam javadalmazza és tanárait a tisztogató bizottságok előzetes javaslata (aviz) alapján elkészített szabályok szerint sorolják be, a hadifogoly vagy deportált tanárok ugyanolyan elbánásban részesülnek, mint a román nyelvű iskolák hasonló jogállású tanárai.

7. szakasz. Ezt a határozatot a középfokú, tanítóképző, szak- és magániskolák igazgatói hajtják végre.

Bukarest, 1945. október 12.

Stefan Voitec közoktatásügyi miniszter

3. sz. melléklet

MAGYAR NYELVŰ ISKOLAHÁLÓZAT ÉSZAK-ERDÉLYBEN 1945-BEN (A tanári besorolások alapján)

1. Kolozsvári római katolikus fiúgimnázium (főgimnázium)
2. Kolozsvári református fiú főgimnázium
3. Kolozsvári unitárius fiú főgimnázium
4. Kolozsvári állami fiú főgimnázium
5. Kolozsvári római katolikus leány főgimnázium
6. Kolozsvári református leány főgimnázium
7. Kolozsvári állami leány főgimnázium
8. Kolozsvári állami fiúgimnázium
9. Kolozsvári római katolikus leánygimnázium
10. Kolozsvári állami leánygimnázium
11. Kolozsvári református koedukációs gimnázium
12. Kolozsvári állami tanítóképző intézet
13. Kolozsvári állami tanítónőképző intézet
14. Kolozsvári római katolikus kereskedelmi leányközépiskola
15. Kolozsvári állami kereskedelmi leányközépiskola
16. Kolozsvári állami kereskedelmi fiúközépiskola
17. Bánffyhungyadi állami koedukációs gimnázium
18. Nagyváradi római katolikus fiú főgimnázium
19. Nagyváradi állami fiú főgimnázium
20. Nagyváradi római katolikus leány főgimnázium
21. Nagyváradi 1. számú állami fiú főgimnázium
22. Nagyváradi 2. számú állami fiúgimnázium
23. Nagyváradi Szent Vince római katolikus leánygimnázium
24. Nagyváradi református leánygimnázium
25. Nagyváradi állami leánygimnázium
26. Nagyváradi Immaculata római katolikus óvónőképző intézet
27. Nagyváradi állami tanítóképző intézet
28. Nagyváradi állami kereskedelmi leányközépiskola
29. Nagyváradi állami kereskedelmi fiúközépiskola
30. Nagyszalontai állami fiú főgimnázium
31. Nagyszalontai állami leánygimnázium
32. Bihardiószegi állami koedukációs gimnázium
33. Érmihályfalvai állami koedukációs gimnázium
34. Margittai állami koedukációs gimnázium
35. Mezőtelegdi állami koedukációs gimnázium
36. Székelyhídi állami koedukációs gimnázium
37. Élesdi római katolikus koedukációs gimnázium
38. Szatmárnémeti református fiú főgimnázium
39. Szatmárnémeti állami fiú főgimnázium
40. Szatmárnémeti római katolikus leány főgimnázium
41. Szatmárnémeti állami fiúgimnázium
42. Szatmárnémeti római katolikus leánygimnázium

43. Szatmárnémeti református leánygimnázium
44. Szatmárnémeti református óvónőképző intézet
45. Szatmárnémeti állami kereskedelmi fiúközépiskola
46. Szatmárnémeti római katolikus tanítóképző intézet
47. Szatmárnémeti állami kereskedelmi leányközépiskola
48. Szatmárnémeti református leány főgimnázium
49. Nagybányai állami leánygimnázium
50. Nagykárolyi római katolikus koedukációs főgimnázium
51. Nagykárolyi állami koedukációs gimnázium
52. Zilahi református fiú főgimnázium
53. Zilahi állami leánygimnázium
54. Szilágysomlyói állami fiúgimnázium
55. Szilágysomlyói római katolikus leánygimnázium
56. Szilágycsehi állami koedukációs gimnázium
57. Tasnádi állami koedukációs gimnázium
58. Dési állami koedukációs főgimnázium
59. Szamosújvári állami koedukációs kereskedelmi középiskola
60. Szamosújvári állami koedukációs gimnázium
61. Marosvásárhelyi római katolikus fiú főgimnázium
62. Marosvásárhelyi református fiú főgimnázium
63. Marosvásárhelyi állami leány főgimnázium
64. Marosvásárhelyi állami kereskedelmi leány középiskola
65. Szászrégeni római katolikus koedukációs gimnázium
66. Szováta állami koedukációs gimnázium
67. Máramarosszigeti római katolikus fiú főgimnázium
68. Máramarosszigeti római katolikus leánygimnázium
69. Csíkszeredai állami katolikus fiú főgimnázium
70. Csíkszeredai állami leánygimnázium
71. Csíksomlyói római katolikus tanítóképző intézet
72. Gyergyószentmiklósi állami fiú főgimnázium
73. Gyergyószentmiklósi római katolikus leánygimnázium
74. Gyergyóditrói római katolikus koedukációs gimnázium
75. Karcfalvi római katolikus koedukációs gimnázium
76. Gyergyófalvi állami koedukációs gimnázium
77. Székelyudvarhelyi római katolikus fiú főgimnázium
78. Székelyudvarhelyi állami koedukációs gimnázium
79. Székelyudvarhelyi unitárius fiú főgimnázium
80. Székelykeresztúri állami leánygimnázium
81. Sepsiszentgyörgyi református fiú főgimnázium
82. Sepsiszentgyörgyi római katolikus leánygimnázium
83. Sepsiszentgyörgyi református leánygimnázium
84. Kézdivásárhelyi római katolikus fiú főgimnázium
85. Kézdivásárhelyi állami leánygimnázium
86. Baróti állami koedukációs gimnázium

Két tankerületet létesítettek:

1. észak-erdélyit Kolozsvár központtal,
2. dél-erdélyit Brassó központtal.

A Bánság a kolozsvári központhoz került.

A dél-erdélyi középiskolai tanárok besorolása csak később, 1946-ban történt meg, ezért a fenti lista dél-erdélyi magyar középiskolát nem tartalmaz. Feltehetőleg Brassóban, Aradon, Déván és Temesváron létesültek az első magyar nyelvű középiskolák.

4. sz. melléklet

MAGYAR NYELVŰ ÁLLAMI ELEMIS ISKOLÁK KOLOZS MEGYÉBEN 1945-BEN*

1. Apahida
2. Bánffyhunyad
3. Bikal
4. Bogártelke
5. Bonchida
6. Csomafája
7. Doboka
8. Egeres
9. Felsőzsuk
10. Forgácskút
11. Gyalu
12. Gyerőfalva
13. Györgyfalva
14. Hídalmás
15. Inaktelke
16. Kajántó
17. Kalotaszentkirály
18. Ketesd
19. Kide
20. Kolozs
21. Kolozskara
22. Kőrösfő
23. Középlap
24. Magyarfenes
25. Magyarlóna
26. Magyarvista
27. Mákófalva
28. Méra
29. Nagypetri
30. Ördögkeresztúr
31. Páncélcseh
32. Szamosfalva
33. Szászfenes
34. Szentlászló
35. Szucság
36. Tordaszentlászló
37. Válaszút

A felsorolás nem tartalmazza a kolozsvári állami és felekezeti, valamint a megyei magyar felekezeti elemi iskolákat

(Forrás: Világosság, 1945. október 17. A közölt 247626. sz. miniszteri rendelet, amely a kolozs megyei tanítói besorolásokat tartalmazza az iskolák nevének a feltüntetésével.)

5. sz. melléklet

MAGYAR KÖZÉPISKOLÁK KOLOZSVÁRON AZ 1945/46-OS TANÉVBEN

1. Római katolikus főgimnázium	500 tanuló
2. Református főgimnázium	599 tanuló
3. Unitárius főgimnázium	200 tanuló
4. Állami gyakorló fiúiskola	130 tanuló

Leány főgimnáziumok

1. Római katolikus Marianum	300 tanuló
2. Református	565 tanuló
3. Állami leány főgimnázium	216 tanuló

A főgimnáziumokon kívül működnek még:

- állami fiú és leány tanító(nő)képző intézet –
- állami kereskedelmi fiú középiskola 96 tanuló
- római katolikus kereskedelmi
- állami kereskedelmi leányközépiskola

Algimnáziumok:

- római katolikus leány
- református vegyes
- állami fiú és leány (fiúk: 120)

Három szakiskola kezdte meg működését magyar nyelven:

- állami gépipari fiú
- állami almérnöki
- unitárius női ipariskola

román iskolák: 4 román fiú, 4 leány, fiú és leány tanítóképző, 2 kereskedelmi középiskola, 4 szakiskola, Összeségében 16 román és 19 magyar középiskola működött.

(Forrás: Világosság, 1945. okt. 15.)

SUMMARY

Sándor Enyedi: Hopes and Endeavours. Hungarian Education in Romania in 1945

The starting-point of this study is the difference between education in Northern Transylvania and education in Southern Transylvania. Created as a result of the Second Vienna Award of 30 August 1940, which returned the former Hungary. At the end of the war, Petru Groza's government, which took office in March 1945, inherited in Northern Transylvania an adequate network of Hungarian schools. In Southern Transylvania, however, Hungarian schools had been almost completely abolished after 1918.

In 1945 the new administration, proclaiming and promising full equality of rights for the nationalities, was confronted by the task of securing education in the mother tongue at all levels in the whole territory of Transylvania. The only officially approved Hungarian organization for safeguarding nationality interests was the Hungarian Popular League (Magyar Népi Szövetség), which as early as 1945 aimed at creating an autonomous Hungarian school network in Transylvania in line with the size and needs of the Hungarian population there.

Before the Paris Peace Treaty was signed (in 1947), as a result of joint efforts on the part of both the Groza government and the Hungarian Popular League, a wide choice of state and Church schools provided for the educational needs of the Hungarian ethnic group, especially in Northern Transylvania. In spite of extraordinary difficulties, the situation in the south was also promising.

The Groza government's decree on Hungarian elementary and secondary education is published as a supplement to the study.

VALLÁS ÉS EGYHÁZ A JUGOSZLÁVIAI MAGYARSÁG ÉLETÉBEN

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

A kisebbségi egyházak mai állapotának taglalása előtt – úgy véljük – elengedhetetlen a kezdetektől, legalább fő vonalaiban, áttekinteni históriájukat. A történelmi Magyarország földarabolása előtt a ma Jugoszláviához tartozó magyar katolikusok különböző egyházigazgatási egységek tagjai voltak. Az ősi *Csanád egyházmegye* első virágkorát a XIV. században élte. Közel kétszáz évig, a török hódoltság idején nem működhetett a püspökség, újjászervezésére csupán 1716-ban került sor, éspedig Szeged központtal. A történelmi országterület s a Habsburg Birodalom különböző vidékeiről történt újratelepítések után Temesvárt tették meg székhelyül. Az első világháborúig közel egymillióra nő a hívek száma; 246 plébánián és 135 lelkészsen közel négyszáz lekipásztor gondozza őket.¹ Trianon Gellért püspök egyházát három részre szakította. A Tisza, a Duna s a román határ közé ékelődött délnyugati Bánság hetvenhat pappal, 214-473 hívővel (az 1916. évi schematizmus adata) és 53 plébániával a Jugoszláv Királyság uralma alá került. A legnagyobb hányad – 160 plébánia – Romániához került, míg Szeged, Csanád jog szerinti utóda, csak 33 plébánia fölött rendelkezhetett.²

Az 1923-ban létesített, s a belgrádi érsek joghatósága alá került *Bánsági Apostoli Kormányzóság* 1935. évi schematizmusa szerint 200-872 katolikus hívőjük közül 78-980 magyar, 111.182 német volt. Ez már akkor is csupán a felét tette ki az ott élő görögkeleti szerb és román hívők számának. A második világháború után a németek kitelepítésével vagy eltávozásával egyfelől az ortodox számarány tovább növekedett, másfelől viszont azóta itt a katolikusok 90%-át magyarok teszik ki.³ 1972-ig a belgrádi érsekek (Raphael Rodić, Jožef Ijčić és Gavril Bukatko) és Nagybecskereken székelő helynökök vezették a kormányzóságot, akkortól azonban Jung Tamás személyében magyar püspök lett az apostoli kormányzó Nagybecskereken. További fejleményként II. János Pál 1986-ban a kormányzóságot ismét egyházzá emeli Zrenjanini Püspökség néven. Az újonnan alapított *Bánati Püspökség* igen nagy területen (9387 km²) mintegy százezer katolikus hívő gondozását hivatott ellátni, a szórvány-lekipásztorkodás nehéz feltételei között.⁴ Az egyházmegye három esperességre (északi, keleti, déli) oszlik. A bánati püspök 1988 óta Húzsvar László, volt újvidéki esperes-plébános, pápai prelátus, székhelye pedig a nagybecskereki Nepomuki Szent János székesegyház.

Hasonlóképpen Szent István alapította a *Kalocsai Főegyházmegyei* (akkor még püspökségként) Váctól a Duna-Tisza közén át le egész Titelig, a Szerémség egy részét is magába foglalva. Első püspöke, később érseke Asztrik lett – utódai részleges koronázási joggal is rendelkeztek. Százhetven évig e terület is oszmán hódoltság alá került, a ferencesek azonban bujdosva is ellátták a nép lelki gondozását. A múlt század végén Bács-Bodrog vármegye, valamint Horgos és Solt járás egy része képezte a főegyházmegyét.⁵

A trianoni békével jugoszláv fennhatóság alá került a kalocsai érsekség nagyobb része, szám szerint 89 plébánia. A Szentszék 1923-ban Szabadka székhellyel létrehozta a *Bácskai Apostoli Kormányzóságot*, Ludvik Budanovićot pedig kormányzóvá, négy évvel később címzetes püspökké nevezte ki. Az 1941-1944 között ismét Magyarországhoz tartozó Dél-Bácska érseki biztosa Ijjas József, majd 1943-tól ismét az internálásból visszatért Budanović. őt a kormányzásban 1958-ban a szintén bunyevác Matija Zvekanović követi. Kérésére a pápa egy 1968-ban kelt dekrétumával *Szabadkai Püspökséggé* változtatja az apostoli kormányzóságot, püspöke azóta ugyanő.⁶ A bácskai püspökség mai 100 plébániája közül 79 aktív, a 21 volt német parókia pásztor nélkül, minimális hívőszámmal halódik. Az egyházmegyéhez tartozó 360.000 hívő közel 80%-a magyar, egyötöde horvátajkú. A tizenkét esperesség közül magyar többségű az egyik szabadkai, a kanizsai, a zentai, a topolyai, a kúlai, a becsei és az újvidéki. Fele-fele arányban alkotják horvát és magyar hívek a második szabadkai, a zombori és az apatini esperességeket. Horvát jellegű a harmadik szabadkai és a bácsi esperesség.

A harmadik, részben elcsatolt egyházmegye a pécsi, amelynek szlavóniai és délbaranyai területei kerültek Jugoszláviához. A *Pécsi Püspökséget* szintén István király alapította 1009-ben, Tolna, Baranya, Pozsega s a hajdani Valkó vármegyére kiterjedően. Idővel az egyházmegye egy részét a zágrábi püspökséghez csatolták. A századforduló 177 plébániájából 28-at érintett a főhatalomváltozás. A Verőce megyei 13 közül csupán egy, a čepini volt részben magyar nyelvű, Baranyában úgyszintén a vegyes (német-magyar-horvát) nyelvűség dominált. A Pécsi Püspökség jugoszláv fennhatóság alá került részét mint külön Észak-Szerémi és Dél-Baranyai Apostoli Kormányzóságot 1922-ben a bosznia-szerémi (djakovári) püspök, Antun Akšamović joghatósága alá rendelte a Szentszék. A két világháború között mintegy hetvenezer magyar katolikus élt itt. 1941–1944-ig e terület ismét a Pécsi Egyházmegye része lett, az apostoli vikárius tisztét Klein Tivadar pélmonostori kanonok látta el. Miután őt a partizánok meggyilkolták, a pécsi püspök Baranyavár plébánosát nevezte ki az apostoli kormányzóság helynökévé. 1944–1951 között újra Akšamović az apostoli kormányzó, majd XII. Pius pápa Bäuerlein Istvánt teszi meg a helyére, egyben segédpüspöki címet adományozván neki. 1971-ben a Szentszék végérvényesen a Djakovári Egyházmegyéhez csatolta az észak-szerémiakkal együtt a Dél-Baranyai Apostoli Kormányzóság plébániáit is.⁷ Magyar híveik száma időközben húszezer körülire apadt.

A *Szombathelyi Püspökséget* Mária Terézia alapította, Vas vármegyét, Zala és a Muraköz egy részét a veszprémi és zágrábi püspökségből kiszakítva. A 186 plébániát magába foglaló egyházmegye 18 Mura-vidéki parókiáját 1923-ban a Mariborban székelő lavanti püspök joghatósága alá helyezték. Közülük csupán a dobronaki volt tisztán, az alsólendvai, a felsőszentbenedeki és a muraszombati részben magyar nyelvű, a többi helyen szlovén, illetve német volt a szertartás nyelve.

A jugoszláviai római katolikus egyház püspökkari értekezlete élén általában a zágrábi érsek-metropolita áll, jelenleg Franjo Kuharić bíboros. Új fejlemény, hogy az eddigi öt egyháztartomány (Zágráb, Fiume, Split, Szarajevo, Ljubljana) mellé 1986-ban a pápa megalapította a *Belgrádi Főegyházmegyei*. Az új érsek, a szlovén Franc Perko fennhatósága alá került az eddig közvetlenül a Szentszék által kormányzott bácskai és a bánáti püspökség.⁸

A római katolikus vallás mellett a *protestantizmusnak is nagy hagyományai vannak* a jugoszláviai magyarok körében. A hitújítás idejére Bálint és Tamás deák (az Újvidék melletti Kamoncon kezdték a Huszita Biblia fordítását); a kálvinista térítő, Sztárai Mihály és társai, Veresmarty Illés, Szegedi Kis István, valamint a lutheránus igehirdetők, Beythe István, Tőke Ferenc, Szalaszegi György és Kultsár György neve emlékeztet.

A törökidő és az ellenreformáció visszavetette a protestáns hit és kultúra fejlődését. Az erőszakos térítések, templomfoglalások idejét II. József türelmi rendelete (1781) zárta le, amelynek folyományaként a protestáns egyházak erőre kaptak. Bács-Bodrog, Torontál és

Temes újratelepítésekor népesültek be ismét a mai Vajdaság református falvai, városai – a nyolcvanas években Pacsér, Moravica, Piros és más települések, főként a Nagykunságból, Békés és Csongrád megyékből történt kirajzásuk bicentenáriumát ünnepelték.⁹ Trianon előtt a bánáti gyülekezetek a tiszántúli, a bácskaiak a dunamelléki egyházkerülethez, míg a baranyai és a Mura-vidéki egyházak a dunamelléki és dunántúli református püspökséghez tartoztak.

A békeszerződés folytán mintegy félszázezer református került Jugoszláviához, akiknek a háromnegyed része magyarnak vallotta magát. Utána a volt anyaegyházak lelkészei még néhány évig viszonylag szabadon átjárhattak és végezheték szolgálatukat az itteni hívők között. Hosszas vajúdas után, 1928-ban megalakulhatott a Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház, először főesperességgént, Torzsa székhellyel - élén Lepp Péter állt. A négy egyházmegye (Nyugati: Baranya-Szlavónia; Északi: Észak-Bácska; Déli: Dél-Bácska, Keleti: Bánát) közül az utóbbi kettő részben német jellegű volt. 1933-tól Ágoston Sándor bácsfeketehegyi lelkipásztor az egyház első püspöke huszonhét esztendőn keresztül. A második világháború végén 13.000 német reformátust is kitelepítenek, az egyház mintegy 32.000 taggal lépi át az új Jugoszlávia küszöbét. 1960–1981 között az egyházat Csete K. István pacséri lelkipásztor vezette, azóta Hodosy Imre a püspök, ismét Bácsfeketehegyen.

Az 1971. évi gyülekezeti kimutatás 27.000, az 1978-as 22400, az 1988. évi pedig csupán 18-600 református hívőt regisztrált.¹⁰ Az egyházmegyék száma háromra csökkent: Baranya-Szlavóniában Hájek János (Karacs), Bácskában Kiss Antal (Moravica), Bánátban Torontálvásárhelyen (Debelyácsa) Csete Sz. István az esperes. 32 gyülekezet és 53 szóróványközösség tartozik hozzájuk, közülük három cseh és kettő horvát nyelvű, a többi magyar. 1959-ben létrehozták a Jugoszláviai Református Lelkészegyesületet is, amely „a néphatóságokkal való érintkezéseiben az államnyelvet (szerb-horvát), belkörüi szolgálati ügyeiben a tagok anyanyelvét használja.”¹¹ Jelenlegi intéző bizottsági elnöke a hertelendyfalvi Kocsis Antal, titkára pedig az újvidéki Buda József tiszteletes.

A trianoni diktátumot követő időszakban Bánság, Bácska és Dél-Baranya területén 85.000, Szlovéniában 23.000 evangélikus vallású lakos is élt.¹² Döntő többségük szlovák és szlovén, kisebb részük német és horvát volt. 1971-ben a Mura-vidéken 1 700, a horvát esperesség területén 800, a szlovák esperesség kebelében 600 magyar lutheránust tartottak nyilván.¹³ Magyar gyülekezetről Hodoson, Domonkosfán és Alsólendván, filáról Pártosfalván tudunk.¹⁴ Az izraelita felekezet hívei 1921-ben a Vajdaságban 18»800-at tettek ki,¹⁵ későbbi adat nincs birtokunkban. A kiségyházak, szekták szaporodnak, érzékelhetően elvonják a történelmi egyházak híveit – bár akad köztük magyar nyelvű is –, a közösségek igyekeztek többségi jelleget ölteni.

A két világháború között *diszkriminatív államsegélyben részesülhettek a kisebbségi felekezetek*, amely nem volt arányban a pravoszláv egyháznak juttatottal. Az 1926/27-i költségvetési évben például amíg az összlakosság 46,6 százalékát képviselő szerb görögkeleti egyház a segély 48 százalékát kapta, a 39,4 százalékot képviselő római katolikusok csupán 23,5 százalékot.¹⁶ Bár az egyházak nagybirtokait elvették, némi jövedelmet a (máig meglevő) plébániánkénti 10 hektár föld biztosított. Mindamellet új templomok is épültek, új lelkészségeket alapítottak az egyházigazgatási átszervezés következtében. A reformátusok bevételei egyrészt az egyháztagság támogatásából, másrészt adományokból, gyűjtésekből tevődtek össze.

Nem állíthatjuk, hogy az új Jugoszláviában a gondok csökkentek volna. A református egyház földjeit - ahol volt ilyen - elvették. A lelkészek fizetése körülbelül 350 svájci franknak megfelelő összeg, amihez még a szolgálati lakás, a fűtés, a stóla, a temetési, keresztelési, esküvői járandóságok számíthatók. A viszonylag nagy létszámú papi családok e jövedelemből nagyon nehezen tartják fenn magukat. Az egyházak biztosította lelkészi nyugdíj igen szerény, amihez az állam némi kiegészítést nyújt; a társadalombiztosítási díj felén kívül ez az egyetlen állami segítség, ami a lelkipásztorok rendelkezésére áll.¹⁷

Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy az elmúlt évtizedekben mégiscsak renoválták a palicsi kápolnát, a bezdáni, a péterrévei, a temerini és a sajkaslaki római katolikus templomot, az újvidéki, az eszékrétfalusi, a verbászi, a pirosi és a moraviczai református egyházat. Új templomokat is emeltek többek között a katolikusok Bánát-Monostoron és Feketetón, a reformátusok Szabadkán és Szécsiszentlászlón. Mindehhez persze elkelt a külföldi hittestvérek támogatása. Az Egyházak Világtanácsa, a Svájci Evangéliumi Egyház Segélyszolgálat (HEKS), holland és nyugatnémet hívek az orgonadománytól, a csomag-, ruha- és élelemküldésektől a pénzátutalásig számos formát találnak a segítségnyújtásra.

A lelkipásztorok sem számban, sem életkoruknál fogva nem győzik a reájuk háruló feladatokat. Az előregedést mindkét keresztény egyházban észlelik. A lelkész-hiányt egyrészt a háború végi erőszakos paphalálók, másrészt a lelkipásztorok trianoni határ mögé, illetve Németországba távozása is okozta.¹⁸ Számos plébánia, parókia, leányegyház üresen áll, illetve csupán szórványgondozásban részesülhet. A djakovári püspökség területén élő, közel harmincezer magyar ajkú hívő például anyanyelvén úgyszólván soha nem hallhat Istenről, részben a paphiány következtében. A bánáti atyák hatalmas távolságokat utaznak, hogy legalább három helyen misézzenek.¹⁹ A 85 református gyülekezetben mindössze 20 lelkipásztor és 2 lévita szolgál.²⁰ A nehéz körülmények ellenére az egyházak törekszenek – legalább részben – biztosítani az utánpótlást. A két világháború között közel két évtizedig nem folyt magyar nyelvű hittudományi képzés Jugoszláviában – a kispapok szétszórta, Zágrábban, Djakováron, Szarajevóban, Splitben tanultak. 1938-ban megnyitották a szabadkai Paulinum küsszemináriumot, ahol kisebb megszakításokkal magyarul is oktatnak. A katolikus atyák közül ezidőtájt nemegy Nyugat-Európában (Rómában, Strasbourghban, Bécsben, Frankfurtban, Freiburgban stb.) végezte tanulmányait. A reformátusoknak szintén nem állt rendelkezésükre belföldi, anyanyelvű felsőoktatási intézmény, viszont nyitva állt a kolozsvári teológiai fakultás: a két világháború között lelkészi oklevelet kapottak kilenczede odajárt; innen különös érzelmi kötődésük a hasonló jegyeket hordozó erdélyi kisebbségi sorshoz.²¹ Svájc, Németország úgyszintén vállalta délvidéki magyar protestáns lelkipásztorok képzését.

Napjainkban római katolikus teológián tanuló jugoszláviai magyarokról Zágrábban, Djakovárban, Fiumében, Ljubljánában, Mariborban és Szabadkán tudunk. Az utóbbi két főiskolán magyarul is tanulnak. A maribori segédpüspök, Jože Smej a Mura-vidékre készülő valamennyi papnövendék számára (nemzetiségtől függetlenül) bevezette a magyar nyelv oktatását, a hallgatók három hónapos részképzést is kapnak Győrött.²² 1969/70-től a nyolcvanas évek közepéig hatvankilencen tanultak magyarul, heti egy-két alkalommal. Sajnos, az elmúlt negyven évben mindössze egy szlovéniai magyar – Bernád István, a mai lendvai plébános – választotta a papi hivatást.²³

A szabadkai Paulinum – a kelet-jugoszláviai régiók küsszemináriuma – nehéz időközönként keresztül. A háború végén katonai kórházzá alakították, majd 1958. évi államosításáig különböző intézmények működtek benne. Miután az egyház fellebbezését Belgrádban elutasították, 1962-ben a szabadkai Szent Teréz plébánián nyitottak saját gimnáziumot. 1965-re felépült az új Paulinum.²⁴ Az általános iskola nyolc osztályát elvégzettek négy, a tizedik osztály utániak pedig két évet hallgatnak itt a nagyérettségiig.²⁵

Az első években a növendékek kétharmada (60–70 fő) a szabadkai és becskerekai püspökség területéről érkezett.²⁶ A kezdeti népszerűség oka többek között az volt, hogy következetes kétnyelvűséget valósítottak meg: a bácskai horvát fiúknak is kötelezővé tették a magyar nyelv oktatását.²⁷ Később a nyelvi türelmetlenség következtében a magyarórák száma csökkent, majd teljesen megszüntették azokat, sőt az anyanyelvű folyosói beszélgetésért is büntetés járt. Az így érthetően romló előmenetelű magyar diákok eltanácsolása – amely lépés ellen a gyakorló papok tiltakoztak – rontotta az intézet hírnevét, s elriasztotta a magyar fiatalokat. A nyolcvanas évekre némiképp enyhült a légkör: a horvát előadási nyelv ellenére a

heti öt magyaróra, az imádság s a misék kétnyelvűsége, a tanórán kívüli szabad nyelvhasználat növelte az otthonosságérzetét. Bár jelenleg Miocs József igazgatón kívül csak egy magyarajkú tanár oktat itt, az átlagosan 15-20 diák kétharmada magyar.²⁸ Jugoszláviai diákok magyarországi katolikus hittudományi akadémiákon nem tanulhatnak.

A református egyház anyanyelvű lelkészképzési lehetőséggel ma sem rendelkezik. A zágrábi protestáns teológiát nem tekintik sajátjuknak, a kolozsvári főiskolára a háború után nem küldhettek hallgatókat, a hatvanas évek végéig a Magyarországon való tanulást is politikai fenntartások akadályozták. Addig – részben más diploma birtokában – nyugat-európai (ír, angol, skót, svájci, osztrák stb.) intézményekben szereztek képesítést, majd otthon, egyházi bizottság előtt tettek honosító vizsgát. Az elmúlt két évtizedben a debreceni és a budapesti protestáns teológia is megnyílt előttük, mintegy 8–10-en végeztek eddig.²⁹

Ellentétben a magyarországi helyzettel, férfi és női *szerzetesrendek* nagyobb mértékben működhetnek Jugoszlávai területén. Így például Belgrádban jezsuita, Újvidéken, Szabadkán ferences atyák között van tudomásunk magyarokról (ez utóbbi városban rendház is található). A ljubljanai szaléziak közül többen megtanulták nyelvünket, s a Bánát 14 egyházközségében hirdetik Isten igéjét.³⁰ A női rendek közül Zentán, Versecen, Nákófalván és Becskerekén a Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek közösségét, Szabadkán, Nagyfényen, Magyarkanizsán, Dálján, Erdődön a kalocsai iskolanővérek szerény – részben magyarajkú – központjait ismerjük. Békés Gellért a Bánátban magyarul tanuló francia nővérekkel is találkozott.³¹

A lelkészhiányt egyrészt laikus munkatársak bevonásával, másrészt a lelkészi elő- és továbbképzés eszközeivel igyekeznek enyhíteni. Amíg a katolikusoknál inkább az előbbi, a reformátusoknál mindkét forma elterjedt. A bácsfeketehegyi volt árvaházban nyitották meg a lelkész- és egyházimunkás-képző szemináriumot. A református egyház itt tartja hivatalos gyűléseit, teológiai továbbképző akadémiáját, lelkészkonferenciáit, az országos presbiteri és női konferenciákat. Nyaranta három csoportban kiegészítő vallástanításra a konfirmáltakat s a konfirmandusokat is összegyűjtik, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy ily módon a lelkészi hivatás iránti vonzódást is fölébresztik némelyikükben.³²

Nemzetiség és vallás összefüggéséről egy svájci szakmunka a következőképp ír: „Nemzetiségi csoportban és diaszpóra egyházban az azonos hitvallás (felekezet) sohasem jelentheti azt, hogy mindkettő azonos és egységes politikai célkitűzéssel rendelkezik. Különböző célkitűzések esetében a diaszpóra egyház az átfogó, az ellentéteket magában foglaló szervezet. Lelkigondozói és nem nemzetiségi okokból az [...] azonos népi csoportokon belül a különböző hitvallású diaszpóra egyházak léte megköveteli, hogy nemzetiségi kérdésekben (kisebbségi iskolák, nyelvvédelem, népiség és népszokások védelme, politikai artikuláció stb.) a nagyobb állami többség irányában közös képvisellel rendelkezzenek.”³³ A területek jó része azonban nemzetiségileg vegyesen lakott, épp ezért a *többnyelvűség jellemzi a hitéletüket*. Például a Bánátban négy (magyar, horvát, szlovén, bolgár) nyelven folytatott liturgia sem ritka, akár egy adott misén belül.³⁴ Bácskában a bunyevác-magyar együttélés, valamint a Trianon óta többé-kevésbé folyamatos betelepítés következményeként a horvát és magyar nyelv gyakran egyazon hívőközösségben is használatos. A baranyai sokác-magyar falvak gyakorlata például Kiskőszegen ilyen: „A hívőközösség jelenlegi plébánosa Knežević Antal, aki nagyon szép kiejtéssel és hangsúllyal tudja olvasni a magyar írást. A templomi éneket a zenében jártas ember rátermettségével mindkét nyelven vezeti, egyre több és több magyar szót megért. Úgy határozott híveivel, hogy 1987-ben horvát nyelven szervez népmissziót plébániája területén, 1988-ban viszont magyar nyelven. Utóbbi megtartására Sztrikovits János plébánost kérte fel, a Szent Erzsébetről elnevezett újvidéki egyházközség plébánosát. [...] A záró szentmisét [a djakovói püspök] személyesen vezette horvát nyelven, de a liturgia magyarul folyt és a hívek is magyarul énekelték a miseénekeket.”³⁵ A Mura-vidék templomaiban a legkövetkezetesebb a türelem s a

nyelvi egymás mellett élés.³⁶

A reformátusok esetében már szoltunk a néhány nem magyar nyelvű (a korábbi német s a jelenben is élő cseh és horvát) gyülekezetéről. Nos, a két világháború között a verbászi diakonisszaház e nemzetiségek mellett magyar, szlovén és horvát testvéreket is fogadott.³⁷ Az eddig döntően magyar szertartású gyülekezetekben is elmozdulást tapasztalunk a kétnyelvűség irányába. Észak-Rétfalun a sok vegyesházasság miatt

– amelyekben nyelvi-kulturális téren többnyire a magyar s a református enged – az egyháztagek között számos nem magyar s nem református található. Andel Károly lelkész szerint az istentiszteletek még többnyire magyarul, a temetések már inkább horvátul folynak, míg az esküvők, keresztelek során alig hallani magyar szót. Újvidéken is az emberélet fordulóihoz kötődő eseményeken mérhető le a nyelvcsere képét előrevetítő változás. Csupán a nemrég nyugdíjba ment baranyai esperes tudósított nemzetiségmegtartó, erkölcsformáló következetességről: vegyesházasság esetén is mindig ragaszkodott a közösség anyanyelvéhez.³⁸

A vasárnapi és ünnepnap i templomba menetel nemcsak vallásos alkalom, hanem társadalmi megmozdulás is. Ez többek között a hívek külső megjelenésén mérhető le századunk első évtizedéig, ekkor a népviseletet is feltöltötték, s máig élő hagyomány nem egy helyütt, hogy az új ruhában, lábbeliben legelőször a templomba mennek köszönetet mondani.³⁹ Másfelől a *misén, istentiszteleten való részvétel* vállalása a nem hívők előtt az elkötelezettség kinyilvánítását jelenti. A miselátogatás arányán is lemérhető a szekularizáció: amíg saját, dobzonaki vizsgálataink a katolikus lakosság kétharmadánál rögzítettek rendszeres szentmisére járást, ami ünnepekkor gyakorlatilag száz százalékra emelkedik,⁴⁰ addig a szomszédos, alsólendvai plébános már csak a hívek egyötödéről állíthatja ugyanezt.⁴¹ A hetvenes évek elején az észak-bácskai Bezdán 5900 hívéből közönséges vasárnapokon 5-600 jelent meg összesen a két szentmisén.⁴² 1988 őszén egy vasárnap a rétfalusi református templomban 10-en, az eszékiiben 6-an, s a szlavóniai Harasztiban 16-an jelentek meg az istentiszteleten

- a gyülekezet létszáma e településeken 291, 66 és 254.⁴³ A hitüket nem vállalók, a a világi pozíciójukat féltő „rejtőzködők”, a késő este templomba járó „Nikodémusz-keresztyének” nem elhanyagolható, s egyben növekvő réteget képviselnek.⁴⁴ A növekvő közönyt, az értékek ártrendeződését Jugoszláviában is észlelik. Az egyházhoz tartozás tudata ma már nem oly magától értedődő, mint az előző nemzedékekben. Így vall erről Ehmann Imre szabadkai plébános: „Mi a nehéz? A közömbösség általában. Különösen a liturgia iránt.[...] Nem mindegy átélni, hogy a hívek éppen azt nem igénylik, amiért én olyannyira megszenvedtem önmagamban, mire világnézetemet kiépítettem. A mostani nemzedéket a közöny jellemzi. [...] Nem látom, hogy híveim éppen vallásosságuk által merítenének erőt családi és nyelvi önazonosságuk kiforrálására, mélyítésére. Sőt, mintha tudatosan éppen azt a szelet fognák ki a vitorlából, amely egyedül lenne képes előremozdítani őket.”⁴⁵ Református területen hasonlóan érzékelhető a jelenség: „Sokan elhagyták gyülekezetüket, amikor az egyházhoz tartozás már nem érdem, nem felemelkedés lépcsője, hátat fordítottak neki, ha nem ellenséges érzülettel viseltettek iránta.”⁴⁶ Az okokat Narancsik esperes a hajsolt munkában, a fogyasztás-központúságban, a tömegkommunikáció befolyásában jelölte meg beszélgetésünkön.

A *népmozgalmi mutatók* azonban legalább ennyire közrejátszanak a kialakult helyzet előidézésében. A jugoszláv i magyarság natalitása és mortalitása – ellentétben az országon belüli több nemzetével és nemzetiségével, egyben hasonlóságot mutatva az anyanemzet tendenciáival – kedvezőtlen. A folyamatoktól a hívők sem függetleníthetik magukat. Hogy a számok beszéljenek: a Szent Keresztről elnevezett szabadkai egyházközségben évente 200 körül mozog a temetések száma, a kereszteleseké mindig 100 alatt van. Az utolsó huszonhárom esztendőben csupán egyetlen olyan évet zártak, amikor 104 volt az eltemetettek

s 103 a megkereszteltek száma.⁴⁷ Az újvidéki református parókia adatai még riasztóbbak: 1985-ben például a 11 keresztelessel 51 temetés állt szemben.⁴⁸ A dél-baranyai egyház szokása mindmáig dívik. Bár a katolikus házasságok nagyobb része – a reformátusokénak mintegy fele – templomban is kötöttik, a becslések szerint a jugoszláviai magyar házasságok kétharmada idővel felbomlik. A családtervezés, a fogamzásgátló módszerek elterjedése úgyszintén közrejátszik a hívőket is érintő népességfogyásban. Az *országban belüli migráció* a többnyire falun, mezőgazdasági területeken élő magyarságot erőteljesen érinti, a nagyszámú nyugat-európai, tengeren túli jugoszláv vendégmunkás között pedig tízezerével találhatók magyarok. A már külföldön született fiatalok, de munkavállaló szüleik visszatérése is több mint kétséges.

A demográfiai leépülés s a különböző tájakról történő betelepítés-betelepülés sokhelyütt az *egyházak szórvány jellegét* erősíti. A bánáti, horvátországi, alsó-őrségi katolikus egyházközségek életében emiatt számottevő gyengülés észlelhető. A református gyülekezetek diaszpóráként működését úgy a Bácskában (Bácsszőlős, Zenta, Ószivác, Horgos, Kanizsa, Ada, Budiszava, Káty, Becse, Szenttamás stb.), mint a bánáti településeken (Versec, Fehértemplom, Fejértelep, Gálya, Székelykeve stb.) tapasztaljuk. A Mura-vidék félezer református magyarját több mint négy évtizede csupán negyedévenként keresi föl missziós lelkész.⁴⁹

A hitelélet a nehezedő körülmények ellenére változatos. A miserend a templom s a település jellegétől függ: a szórványgondozás évi egy-két alkalmától a napi hat szentmiséig széles skálán mozoghat. Nyelvileg homogén közegben az egynyelvűség, vegyes lakosság esetén az egymást követő különböző nyelvű és/vagy kétnyelvű misék váltak szokásossá. A református istentiszteletek általában vasárnap s egy alkalommal vannak – egy lelkész ekkor sok esetben három helyen is szolgál -, de például az újvidéki Telepen szerda délután is. A szlovéniai magyarok lakta terület három evangélikus temploma (Órihodos, Domonkosra és Alsólendva) közül az utolsó kettőben havonta egy szlovén s egy magyar nyelvű istentiszteletet tartanak, nem helyben lakó pap részvételével. A hódosi parókián hetente szlovén szertartás folyik, csupán az igehirdetés magyar⁵⁰ - A többnyelvűséget - főleg fiatal horvát katolikus papok mentalitása révén – számos helyen a személyi gondokon kívül a tolerancia hiánya, nacionalista felhangok is akadályozzák.

A *hitoktatás lehetőségeit* az állam szigorúan szabályozza: csak az iskolák falain kívül, egyházi helyiségekben folyhat. A benne részt vevő gyermekek nem egyszer számolhatnak tanítói retorziókkal, ennek ellenére a szülők egy része fontosságot tulajdonít a hitbéli szocializációnak.⁵¹ A bácskai katolikus egyházközségekben évről-évre csökken az érdeklődés,⁵² Lendva vidékén azonban a gyermekek mintegy kilenctizede látogatja a többnyire heti egy hittanórát, elsőtől nyolcadik osztályig.⁵³ A református püspöki székhely, Bácsfeketehegy gyermekei számára adatik meg csupán, hogy minden osztály heti két alkalommal is vallásoktatásban részesüljön.⁵⁴ Másutt általában hetente egyszer, sokszor osztatlan, összevont csoportokban sajátítják el a konfirmáció előtti alapismereteket. Szórványvidékeken a lelkészi látogatás évi néhány alkalmára összpontosulnak a hittanórák.

Az *ifjúság és a felnőtt hívő korosztály* vallási „továbbképzésére” is különböző formák alakultak ki. A katolikusoknál az un. neokatekumenátus keretében azok pótolhatják a lemaradásukat, akik lemaradtak az elsőgyónásról, elsőáldozásról és abérnálásról, netán magáról a keresztségről.⁵⁵ A népmissziók, lelki napok, évente, általában helyi vonatkozású, vallási ünnepekhez kötődő kiemelkedő események, amelyeken minden korosztály nagy létszámban vesz részt, s a hitüket csoportmunkában, gyakran főpapi segédlettel mélyítik el.⁵⁶ A házaseletre a jegyesképző tanfolyamokon készítik föl a párokat, ez általában az esküvő előtt hat alkalmat jelent.⁵⁷ A református fiatalok vasárnapi iskolái, hétközi ifjúsági bibliaórái részben a konfirmáció utáni ismeretszinttartást, részben a különböző rendezvényekre, ünnepi műsorokra való felkészülést szolgálják. Több településen élénk élet folyik a női

bibliakörökben – az Újvidék környéki Piroson például már kilencedik évtizede működik nőegylet⁵⁸ –, Bácsfeketehegyen pedig évente megrendezik a nőtestvérek konferenciáját.⁵⁹ Az egyes egyházközségek életét a laikus tagokból álló presbitérium vezeti, élén a lelkésszel és a szintén világi gondnokkal. Mindez magasabb szinten is érvényesül: az egyházmegyéek esperesei s az országos egyház püspöke mellett is elnöktársként laikus gondnok tevékenykedik. A presbiteri konferenciák szintén minden évben a püspöki székhelyen zajlanak.

Mindkét, nagy számú magyar tömörítő egyház súlyt helyez a *szociális munkára*. A szabadkai ferencesek a betegek és öregek ellátása érdekében bevezették az elsőpénteki beteglátogatást, az idősek lelki gondozását és a kórházi betegek fölkeresését. Évente mintegy 900 beteggel foglalkoznak.⁶⁰ Verbászon 1988 őszén a plébánia missziós munkáaga megrendezte a „betegek napját”, amikor gépkocsival rendelkező hívek több mint félszáz idős és beteg embert juttattak el a templomba, olyanokat, akiknek állapota különben nem tenné lehetővé az ottlétüket.⁶¹ A helvét hitvallású protestánsok úgyszintén gyakorolják a gyülekezeti diakóniát: szegényeiket – úgy év közben mint karácsonykor – élelemmel, ruhával, gyógyszerrel segítik.⁶² A már említett nagyhírű nemzetközi szeretetintézmény: a verbászi diakonisszaházuk 1923–1957. között működött; az államosításkor bentlakó hét öreget gyülekezetek családjainál helyezték el externátusi alapon, továbbra is eltartva, ruházva és látogatva őket.⁶³ A bácsfeketehegyi árvaházat, amely huszonhét év alatt 314 gyermeknek adott otthont, 1950-ben kellett föloszlatniuk az épületet azonban az egyház szemináriumi, továbbképzési funkcióval ma is használhatja.⁶⁴ Külmissziós célokra mindkét felekezet asszonyai szép számmal készítenek kézimunkákat, lepraterítőket.

Az *ökumenikus mozgalom* megnyilvánulásai Jugoszláviában talán szerényebbek, mint másutt. A római katolikus egyház elsősorban ünnepi alkalmain érzi szükségét más keresztény hívők s lekipásztorok jelenlétének. Népünk megkeresztelkedésének ezredéves jubileumán a baranyai politikusok vörösmarti hálaadásán a laskói és a hercegszöllősi református lelkész, valamint a hercegszöllősi pravoszláv pópa is tolmácsolta közösségeik üdvözlét.⁶⁵ A keresztény nők világimanapján – amelyet Bácskában a hetvenes évek közepén honosítottak meg Buda tiszteletes és Húzsvar plébános kezdeményezésére – 1987-ben római és görögkatolikus szertartásúak, reformátusok, evangélikusok, pravoszlávok és metodisták imádkoztak együtt magyarul, szerb-horvátul, ruszinul és szlovákul.⁶⁶ Az előbbi bekezdésben említett verbászi „betegek napja” teendőibe a református testvérek is bekapcsolódtak.

Bár református oldalról sem maradnak el az ünnepi meghívások (az újvidéki telepi templom ötvenéves évfordulóján római, görögkatolikus és metodista lekipásztor is jelen volt),⁶⁷ a hétköznapi kapcsolatok mintha önáluk intenzívebbek volnának. Közös szemináriumokat rendeznek országon belüli szlovák evangélikusokkal, román görögkeletiekkel, római katolikusokkal, és más felekezetek lelkészegyesületeit is megkeresték.⁶⁸ Szécsiszentlászló 1967-ben fölavatott református templomának építéséből a helyi katolikus hívek is kivették a részüket, mivel saját templommal nem rendelkeznek, a presbitérium engedélyezte számukra, hogy havonta ott misézhessenek.⁶⁹ Hodosy püspök véleménye szerint ökumenikus munkára csak ott adódik lehetőség, ahol a katolikus hívekkel szemben a reformátusok többségben vannak. Ugyanő jelzi, hogy kánonjuk megkötései és az ökumenikus tanácsban való évenként cserélendő képviselőjük miatt az ortodoxokkal csupán formális az együttműködésük – végső soron, úgy tetszik – csak a reformátusoknak igazán fontos az ökumené.⁷⁰ Ők azok, akik minden évben egyszer meghívják a Vajdaság különböző felekezetű nőtagjait az ún. ökumenikus napra.

Az egyházaknak a települések életét befolyásoló *közművelődési szerepét* a második világháború óta korlátozzák. Mindamelllett tudomásunk van arról, hogy például a horgosi plébánia népművészeti-háziipari gyűjteménynek ad otthont.⁷¹ A reformátusok több helyütt – az egykori Julián-könyvtárak anyagára építve – könyvtárakat tartanak fenn. A Mura-menti

Szécsiszentlászló gyülekezetének orgonistája pedig messzi földön ismert zenekart és népi tánccsoportot szervezett a faluban – természetesen nem az egyház égisze alatt.⁷²

A magyarországi egyházak tömegkommunikációs és könyvkiadási körülményeihez képest is igen szerények azok a lehetőségek, amelyek a magyar ajkú hívők rendelkezésére állnak Jugoszláviában.

Az *elektronikus tömegközlés* a háború óta gyakorlatilag zárva áll az egyházak előtt. Tudomásunk szerint az egyetlen eset, hogy pap televízióon szólhatott híveihez, az az 50 másodperces közvetítés volt, amikor 1986 karácsonyán a ljubljanoi püspök a szlovén tévében beszélt. Szintén fehér holló-számba ment az újvidéki rádió magyar adásában Húzsvar László bánati püspök néhány perces interjúja két évvel később, szintén a szeretet ünnepén. A hazai gyakorlathoz hasonló televíziós miseközvetítések, rádiós egyházi félórák ismeretlenek. A világi sajtó is elzárkózik vallási témák tárgyilagos bemutatásától, egyházi személyiségek megszólaltatása is igen ritka.⁷³

Ami az *egyházak saját nyomdatermékeit* illeti, szintén nem túl gazdag a színskála. Amíg a két világháború között a katolikusoknak négy magyar nyelvű hitbuzgalmi lapjuk volt,⁷⁴ addig utána csak 1963-ban indul meg újból Verbászon a később Újvidékre, majd Becskerekre költözött, havonta megjelenő *Hitélet*, s 1977-től olvasható szabadkai ferencesek magyar folyóirata, az *Agape* (a szerkesztőség ma már szintén Újvidéken működik). A *Hitélet* példányszáma jelenleg 14 ezer, korábban megközelítette a 16 ezret is. A mai, újságformátumú változat nyolc oldalas, 1988-ig viszont színes borítóval, huszonnégy oldalon jelent meg. A P. Harmath Károly szerkesztette *Agape* 3,5-4 ezer példányban szintén havonta jut el az olvasóhoz, tetszetős kivitele - a színes cím- és hátlap, a 24 oldalas terjedelem - miatt a határon túl is kedvelt. A két lapot templomi árusításban vagy előfizetéssel terjesztik.

Katolikus könyvkiadásra magyar nyelven a zágrábi Kršćanska sadasnjost újvidéki fiiláléja, az *Agape* Kiadó vállalkozik. Évi nyolc-tíz könyvcímük részben horvát művek fordítását, részben eredeti magyar alkotások közzétételét jelenti a liturgikus és a vallásos szépirodalom műfajában. Mint bejegyzett, kiviteli jogú vállalat, kötetekinek számottevő hányadát külföldre szánja. Szintén sok kerül át Magyarországra a Katolikusok Kincses Kalendáriumából, amelynek népszerűségét a 30–40 ezres példányszám igazolja. Az újvidéki Mária Neve plébániahivatal is megjelentet imakönyveket, szentek életét népszerűsítő kiadványokat.

A tanulmányíró véleménye szerint a *Hitélet* plébániatörténeti cikkeivel, lelkipásztorok rendszeres interjúival, a magyar egyházközségek krónikájával nemzettudaterősítő missziót végez. Ugyanez már csak részben mondható el az *Agapéről*, s végképp elsikkad az identitás szempontja az egyetemességben teljesen feloldódó naptárban.

Háború előtti református lapról nem sikerült adatra bukkannunk. A jelenleg olvasható periodikumuk, a *Református Élet* 1966 óta jelenik meg, 1600 példányban, 6–8 oldalon. Havi lapként indult, de az utolsó években megjelenése a cenzúra és az adó miatt rendszertelenné s jóval ritkábbá vált – a további léte is kétséges.⁷⁵ Az újság *Házi Áhítat* címmel mellékletet ad ki, napra lebontott vezérigékkel, énekekkel, a Heidelbergi Káté és a svájci Morgenwache alapján. A lap felelős szerkesztője Csete Szemesi István, a mellékletet pedig Békássy Zoltán írja. Az újvidéki, budiszavai és kátyi hívők számára 1974 óta – általában évi egyszeri megjelenéssel – stencilezett „nyílt levelet” adnak ki az újvidéki parókián. E Harangszó című periodika az egyház évi jelentését, anyakönyvi, diakóniai híreket és esetleg rövid írásokat közöl két-három oldalon.

1967 óta a lelkészegyesület egyetlen sajtóterméke a *Református évkönyv*, amelynek mind a szerkesztési munkálatai, mind az előállítása gondokat okoz.⁷⁶ A nyomdaköltségek emelkedése elviselhetetlen terhet ró az egyházra: az eladási ár felét központi kasszából fedezik, külföldi segítséget pedig a vonatkozó előírások értelmében sajtótermékek előállítására nem vehetnek igénybe.⁷⁷ A 3–3,5 ezer példányban megjelenő naptár a

bibliolvasó rész mellett történeti, néprajzi dolgozatokat, egyházközségi beszámolókat, szépirodalmat s a gyülekezetek név- és címtárát is közli. Az egyházon belüli nyelvi változásokat követve az utolsó két évben már néhány horvát nyelvű írás is található benne, s a címlap kétnyelvűvé vált. A tartalmi-formai módosulás az új felelős szerkesztő, Anđel Károly rétfalusi lelkész nevéhez fűződik.

Az utolsó négy évtizedben csupán egy énekeskönyvet adott ki az egyház. A hetvenes években valláskönyvük is megjelent. Más teológiai és vallásos szépirodalmi kötetek közzétételére nincs lehetőségük.

Az evangélikusok Szlovéniában *Evangelicanski list* és *Evangeličanski koledar* címen lapot és naptárat adnak ki, mindkettő tartalmaz néhány magyar nyelvű írást is. A jehovisták Zágrábban *Az Őrtorony* címmel magyar folyóiratot nyomtatnak 1977 óta.

1945 után az új Jugoszláviában az egyházügyeket *közvetlen pártirányítás* jellemezte. Mint az egyik fő ideológus, Edvard Kardelj leszögezte, a Kommunista Szövetség „mindig is síkraszált a teljes vallásszabadságért, így az egyház szabadságáért is, abból indulva ki, hogy a vallásos vagy ateista világszemlélet az ember magánügye és személyi szabadsága. Mint marxisták, tudatában vagyunk a vallás ősrégi társadalmi-történelmi eredetének, tehát annak a szükségnek is, hogy a polgár mint hívő szabad legyen. Ezért a hívő érdekét, hogy ebben a mivoltában szabad legyen, úgy kell tiszteletben tartanunk, mint az ember egyik sajátos érdekét. Társadalmunk arra törekedett tehát, és arra kell is törekednie, hogy a hívő szabadságát tiszteletben tartsuk, mert a vallás egyáltalán nem akadályozza annak, hogy a hívő ember egyenrangúan bekapcsolódjon a szocialista társadalom életébe.” Ugyanakkor utal rá, hogy - főleg a katolikus egyházzal - konfliktushelyzetek is kialakultak, amikor azok politikai céloktól vezérelve, akciókat indítottak a népfelszabadító háború alatt és után. Sőt, „a papság meghatározott része napjainkban is kapcsolatot teremt a szocialistaellenes politikai erővel.”⁷⁹

1953-ben a fenti alapelvekre építve, *vallásügyi törvényt* hoztak, amely a templomi istentiszteletek és a hitoktatás szabadságát valóban biztosította, egyben a lelkészek állami nyugdíjintézetekbe való felvételéről is gondoskodott. A konszolidáció következő állomását az 1964-1966 között lezajlott *jugoszláv-vatikáni tárgyalások* jelentették, amelyek jegyzőkönyve rögzítette a vallási közösségek törvényes jogi helyzetét Jugoszláviában. Az alapelvek az alábbiak: lelkiismereti és vallásfelekezeti szabadság, az egyház és állam különválasztottsága, az összes vallási közösségek egyenjogúsága és egyenlősége, minden állampolgárnak jogi és kötelességi egyenlősége felekezeti és vallási hovatartozására való tekintet nélkül, vallási közösségek szabad alapítása, a vallási közösségek jogi személyi jellegének elismerése. A jegyzőkönyv kitér arra, hogy „a jugoszláv kormány biztosítja a katolikus egyház vallási ügyeinek és vallási szertartásainak szabad végzését, s garantálja a lelkiismereti és vallásszabadságot biztosító törvények következetes alkalmazását is. A jugoszláv fél elismerte továbbá a Szentszék illetékességét és joghatóságát az egyházi vallási természetű kérdések, a lelki életre vonatkozó ügyek területén – amennyiben nincsenek ellentétben a belső államberendezéssel – s megígérte, hogy biztosítja a püspökök vallási és egyházi jellegű kapcsolatainak a fenntartását a Szentszékkal. A Szentszék megbízottja, Agostino Casaroli, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára kijelentette viszont, hogy a papságnak kötelessége végzésében vallási és egyházi keretek között kell mozognia, s nem élhet ezzel vissza politikai céllal.”⁷⁹

A mindennapi gyakorlat kevésbé felhőtlen. A kisebbségi kérdést Kelet-Közép-Európában többnyire nemcsak belügyként, hanem *állambiztonsági, belügyi kérdésként* kezelik. S minthogy az egyházak jelentős számban másajkú tömegeket tömörítenek, ne csodálkozzunk, hogy az egyházügyeket Jugoszláviában is a belügyi titkárságok intézik állami részről. A szövetségi, köztársasági, tartományi, községi és városi szinten kiépített titkárságok *vallási ügyekkel foglalkozó bizottságainak* képviselői ott vannak az egyházak minden jelentős

eseményén, az új egyháztartományt alapító pápai bulla kihirdetésétől a református templomok jubileumi ünnepeikig. Ők adják ki a körmeneti engedélyeket, de tisztviselőik nem egyszer a törvényes *külkapcsolatok ápolását is akadályozzák*.⁸⁰ A nyolcvanas évek elején például a nagybecskereki község belügyi titkársága nem engedte, hogy a bázeli missziói központ kiküldöttje előadást tartson a székvárosban és Itteben.⁸¹ A református kiadványok külföldre küldését sem engedélyezik, 1986 óta pedig egyházi szervezésű külföldi utakra sincs lehetőségük.⁸²

Temetők kisajátításáról, templomépítések és bankügyek bürokratikus akadályozásáról, postai küldemények visszatartásáról szintén tudunk.⁸³ Azzal a megokolással, hogy a szocialista állam gondoskodik a gyerekekről, az idősekről, a betegekről, az intézményes szeretetmunkának is véget vetettek az ötvenes években; a bácsfeketehegyi árvaház és a verbászi diakonisszaház megszüntetéséről korábban szoltunk. A református lelkészegyesület állami dotációja - melyet betegsegélyezési, közgyűlési, szemináriumi, kirándulási és más célokra igényelhetnek - a köztársaságoktól és/vagy a tartománytól, sok esetben kevesebb a kértnél és késik.⁸⁴

Azonban nyitva áll számukra a lehetőség, hogy „vallási érdekeiket a küldöttrendszerben, külön pedig a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségében egybehangolják az összes egyéb társadalmi érdekekkel.”⁸⁵ Hiszen a Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház Lelkészegyesületének alapszabálya többek között a következő feladatokat és célokat állítja a tagok elé: „értékelni a népfelszabadító háború vívmányait és gondosan megőrizni azokat, mint: a nemzeti szabadság, a JSzSzK területén élő népek testvérisége és egysége, valamint egyenjogúsága az ország dolgozó népe szocialista szövetségének keretében, továbbá a szociális igazság és lelkiismereti szabadság; ránevelni a tagokat a néphatóság tiszteletére és arra, hogy politikai célok érdekében ne éljenek vissza a vallással és a templommal; felhívni a tagok figyelmét arra, hogy híveiket hazánk, a JSzSzK iránti őszinte szeretetre neveljék, és segítsék őket abban a munkában, mely a szebb és boldogabb jövő kiépítésére irányul.”⁸⁶

A hatalom s a többé-kevésbé alattvalói szerepre kárhóztatott társadalom egyházhoz való viszonyát jól példázza az a nemzetiségellenes élű *koncepció persorozat*, amelyet orgonaafféreként emlegetnek. 1981 áprilisában egy vasárnapi nagymise után ateista tanárok egy csoportja Bach-hangversenyt hallgatott a horgosi katolikus templomban. Egy diákjuk hívta meg őket, hisz ott volt a környék egyetlen orgonája. Csupán azért, mert átlépték a vallási intézmény küszöbét, vagy a későbbiekben mellettük tanúskodtak, számos embert hurcoltak meg, a legkülönbözőbb eszközökkel próbálták megtörni az ügy konok és kitartó szereplőit. Ahogy a nyolc év után sajtónyilvánosságot kapott botrány krónikása írja: „községi pártelnökök sokasága foglalkozott az ügygel. Igazgató és szakszervezeti elnök bukott bele, tanárok maradtak állás nélkül, akadt, aki külföldre távozott, volt, aki az ügy után avanszált, [...] mert kirohant a célba vett tanárok ellen.”⁸⁷ Az egyházak képviselői és hívei végső soron általában a társadalom periferiájára sodródtak, talán nem túlzás állítanunk: *társadalmon kívüli réteggé váltak*.

A kettős kötődés tételét – miszerint egy nemzeti kisebbséget mindennapi élete, gazdasági érdekei az állampolgársága szerinti nemzet(ek)hez, nyelvi-kulturális, történelmi hagyományai azonban az anyanemzetéhez fűzik – Jugoszláviában sem vonják kétségbe. Mivel az anyanyelvű hitélet és a nemzeti identitás szoros összefüggése nem szorul igazolásra, indokoltnak éreztük tanulmányunk keretében a jugoszláviai magyar vallási közösségeknek a magyarság egyeteméhez kötődő szálaira is kitérni.

A történeti kialakulás taglalásakor már szoltunk egyes plébániák Árpád-kori, református gyülekezetek középkori eredetéről. A *római katolikus egyházközségek* védőszentjei és egyházművészeti emlékei között Jugoszláviában is számos magyar vonatkozást találunk. Zentán például Szent Istvánról elnevezett hívőközösség működik 1770 óta.⁸⁸ A bezdáni templom szentélyében az egyik freskó Szent István és a magyarok megkeresztelkedését

ábrázolja. 1970. augusztus 20-ikától Szent István jubileumi évet tartottak Bácskában és Baranyában, amelynek a Szentszék nunciusi beszéddel, Zvekanović püspök pásztorlevéllel, Bäuerlein djakovári főpásztor a vörösmarti népünnepélyen való személyes részvételével, a főesperességek plébániai tridummal adtak nyomatékokot.⁸⁹ 1988-ban Szent István halálának 950. évfordulójáról hasonló tisztelettel emlékeztek meg: államalapító királyunk életét az Agape cikksorozattal, a Szent Jobb címoldalon való közlésével,⁹⁰ Kosz Cirill djakovári püspök baranyai misével húzta alá a jelentőségét.⁹¹

Másik Árpád-házi uralkodónk, Szent László neve napján a róla elnevezett gombosi egyházközségben rendszeresen búcsút rendeznek, sőt „tiszteletét az elkövetkező években is fokozni szeretnék, hogy az egyházmegyéből egyre többen látogassanak el a gombosi László-napra, és erősödjék hívő népünk tudatában Szent László tisztelete, erényeinek értékelése.”⁹² Mivel a Mura-vidéket még Szent László csatolta vallásilag és közigazgatásilag Magyarországhoz, nem csoda, ha a ma három országot érintő térség számos templomában gyönyörködhetünk Aquila János freskóiban, közöttük nem egy helyütt a Szent László életét megörökítően.⁹³ Folytatva a sort: Péterrévén 1941/42-ben épült meg a Szent Imréről elnevezett lelkészség temploma, tudunk a becseújfalusi Szent Margit plébániáról is. A már említett zentai Szent István egyházközségből kialakult egyik leányegyház Tornyoson a Magyarok Nagyasszonya nevet viseli. Újvidék legtöbb magyar hívőt egyesítő plébániájának védőszentje Árpádházi Szent Erzsébet, hasonlóan a háború után lerombolt úpalánkai neogótikus templomához.

Élő *magyar-magyar kapcsolatokról* egyrészt országon belül, másrészt a határokkal elválasztott nemzetrészek között beszélhetünk. Az előbbire példa a már említett baranyai Szent István ünnepségeken való bácskai papi és hívői részvétel,⁹⁴ vagy viszont, a drávaszögi Bodolya hívőközösségének zarándoklata Újvidék, Pétervárad és Kishegyes templomaiba.⁹⁵ A szlovéniai református gyülekezetek szintén kapcsolatokat építettek ki a vajdasági és horvátországi gyülekezetekkel. Az egymásra figyelés szép példája volt, hogy a részben országos egyházi segítséggel felépült szécsiszentlászlói templomot, valamint a Mura-menti szórványközösségeket 1984 őszén Hodosy püspök is fölkereste a bácsfeketehegyi egyházközség ötven főnyi hívője élén.⁹⁶ A szlovéniai reformátusokat – akik a negyvenes évek vége óta nem rendelkeznek helyben lakó lelkipásztorral – először bácskai, később mind a mai napig baranyai tiszteletesek gondozzák három havonkénti missziós munkával.

A *határon túli magyar papok jugoszláviai látogatásai* meglehetősen szórványosak. A „belügyekbe való beavatkozás” fantomjától való félelmet illusztrálja az a tény, hogy a Rómában élő Békés Gellért volt az első külföldi magyar páter, aki a háború óta látogatást tehetett Bácskában, 1969 nyarán.⁹⁷ Kivételes, hogy az 1970/71. évi Szent István ünnepségeken székelőföldi pap is részt vehetett.⁹⁸ Az anyanemzet pásztorai Jugoszláviában fehér hollónak számítanak az elmúlt negyven évben. Ottlétükről leginkább szlovéniai híreink vannak: a lendvai plébániatemplomban 1985-ben Szakos Gyula székesfehérvári, 1987-ben Póka György szombathelyi megyés püspök bérált.⁹⁹ Vajdasági katolikus papi körökben általános panasz, hogy a magyarországi püspöki kartól évtizedek óta meghívó sem érkezik számukra az anyaországi rendezvényekre.

A református egyházak kapcsolatai – talán a kisebb lélekszám és a nyelvi egység okán – szerencsére élénkebbek. A képzés terén megnyilvánuló, korábban erdélyi s a jelenben magyarországi lehetőségekre már utaltunk. Ezen túlmenőleg a különböző ünnepségekre, jubileumokra kölcsönösen meghívják egymást, bár ez is sokszor nehézségekbe ütközik.

Mindamellet Baranyában budapesti teológiai hallgató végezhetett egyhónapos gyakorlatát, a jugoszláviai egyház országos presbiteri konferenciáin, zsinatain, női konferencián ott vannak magyarországi kollégáik, hittestvéreik – s nemcsak jelenlétükkel, hanem előadásokkal, igehirdetéssel, beszélgetésekkel is szolgálhatják a megmaradás ügyét.¹⁰⁰ *Gyülekezeti kapcsolatokról* a kishatárforgalom megnyitása, a hetvenes évek óta tudunk.

Például a Kerkamenti és az alsóörségi hívek évenként találkoznak, hol Szécsiszentlászlón, hol Bajánsenyén. Ilyenkor az istentiszteleten együtt mondják a zsoltárt, az imádságot, előadást, vetítést rendeznek a vendégek számára, magyar könyv és újságajándékot adnak át egymásnak. Az összejövetel egyben ökumenikus jelleget is ölt, hisz a reformátusok mellett az érintett települések evangélikus, katolikus hívei is részt vesznek benne.¹⁰¹ Az újvidéki református egyház a hetvenes évek végéig többször is szervezett autóbuzsikirándulást határon túli magyar gyülekezetek meglátogatására. Így 1978-ban száz hívő és lekipásztor jutott el Kolozsvárra, a következő évben pedig Magyarországra. Az azóta elburjánzó infláció s a jugoszláv belpolitikai fejlemények miatt újabb utak szervezésétől elálltak.¹⁰²

A magyarországi egyházi kiadványok terjesztésének különféle módjai vannak. Katolikus könyv- és folyóiratbehozatal – így templomi árusítás – nincs, az érvelés a belföldi magyar nyelvű egyházi könyvkiadók és a sajtó meglétére hivatkozik. Mindamellett magyarországi hitbuzgalmi irodalom és szertartáskönyv használatát tapasztaltuk például a dobronaki plébániatemplomban.¹⁰³ Ezenkívül, a sajtótörvény értelmében, postai úton az egyes anyaországi orgánumokból fejenként egy példány fizethető elő, bizonyára számos pap és hívő él ezzel a lehetőséggel. Ugyanígy könyvből is csak egy darab érkezhetsz, ami még nem minősül kereskedelmi mennyiségnek. Az egyes református parókiák is megkapják Magyarországról a Reformátusok Lapját, a Confessiót s a Teológiai Szemlét, sőt Kolozsvárról is a Református Szemlét. Esetenként könyvajándék is érkezik a határon túlról, de még hatékonyabb az a segítség, ami a Magyarországra látogató lelkészeket várja: a magyar egyház támogatásából mindegyikük 500.- Ft értékben vásárolhat a protestáns könyvesboltban. A kölcsönösség jó érzését viszont megkeseríti a korábban említett tiltás, miszerint a jugoszláviai református kiadványok külföldre küldése postai úton nem megengedett. Így állhat elő az a képtelen helyzet, hogy a budapesti Ráday Könyvtár sokszor hiányosan, nagy késéssel s egyéb csatornákon tudja csak beszerezni a jugoszláviai egyházi sajtót, kalendáriumokat és az egyéb hitbuzgalmi irodalmat.

*

Áttekintésünkben igyekeztünk a legfontosabb történeti, szociológiai tényeket fölsorakoztatni, az összegzés szándékával, s nem prekonceptiók utólagos bizonyításának céljával. Az anyanyelvű hitéletet a kulturális identitás része, pozitívumai éppen úgy, mint leépülésének veszélyei túlmutatnak önmagukon.

Jegyzetek

1. Jövő évek küszöbén a Bánáti Püspökség. = Hitélet, 25. 1987. 3. 1. p.
2. BÉKÉS G.: Bánáti naplójegyzetek. = Nyugati magyar esszéírók antológiája. Bern, 1986. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 29. p.
3. SALACZ G.: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München, 1975. 120. p.
4. „Jövő évek. . .” i.m. 1–2. p., és Bullát olvastak a bánáti helyi egyház székes főtemplomában. = Hitélet, 25.1987. 5.1-2. p.
5. MÁRKI S.: „Kalocsai érsekség.” = A Pallas nagy lexikona, X. Budapest, 1895. 68. p.
6. SALACZ G.: i.m., 107-119. p.
7. SALACZ G.: i. m., 107., 123-124. p.
8. Belgrádban ünnepélyesen közzétették az új egyháztartományt alapító pápai bullát. = Hitélet, 25. 1987.6. 1-3. p.
9. HODOSY L: Reformierte christliche Kirche in Jugoslawien. Fürchte dich nicht, du kleine Herde. Budapest, 1987. 62. p.

10. SAKRAUSKY, O.: Nemzetiségi kisebbségek és kisebbségi egyházak Közép-Európában. = BÁRCZAY Gy. - SAKRAUSKY O. - VASS Gy.: Nemzetiségi kisebbség - kisebbségi egyház. Bern, 1973. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 8. p., és DOBOS L. G.: A szomszédos államok magyarságának református egyházi életéről. = Confessio, 10. 1986. 3. 48. p.; valamint Hodosy Imre püspök személyes közlése a lelkipásztorok évi korrekciója alapján 1989 januárjában.
11. BUDA József: Titkári jelentés. = Református évkönyv, 1987. Újvidék, 1986. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 52.p.
12. SALACZ G.:i. m., 108., 125. p.
13. SAKRAUSKY, O.: i. m., 8. p.
14. SZÉKELY A. B.: Hitélet a szlovéniai magyar szórvány körében. Diakónia, 8. 1986. 2. 86. p.
15. SALACZ G.: i. m., 108. p.
16. SALACZ G.: i. m., 109. p.
17. HODOSY L: i. m. ,64-65. p.
18. SALACZ G.: i. m., 117., 127. p.
19. Katolikus magyarok Jugoszláviában. = Új Ember, 45. 1989. 6. 5. p.
20. TENKE S.: Testvértalálkozó a Vajdaságban. = Confessio, 11.1987. 2. 64. p.
21. HODOSY I.:i. m., 64. p.
22. SZÉKELY A. B.:i.m. 84. p.
23. DEVETAK, S.: A két nyelv intézményes használatához szükséges társadalmi-politikai és gazdasági feltételek. = Magyarok és szlovének. Budapest, 1987. Állami Gorkij Könyvtár. 242-243. p.
24. SALACZ G.:i. m., 119. p.
25. Várja az új jelentkezőket a szabadkai kispapnevelő intézet. = Hitélet, 25. 1987. 7. 15. p.
26. SALACZ G.: i. m., 119. p.
27. BÉKÉS G.: Bácskai jegyzetek. = Katolikus Szemle, 24. 1969. 3. 255. p.
28. HÚZSVÁR László, későbbi bánati püspök közlése 1987. októberében
29. HODOSY IMRE püspök közlése 1989. januárjában
30. BÉKÉS G.: i. m., 1986. 30-31. p. és Papszentelés a bánati Erzsébetfalván. = Hitélet, 25. 1987. 9. 16. p.; továbbá „Katolikus magyarok...” i. m., 5. p.
31. BÉKÉS G.:i. m. 1986. 33. p.
32. HODOSY I.: i. m., 67. p., és ÁGOSTON S.: Hogyan lettem lelkipásztor. = Református évkönyv 1987.i.m.,69.p.
33. SAKRAUSKY, O.:i. m., 13. p.
34. „Papszentelés . . .” i. m., 16. p.
35. SZTRIKOVITS J.: Kisköszegi lelki napok. = Hitélet, 30. 1988. 12. 5. p.
36. SZÉKELY A. B.: i. m. 84. p., és Devetak, S.: i. m., 245. p.
37. RÖHRIG G. Gy.: A verbászi diakonisszaház = Református évkönyv 1982. Újvidék [1981]. Jugoszlávia Református Lelkészegyesület. 84. p.
38. ANDEL Károly eszéki, BUDA József újvidéki és NARANCSIK Pál kopácsi parókiáján szerzett személyes információk 1987 októbere és 1988. szeptembere között.
39. MADAR I.: Adatok a Szlavóniában élő magyar reformátusok templomi szokásaihoz, különös tekintettel az ülésrendre. = Református évkönyv, 1988. Újvidék, 1987. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 104-105. p.
40. SZÉKELY A. B.: i. m., 84. p.
41. Mások rólunk. = Hitélet, 25. 1987. 2.18. p.

42. Bezdáni beszámoló. = Hitélet, 9. 1971. 9. 13. p.
43. ANDEL Károly lelkész közlése 1988. szeptemberében.
44. HODOSY I.:i.m., 64-65. p.
45. A szent liturgia a papi élet örömeinek forrása. = Hitélet, 25. 1987. 3. 20. p.
46. KISS A.: Moraviczai ref. egyházközség 200 éves jubileuma. = Református évkönyv, 1988. Újvidék, [1987]. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 76. p.
47. „A szent liturgia ...”. i. m., 20. p.
48. Fontos tudnivaló. = Harangszó, [16]. 1985. dec. - 1986. jan. 3. p.
49. SZÉKELY A, B.: Magyar reformátusok a jugoszláviai Mura-vidéken. = Confessio, 10. 1986. 3.84.p.
50. SZÉKELY A. B.: Hitélet a szlovéniai... . i. m., 86. p.
51. KARDELJ, E.: A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai. Újvidék, 1982² [1977¹]. Fórum. 185. p., és „Katolikus magyarok.. ” i. m., 5. p.
52. HÚZSVÁR László szóbeli közlése 1987 októberében.
53. „Mások rólunk”, i. m., 18. p., és SZÉKELY A. B.: „Hitélet a szlovéniai...” i. m., 84. p.
54. HODOSY L: i. m., 63. p.
55. Nem csak hitismeretekre, hanem keresztény életre nevelünk. = Hitélet, 25. 1987. 8. 20. p.
56. „Bezdáni beszámoló”, i. m., 12-15. p., és SZTRIKOVITS J.: i. m., 5. p.
57. BURÁNYIN.: Jóval a rosszat. . . Egy falusi plébános napjai, gondjai, örömei... = Szivárvány. 1989. ápr. 26. 564. [Magyar Szó, 1989. 113. (15053) szám melléklete], 3. p.
58. RÖHRIG K.: Csak az Urnak nagy kegyelme, hogy még nincsen végünk. . . 75 éves a pirosi nőegylet. = Református évkönyv, 1982. Újvidék. 1981. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 60-62. p., és A pirosi egyházközség jubileumát tartottuk 1988. augusztus 21-én. = Református Élet, 22. 1988. 7. 2. p.
59. TENKES.:i.m., 63-64. p.
60. Kettőszázhetven évvel ezelőtt épült a szabadkai ferencesek kolostora. = Hitélet, 25. 1987. 9. 15. p.
61. VÖRÖS T. - FUDERER M.: Ismét jelentkezünk. = Hitélet, 30.1988. 12. 5. p.
62. HODOSY, I.: i.m.,66.p.
63. RÖGHRIG G. Gy.: i. m., 88-89. p., és ÁGOSTON S.: i. m., 69. p.
64. ÁGOSTON S.: i. m., 69. p.
65. (km:) Egy szívvel ünnepelt Baranya népe. = Hitélet, 9.1971. 9. 4-9. p.
66. Keresztény nők világimanapja. = Hitélet, 25. 1987. 4. 22. p.
67. TOBOLKÁNÉ Miklós E.: Telepi templomunk 50. születésnapja. = Református évkönyv, 1982. Újvidék, 1981. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 69. p.
68. [BUDA József:] Titkári jelentés, i. m., 52. p.
69. SZÉKELY A. B.: Magyar reformátusok... i. m., 85. p.
70. HODOSY I.: i. m., 66-67. p.
71. BÉKÉS G.:i.m. 1969. 257. p.
72. SZÉKELY A. B.: „Magyar reformátusok ... ” i. m., 85. p.
73. Két ilyen a közelmúltból: NOVAK, L.: „Karácsonyi üdvözet”, Népújság (Muraszombat), 32. 1988. 49. 1. p., és BURÁNYI N.: i. m., 1., 3. p.
74. SALACZ G.: i. m., 128. p.
75. RENCSÉNYI T.: Az imádságot és a bibliát tartottam a legfontosabbnak. = Református évkönyv, 1989. Újvidék, 1988. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 82. p.
76. BUDA J.: Titkári jelentés 1980. X. 15-től az 1981. évi közgyűlésig. = Református Évkönyv,

1982. Újvidék, 1981. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 50-51. p.
77. HODOSY I.: i. m., 66. p.
78. KARDELJ, E.: i. m., 183-184. p.
79. SALACZ G.: i. m., 128-129. p.
80. PÓTH E.: A fenyőfa alatt. = Református Évkönyv, 1988. Újvidék, 1987. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület, 50. p.
81. BUDA J.: „Titkári jelentés. .” 1981. i. m., 52. p.
82. Bácskai személyes információs 1987-89-ben.
83. BUDA J.: „Titkári jelentés. .” 1981. i. m., 52. p.; BUDA J.: i. m., 53. p.; RENCSENYI T.: i. m., 81. p., és TÓTH L.: Fontosabb adatok a titoverbászi református keresztyén egyház megalakulásáról és fennmaradásáról a mai napig. Református évkönyv, 1987. Újvidék, 1986. Jugoszláv Református Lelkészegyesület. 91. p.
84. BUDA J.: „Titkári jelentés. .” [1981] i. m., 52. p.
85. KARDELJ, E.: i. m., 185. p.
86. A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház Lelkészegyesületének alapszabályai. = Református Évkönyv, 1987. Újvidék, 1986. Jugoszláviai Református Lelkészegyesület. 141. p.
87. MATUSKA M.: Nyolc év után elmondható. 1. = Magyar Szó, 46. 1989. márc. 7. A hétrészes cikksorozatot márc. 13-áig folytatásokban közölte az újvidéki napilap.
88. Nem csak hitismeretekre .. ”. i. m., 20. p.
89. SALACZ G.: i. m., 129. p. és (km:) i. m., 4-9. p.
90. Ld. az Agape 1988.évi 6., 7-8. számait.
91. SZTRIKOVITS J.: i. m., 5. p.
92. Szent László-búcsú Gomboson. = Hitélet, 25. 1987. 7. 17. p.
93. SZÉKELY A. B.: Hitélet .. . i. m., 83. p., és SZÉKELY A. B.: Magyar-szlovén szellemi kapcsolatok. = Napjaink, 27. 1988. 6. 6. p.
94. (km:)i. m., 5., 8. p.
95. Bodolyaiak Újvidéken és Kishegyesen. = Hitélet, 25. 1987. 1. 21. p.
96. SZÉKELY A. B.: Magyar reformátusok ... i. m., 85. p.
97. BÉKÉS G.: i. m., 257. p.
98. (km:) i. m., 6. p.
99. Mások rólunk, i. m. 18. p.
100. TENKE S.: i. m., 63., 64., 66. p.
101. PAPP V.: Jelentés a Kerka-völgyből. = Confessio, 10. 1986. 3. 22. p., és SZÉKELY A. B.: Magyar reformátusok... i. m., 85. p.
102. Személyes, helyszíni információ
103. DEVETAK, S.: i. m., 242. p.

SUMMARY

András Bertalan Székely: The Church and Religion in the Life of Yugoslavia's Hungarians

The author has written his study as part of Hungarian research into the religions of the Carpathian Basin which have been organized by the Hungarian Academy of Sciences' Institute of Philosophy. The methods applied are historical as well as sociological. On one hand an analysis of documents and literature inside and outside Hungary is offered, and on the other, the findings of fieldwork carried out in Catholic and Protestant communities in three Hungarian-populated

regions – the Vajdaság (Voivodina) in the Republic of Serbia, Baranya-Slavonia in Croatia, and the Mura region close to the Hungarian-Slovenian border – are published. The historical emergence of minority Churches, their territorial and organizational composition and the financial and other conditions under which they function are also examined in the study. After a detailed account of religious life those taking part in it, the author discusses the opportunities for religious openness. A separate chapter is devoted to the relations between the Churches and the state and between the Churches and society. Since religious life and national identity are closely interconnected, the author feels justified in Summarizing the general Magyar Affiliations of the Hungarians living in Yugoslavia and the connections their communities have built up with the mother nation.

KOVÁCS IMRE AZ EMIGRÁCIÓBAN

TÓTH PÁL PÉTER

1947. november 16-án az újjáépített Margit-híd felavatásán még jelen akart lenni, mert valami megmagyarázhatatlan, különös nosztalgiával még egyszer végig akart sétálni a hídon Pestről Budára.¹ Másnap azonban – mivel tudta, hogy Ausztriában, a szovjet zónában elfogják, elfoghatják – előzetes tervének megfelelően a Keleti-pályaudvaron felült a Prágába induló vonatra, ahonnan november 18-án repülővel mint politikai menekült Zürichbe érkezett.

Kovács Imre az 1947. augusztus 31-én tartott országgyűlési választásokon, miután pártjából, a Nemzeti Parasztpártból február 24-én kilépett, kényszermegoldásként Balogh István pártjának listáján indult.² A választási harcban öt körzetben szerezte meg a szükséges szavazatokat, amelyek közül a büdsszentmihályit tartotta a legértékesebbnek, így ezt a mandátumát tartotta meg.

A választási küzdelmekben Kovács Imre igen aktívan vett részt, éppen ezért joggal fel lehet tenni a kérdést, hogy tudta, tudhatta-e, tisztában lehetett-e azzal, hogy képviselői tevékenységének kifejtésére hosszú ideig nemigen lesz lehetősége? A kérdésre még akkor is egyértelmű igennel kell válaszolni, ha külföldre távozásának még nem minden mozzanatát ismerjük eléggé. Tudjuk azt, hogy néhány hónappal korábban, amikor önmaga számára a menekülésen, a politikai emigráción kívül már más lehetőséget nemigen látott, láthatott, legálisan Svájcba utazott, s így alkalmat lett volna – különösebb bonyodalmak nélkül – külföldön maradnia. Erről az útról azonban dokumentumok hiányában ma még nem sokat tudunk. Kovács Imre 1952-ben Sulyok Dezsőhöz írt leveléből is csak annyi derül ki, hogy: „... én az embereket megnyugtattam mentem haza Svájból öt évvel ezelőtt... Hazamentem, azzal, hogy néhány hónap múlva visszajövök, közben megorganizáltam az egyetlen hídfőt, az egyetlen, amelyik még ma is megvan.”³ Kovács Imre készült tehát az emigrációra. Önmaga erről – némileg ellentmondva a más leveleiben megfogalmazottakkal – az egyik barátjának a következőket írta: „Én sértődés nélkül hagytam el Magyarországot. Talán az egyetlen politikus vagyok az emigrációban, aki előre megfontolt szándékkal emigráltam s nem a kényszerítő körülmények hatására menekültem el.”⁴ Tudatosan készült az ország elhagyására, de vajon gondolhatta-e ekkor Kovács Imre, a hazai demokratikus és antifasiszta harc egyik kiemelkedő személyisége, aki 1944/45 fordulóját követően is igen fontos szerepet töltött be a magyar társadalom korszakos átalakításában, hogy többé nem fogja viszontlátni hazáját? Erre a kérdésre a rendelkezésre álló dokumentumok ismeretében nemcsak hogy egyértelműen nemmel kell válaszolnom, hanem Kovács Imre a közeli, sőt a nagyon közeli visszatérés reményével – vagy talán még pontosabb vagyok, ha azt mondom, tudtával – távozott el az országból.

A továbbiakban mindenekelőtt arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy miért is hagyta el Kovács Imre az országot. A számos ok közül két összefüggésre szeretném felhívni a figyelmet. Eltávozásához a döntő lökést Kovács Béla letartóztatása adta. Ezt követően ugyanis – szavaival élve – mind határozottabban tudatosult benne az, hogy semmilyen formában nem vállalhat közösséget azzal a politikával „amelyiket Rákosiék csináltak.”⁵ A másik összefüggés pedig, amiért az ország elhagyására kényszerült az az volt, hogy félt azoktól a megpróbáltatásoktól, amelyekben ha itt marad – nem nehéz megjósolni – feltétlenül része lett volna. Kovács Imre hagyatékának ismeretében e két tényezőt egymástól nem tudom, de megítélésem szerint nem is lehet elválasztani. Saját véleménye szerint ő akkor volt kész a

száműzetést vállalni, amikor úgy érezte, hogy az ország már nem hazája, hanem fogdája, börtöne. Ez az ő esetében, mint valószínűleg másoknál is, egy hosszú, fájó, tusakodó folyamat betetőzése volt, amit nem akart elhinni, nem akart tudomásul venni, pedig már jó ideje készült rá, s tudta, hogy rövid időn belül be is fog következni. Döntése meggyötörte, „verítkeztem, szűköltem: miért menjek el, miért kell elmenni? Ez a hazám!” - írta Ignótus Pálnak.⁶ Mégis elment, mert félt attól, hogy a rá váró kínzások hatására vagy azok elől menekülve – tudatosan, vagy tudattalanul – a tőle független erők kiszolgáltatott játékszerévé válik. De ennél az igen kényes pontnál jobb, ha őt idézem. „A döntést a lélek halk rezdülései érlelték – írta –, a félelem és az elaljasodás ikertestvérek, amint a szoros kapcsolatot felismertem, tudtam, hogy nem maradhatok.”⁷ Ezt az összefüggést Kovács Imre számos leveléből idézhetem. A tragédiába torkollt 1956-os nemzeti felkelés kitörését követően írt leveleiben pedig még egyértelműbben néz szembe egykori döntésével. Drasztikus ösztöniséggel ír arról, hogy 1947-ben a számára kiméretett sors elől elmenekült. „Eljövetelemben – írta 1957 tavaszán kelt levelében – döntő szerepet játszott az a gondolat, hogy én nem bírnám ki a börtönt. Lemértem magamat és gyengének találtam magamat több éves, vagy egészen bizonytalan kimenetelű fogságra.”⁸ Ehhez tapadva, ezzel ötvöződve, ezektől el nem választhatóan Kovács Imre döntésében természetesen hasonló súllyal a másik elem is jelen volt, az ugyanis, hogy nem kívánt közösséget vállalni azzal a politikai folyamattal, melynek eredményeként minden hatalom a kommunisták kezébe került. „Én nem azért jöttem el Magyarországról, hogy szenzációt keltsek – írta Jászi Oszkárnak nyolc hónappal eltávozását követően – egész egyszerűen egy helyzet konzekvenciáit vontam le, mert elveimmel nem egyezett az a politika, amelyiket Rákosiék csinálnak. Nincs bennem keserűség, tisztán és világosan látom Közép-Európa és benne Magyarország tragédiáját, ami elkésérít, az az a közöny amivel Amerika kezeli az európai politikai kérdéseket.”⁹

Kovács Imre az emigrációban, mint emigráns politikus 1945–1947 eredményeihez kívánt visszatérni, s minden cselekedetét az motiválta, hogy Magyarországon ismét olyan helyzet jöjjön létre, melyben az általa képviselt politika reális erőként vesz, vehet részt a magyar társadalom alakításában. Ennek megfelelően Kovács Imre a számára biztosított lehetőségek felhasználásával, tehetsége szerint mindent megtett a fenti célkitűzés megvalósítása érdekében. A továbbiakban azt a sokrétű, sokfelé ágazó tevékenységet, melyet Svájcban, Franciaországban, az Egyesült Államokban illetve különböző minőségben a világ számos országában – 1980-ban bekövetkezett haláláig – kifejtett, csak igen vázlatosan érintem s részletesebben fogok foglalkozni azzal, hogy önmaga hogyan is látta, hogyan is értékelte az emigráció évtizedeiben kifejtett tevékenységét.

Az immár külföldön élő Kovács Imre számára rövid időn belül világossá vált, hogy a fentiekben megfogalmazott politikai törekvéseinek megvalósításához az európai országoktól sok segítséget nem fog kapni. „A szép ígéretek és biztatások a politikai karitás körébe estek, afféle pszichoterápiás kezelésként, alig leplezett kétértelműséggel. Mi meg – írta Kovács Imre – a problémáinkkal, feltételezéseinkkel, terveinkkel és reményeinkkel az otthoni szokások, beidegzettségek, színek, ízek, hangulatok fogságában éltünk.”¹⁰ Így könnyű szívvel, új tervekkel elhagyta Európát. Cherbourg kikötőjéből az Queen Mary luxushajón 1949. október 22-én indult az Egyesült Államokba. New Yorkba október 27-én érkezett. Innen rövidesen Washingtonba utazott, ahol 1949. november 20-tól a Kongresszusi Könyvtáron belül létrehozott Research and Information Center munkatársa lett. Ez a központ a Szabad Európa Bizottság (SZEB) keretében működött. Kovács Imrének itt – másokkal együtt – a magyar sajtó és a különböző Magyarországon megjelent kiadványok figyelemmel kísérése és azok alapján sajtó- és politikai elemzések készítése volt a feladata.

A SZEB székhelye 1950. július 1-től New Yorkba került. Kovács Imre is átköltözött és a bizottság információs osztályának munkatársaként, napi nyolc órában a Szabad Magyar Rádió július 14-re tervezett adásainak előkészítő munkálataiban vett részt. Erről a munkájáról egyik levelében a következőket írta: „Eléggé kikészít a munka: fáradt és fásult vagyok, amikor hazamegyek, semmihez sincs kedvem és energiám. Ez a földrész mindenkit kizsigerel, nem szeretném a hátralevő életemet itt leélni.”¹¹ Az itt kifejtett tevékenysége azonban 1951. szeptember 4-én félbeszakadt. Elbocsájtásához az apropót az 1950. január 7-én Pap Istvánhoz, egykori képviselőtársához Zürichbe írt levele szolgáltatta. Elbocsájtásának igazi oka azonban az volt, hogy a SZEB felfogása, a szovjet befolyás alá került országok felszabadítását, illetve annak módját illetően különbözött attól, amit Kovács Imre a munkahelyén és azon kívül szeretett volna megvalósítani.

Kovács Imre a SZEB döntését, annak módját és formáját, azt, ahogyan tudomására hozták, 1951. szeptember 10-én kelt öt oldalas levelében visszautasította. Ellopott levele, melyet a Hungária című lap Kovács Imre lejáratása érdekében közölt, a Magyar Nemzeti Bizottmány vezetőinek és politikájának, valamint a SZEB tevékenységének kritikáját tartalmazta, így Kovács Imre a támadások keresztüzébe került. A SZEB döntését a magyar emigráció demokratikus része elfogadhatatlannak tartotta. Jászi Oszkár a lefolytatott eljárást, annak jellege és formája miatt náciistának és sztálinistának bélyegezte s az emigráció erkölcsi épségének fenyegetettségét olvasta ki belőle. Úgy látta, hogy „ha az emigránsok nem tiltakoznak a történelem miatt, egész jövő működésük a hatalom nyomása alá kerül.”¹² Az így kialakult helyzetben Kovács Imre távol szeretett volna lenni mindenkitől és mindentől, s kertészként Miltonban vállalt állást. Szegedy-Maszák Aladár barátian arra biztatta, hogy ne futamodjon meg, hogy álljon helyt új munkahelyén, mert mint írta „Kovács Imrének nem áll jól a panaszkodás. A Free Europe-nél, de másutt is az emigrációs közéletben, hetyke és karakán voltál, ezt semmiesetre sem bírálatként, inkább elismerésként írom. Akkor azonban tarts ki e magatartás mellett, legalábbis addig, amíg konkrétan adódik valami más lehetőség.”¹³ Sulyok Dezső már nem volt ilyen megértő. Keményen bírálta Kovácsot, hogy a SZEB-el kapcsolatban csak most, miután eltávolították, vált kritikussá. „Kikerültél a korrupciónak abból a mocsarából – írta Kovácsnak –, amit a pénzzel megfizetett politikusok rettenetes elaljasodása mutat és leráztad Magadról a rothadásnak azokat a spóráit, amik a kézből etetett 'államférfiak' lelkéről lemarták az utolsó tisztességfoszlányokat is, amiket hazulról még magukkal hoztak. Eggyel többen vagyunk, akik a világot nem a Free Europe-tól kapott csekken keresztül látjuk, és ez az adott sivár viszonyok között igen nagy nyereséget jelent a magyar politika jövője szempontjából.”¹⁴ Természetesen Kovács Imre is látta a SzeB-nél töltött békés hónapok és az akkori kritikai álláspontja közötti szakadékot, és tisztában volt addig kifejtett emigrációs politikájának negatívumaival is. Az emigráció demokratikus részének szétforgácsolódása következtében úgy látta, hogy csatát vesztek. Látta, meg is fogalmazta önmaga felelősségét. „Magatartásom és politikám lehet bírálni – írta Mikita Istvánnak – magam is igen elégedetlen vagyok magammal szemben, mert sem otthon, sem idekint az emigrációban nem sikerült elérnem, hogy legalább becsületem legyen, vagy maradjon makulátlan. A szakadatlan harcban, amit vívnom kellett rengeteg hibát követtem el, s mentségül csak az szolgálhat, hogy soha semmit sem magamért tettem, hanem azért a népért, amelyből vétettem, s amelyért még igen sok áldozatot kell hoznunk, mert korántsem értünk a harcunk, a küzdelmünk végére.”¹⁵ Az eddigiekhez hasonló önmarcangoló őszinteséggel szól arról is, hogy miért nem vált ki, vagy nem tudott kiválni a SzeB-ből. Erőtlenségének okát a 375 dolláros havi fizetésben látta, mert, mint egyik levelében írta, ez még Amerikában is nagy fizetés. Ez Miltonban vált egyértelművé számára, ahol kertészként, nehéz fizikai munkával a felét sem tudta

megkeresni. De maradásában – írta egyik levelében – az is közrejátszott, hogy „ebben a rettenetes idegen világban az ember jobban érezte magát a falkában, s megalkudott saját magával és az elveivel.”¹⁶

Munkaadói Miltonban egyáltalán nem kényeztették el Kovács Imrét. Helyzetéről, az ottani állapotokról a következő levélrészlet, melyet két héttel munkábaállását követően írt, sokat elárul. „A tulajdonos, egy bevándorolt galíciai a szó sértő értelme nélkül, s elvált, de mégis vele élő feleségével a szokásos accenttel beszéli az angolt, úgy hogy igen komoly problémám, hogy megértsem őket. A személyzet részben angol, illetve amerikai, részben bevándorolt olasz és spanyol, akiktől ugyancsak nem fogok tökéletes angolsággal megtanulni beszélni. Van egy idősebb hölgy, aki a bemutatkozásnál azt mondta, hogy ő az egyetlen yankee a házban, hatodik nemzedékes bostoni, de nincs már egyetlen foga sem, s ezért méltán sorolható a többiek közé. Volna még egy született amerikai, a mindenes, de ő szegény hülye, nála még én is jobban tudok angolul.”¹⁷

Ez a helyzet azonban nem sokáig tartott. Kovács Imre nem érezte a vezeklés szükségességét és november 12-én már arról tájékoztatta Szegedy-Maszákot, hogy otthagya Milont, s így ellenfelei teljes győzelmet arattak felette.¹⁸ Döntése összefüggésben volt azzal is, hogy 1951. október 5-én hivatalosan elvált a Svájcban maradt első feleségétől s a közeli Cambridge-be vonzotta egy új szerelem. Talán most, ebben a helyzetben érdemes figyelmünket arra is kiterjeszteni, hogyan is érezte magát Kovács Imre az emigrációban? Levelei alapján egyértelműen azt válaszolhatom, hogy nem jól. „Ti el sem tudjátok képzelni – írta testvérének 1952-ben –, hogy mit jelent idegenben élni, olyan társadalomban, amelyik teljesen sosem fogad be, amelyikbe csak bele lehet születni, s akkor már az övé vagy, de azzal örökre el is vesztél azok számára, akikért vállaltad ezt a nehéz sorsot, sokszor céltalannak tűnő hivatást. Életünknek ebben a tragikus pillanatában csak egyet tudok mondani nektek, hogy becsüljétek meg azt a hazát, amelyet kaptatok, úgy, ahogy van, mert akármilyen is, de a saját fajtátok között vagytok.”¹⁹ Ha emigrációs életének szinte minden időszakából nem volna számos hasonló tartalmú levél, akkor joggal tételezhetném fel, hogy a fentiekben ismertetett szöveg csak a leveleket felbontó magyar hatóságoknak szólt. De nem erről van szó, mert nem sokkal a fenti levelet megelőzően az egyik kint élő barátjának a következőket írta: „Az ember kiszakad egy közösségből, s örökre kívül marad a másikon, amelyikhez pedig szeretne tartozni. Egy nő nem képes behúzni, annak ellenére, hogy mindent elkövet. . . mégis olyan rettenetesen egyedül vagy mellette, hogy lázasan kutatod a múltadban azt a pontot, vagy azt a személyt, ahol, akinél megállapodhatnál, ahol, akinél megnyugodhatnál.”²⁰ A hölgy, akit levelében említ, Rita Deborah Labenow, a Harvard egyetem hallgatója, akivel előző év nyarán ismerkedett meg New Yorkban és akit 1952. január 30-án feleségül is vesz.

Életének ez a változása új tervek is jelentett. Be akarta fejezni egyetemi tanulmányait s történelmet, filozófiát és angol irodalmat tanul a Harvardon. Elképzelése azonban elégtelen nyelvtudása következtében, egy féléves diákoskodás után megghiúsult. Újabb és újabb tervek olvashatók az ezt követően írt leveleiben. Annak érdekében, pedig, hogy anyagi gondjaik csökkenjenek, 1952 júniusában Cambridge-ből Queens Village-be, felesége szüleinek egyik házába költöztek. Ez a költözés azzal is összefüggésben volt, hogy a The Ninety and Nice címmel 1955-ben megjelent regényének megírására előleget kapott s ez, ha átmenetileg is, de függetlenebb életet biztosított számára. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, s így saját életére is vonatkoztathatom sokszor megfogalmazott mondását, hogy „Amerika a nagy magyar vágyak temetője. Vagy ha ez így találóbb – mondta, írta – a magyar vágyak nagy temetője.”²¹ Amikor az írói állapotot és függetlenséget tovább már nem engedhette meg magának, vagy

ahogyan ő megfogalmazta, amikor a pénze elfogyott, kényszeredetten New Yorkban egy villanymotorgyárban kezdett el dolgozni. Negyven éves volt, amikor 1953. január 30-án a gyárban a művezető közölte vele, hogy lányuk született.²² Boldog és büszke lányára, örömmel újságolta Zilahy Lajosnak, hogy rá hasonlít, hogy „fekete a haja, ferdevágású a szeme, s vajon – tette fel levelében a kérdést – majd mit szólnak hozzá, ha 15–20 év múlva ezzel a külsővel egy angol egyetemen vagy hivatalban bemondja a nevét: Andrea Leslie Kovacs?”²³

Az önvád, hogy Magyarországot elhagyta, hogy sorsát nem vállalta, még ekkor sem hagyta nyugodni, pedig ekkor már felvetődött benne, hogy esetleg végleg Amerikában fogja az életét leélni. „Önmagammal súlyosan meghasonlottam – írta Just Bélának – otthon féltem szembenézni a sorsommal, esetleg meghalni azokért az eszmékért, amelyekért ifjúságomban sokkal bátrabban harcoltam; a kispolgári kényelmet választottam, hát megkaptam, de milyen áron, te jószágos Atyaúristen.”²

Helyzetében 1954 nyarán következett be változás, amikor a nemzetközi politikai viszonyok alakulásához igazodó SZEB-nek szüksége volt Kovács Imrére. „Más szelek fújtak – fogalmazta meg egyik írásában Kovács Imre –, felszabadítás helyett felszabadulás, a kommunizmus fokozatos liberalizálódása volt napirenden. Beindult a léggömbakció, betokosodott nézetek helyett rugalmasabb megközelítés kellett, a múltam egyszerre előnyömmé vált. A magyar program fedőneve Operation Focus volt, egy fiktív nemzeti ellenállási mozgalomként (NEM) jelentkeztünk.”²⁵ Majd jött 1956 az addigi tevékenység kritikájával s az új emigránsok áradatával. Talán ez volt az az időszak, amikor Kovács Imre, mint emigráns politikus a legaktívabb volt. Szinte kibogozhatatlan hol járt, kivel, mikor, miről tárgyalt, beszélt; röviden – hite szerint próbálta szolgálni a magyar ügyet.

Ez a mindent magával sodorni látszó tevékenységáradat 1961-ben megszakadt. Ekkor ugyanis a SZEB új feladattal bízta meg és kinevezték az International Center for Social Research igazgatójának. Az intézet nyilvánosság számára megfogalmazott célja a latin-amerikai viszonyok tanulmányozása volt. Emögött a célkitűzés mögött az igazi feladat a kommunista befolyás megállítása, a kubai példa dél-amerikai tovaterjesztésének megakadályozása volt. Ezt Kovács Imre, a hozzá közelállók előtt egy pillanatig sem titkolta. De igaztalan lennék, ha csak egy antikommunista célkitűzésű intézet vezetőjét láttatnám az akkori Kovács Imrében. Ő természetesen a valódi célkitűzéssel egyetértve örömmel vállalta az intézet vezetését, mégis új feladatkörében valami olyan munkát is látott, amit itthon a falukutatás időszakában már végzett a harmincas évek közepétől. Erről így írt Cs. Szabó Lászlónak: „Engem a délamerikai 'falukutatás' inkább elbódít, mint kielégít, ahol a szegénység tompult és haragos, s a századok hosszabbak voltak és a földesurak idegenebbek és kegyetlenebbek, mint nálunk. Én is idegen vagyok közöttük, de azt megérezik, hogy segíteni akarok, tisztességesen és önzetlenül.”²⁶ Ebben az időben Kovács Imre újból nagy terveket szőtt. Ő a latin-amerikai „egót” akarta kialakítani: vagyis olyan magatartást, amely pozitívan viszonyul a kontinens problémáihoz, s megszüntetésük érdekében saját terveit is kidolgozza. Azt szeretne volna elérni, hogy magukat a latin-amerikaiakat tegye érdekeltté gondjaik feltárásában és megoldásában. Az Egyesült Államok világpolitikai törekvéseinek módosulása, elmozdulása következtében azonban ez a vállalkozás csak rövid életű lehetett. Alig építette ki ugyanis az intézetet s hozta létre több dél-amerikai országban a szakértői, a tanácsadói hálózatot, amikor 1963. október 29-én már a következőket írta Borbándi Gyulának: „Holnapután bezárom irodámat és visszamegyek a FEC-ba.* Sokat kínlódtam Latin-Amerikával és olyan nehézségekbe ütköztem, amelyeket előre ugyan láttam, csak arra nem gondoltam, hogy meghaladják erőmet és képességeimet.”²⁷

Az eddig felvázoltak természetesen csak színfoltok Kovács Imre életéből. Nem

foglalkoztam írói tevékenységével az emigrációban, könyveivel, publicisztikájával. Nem írtam a magyar emigráció különböző politikai nézeteket valló csoportjaival folytatott küzdelmeiről, a Magyar Nemzeti Bizottmányban, majd a Magyar Bizottságban, a PEN exile szervezetében, a New York-i Fészek Klub és még sorolhatnám mi minden keretében kifejtett tevékenységéről. És nem fordítottam figyelmet életének utolsó évtizedére sem, amikor fokozatosan felülemelkedett „parasztpárti” látásmódján, és az emigráns politikusból mind egyértelműbben emigráns íróvá lett.

A továbbiakban nézzük meg röviden, hogy leveleiben hogyan is értékelte, milyennek látta Kovács Imre azt a tevékenységet, amit az emigrációban kifejtett.

Mint oly sokaknak az emigrációba kényszerültek közül, neki sem volt könnyű, és egyszerű az élete, az emigráción belül elfoglalt helye, helyzete.²⁸ Az akkori magyar emigráció politikai összetétele következtében különös súllyal nehezedett rá demokratikus múltja, a hazai kommunista mozgalom tagjaival korábban meglevő kapcsolatai, a földosztásban játszott szerepe. Az akkori helyzetről sokat elárul kéziratban maradt írásának egyik részlete. „Negyvenöt-negyvenhét legációját kevesen vallottuk és hirdettük, az emigráció jobboldali többsége még azokat is megtántorította vagy megfélemlítette, akik tudták, hogy egyetlen lehetőség volt államiságuk jogfolytonosságára – az ország valamilyen fokú függetlenségének, pontosabban, létezésének biztosítására.”²⁹ De nem volt könnyű a helyzete azért sem, mert ő emigráns politikus akart lenni és a hozzá oly közel álló Szegedy-Maszák Aladár már a kezdet kezdetén arra figyelmeztette, hogy azok, akik emigráltak, túl akarták élni a dolgokat, a könnyebb utat választották, s az igazi megpróbáltatásban az otthonmaradottaknak van részük. Az otthon élők, fogalmazta meg Szegedy-Maszák „jobban, sokkal jobban vizsgáznak, mint mi. Mi – azt hiszem – teljesítményekkel, egyéni teljesítményekkel vizsgálhatunk a legjobban.”³⁰ Szegedy-Maszák álláspontja, bár hangsúlyozom, Kovács Imre az emigráns politikus szerepkörének betöltésére készült, nem volt idegen számára. Említettem már, hogy Kovács Imrében korán kialakult az a tudat, hogy sorsa elől elmenekült, s ezzel a számára szinte az élete végéig fel nem oldható problémával számos levelében a Szabad Európa Bizottság foglalkozott. „Néha elcsodálkozom - írta teljesen egyetértően Szegedy-Maszáknak -, hogy azok az emberek, akiknek megadatott, hogy egy nép sorsát a legnehezebb időkben irányítsák, miért nem álltak oda a Végzet elé teljes mellel, hogy a görög tragédiák hőseihez hasonlóan az ideákkal együtt bukjanak el, s miért választották az emigráció oly megalázó bel- és külpolitikai játszmáit.”³¹ Ezt a gondolatot egy nappal később Borsody Istvánhoz írt levelében még a következőkkel egészítette ki: „Egy mentségünk lehetne, és pedig az, ha emigráns politikát jobban csinálnánk, mint az otthonit, de úgy látszik kevesek és könnyűek vagyunk.”³² 1956 még jobban tudatosítja benne, hogy az emigrációban nem azt végezte, és végzi, amire hivatott és hivatott lett volna. Hatással volt rá Ignótus Pál, aki 1957. április 1-jén kelt levelében kifejti, hogy „ha nem akarunk zsörtölődő, sértett s maradi emigránsok lenni, tudomásul kell vennünk, hogy a szó azoké, akik otthon szenvednek. S örülök, hogy azok közé tartoztál, akik egész idő alatt tudomásul vették, hogy még olyan marxista-leninista bugyolálásban jelentkező emberi szó, meg egy oly kompromisszumosnak ható, de európai és magyar szándékkal sugallt kijelentés, ha otthon hangzik el, többet tesz, mint a leglelkesebb antimoszkovita csatariadó a határon kívül.”³³

Kovács Imre egész tevékenységét, gondolkodását, tetteit – az ország elhagyásához kapcsolódó önvádjával együtt – átszötte, azokban soha meg nem szakadva volt jelen a hazatérés megvalósításának, megvalósulásának és ellehetetlenülésének a gondolata. Ennek megfelelően az emigrációban kifejtett munkáját ebből a szempontból is mérlegre tette. Tízéves emigrációs tevékenysége után azt írta Szabó Zoltánnak, hogy „vállalni kellett volna azt, ami 'még hátra volt':

otthon kellett volna maradni, mert eljövetelemért emigrációm nem adta meg az erkölcsi felmentést.³⁴ Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg a következő levelében is, csak mindez ekkor sokkal mélyebbről szakadt fel belőle. „Mélyen bent a férfi években – írta Kovács Imre – én már nem tudok sírni, azonban oly irtózatosan fáj az a tudat, hogy én többé nem láthatom meg Magyarországot, hogy most potyognak a könnyeim. Mindenki alszik a házban, minden csendes körülöttem, magam vagyok, irtózatosan egyedül és lelki-szellemi didergésem bizonyítja, hogy igazam van.”³⁵ Természetesen Kovács Imre is, mint általában minden politikai emigráns, saját feltételeivel akart, szeretett volna hazatérni. S mint megfogalmazta, önmagát is áltatta azzal az illúzióval, hogy emelt fővel, igaza tudatában fog hazajönni, s itt mint legnagyobb jótévőjüket fogják fogadni. Valóságérzéke és önmarcangolóan őszinte kritikája azonban azt is tudatosította számára, hogy erre nem igen lesz lehetősége. Tudta, hogy nem maradt más számára, mint ahogyan 1963-ban megfogalmazta, „a tékozló fiú hazatérése, az alázatos hazasomfordálás, hibáink, bűneink beismerése, de annál büszkébbek vagyunk, hogy vállalkozhatnánk rá és így – maradunk . . .”³⁶ Természetesen ismert az a sokak által idézett, a hetvenes években megfogalmazott mondása, hogy a mostani Magyarországról már nem távozna el, de még nem olyan az ország helyzete, ahová már vissza is jönne. Tevékenységének önértékelésével kapcsolatban talán érdemes még egy leveléből idézni: „. . . valóban csalódott vagyok – írta egy őt vallató fiatalembernek –, mert kint sem tudtam megcsinálni azt, amit otthon oly nagyon akartam, s ma már otthon se lehetne megcsinálni, mert minden olyan messzire elmozdult, hogy csak előre lehet tervezni, de úgy látszik már ahhoz is öregek vagyunk; a hazai fiatalok is ambíciózusak és kegyetlenek.”³⁷

Mint említettem, a hetvenes évektől Kovács Imre munkásságában a politikai célok megvalósítása s az emigrációs politika befolyásolása, meghatározása helyett a hangsúly az író felelősségére, feladatára és kötelességének vállalására helyeződött át. Ezzel kapcsolatban Kovács Imre a következőképpen gondolkodott: „Az emigráns író elkötelezettsége a nyelvnek szól, a magyar nyelvnek, mellyel a népe, a hazája ügyét szolgálja, megment valamit a nemzeti értékeinkből, életformánkból, kultúránkból.” Majd így folytatta: „Nekünk kell csinálni, folytatni azt, amit ők nem csinálhatnak, folytathatnak odahaza. . . Az emigráns író felelőssége a legnagyobb, mert őt nem korlátozza semmi és senki az alkotásban. Szabadon írhat, szabadon alkothat, szabadon képviselheti a magyarságot a világban tehetsége, becsülete és hűsége szerint.” De elfogulatlan, kegyetlen őszinteséggel nézte ebben a vonatkozásban is önmaga tevékenységét. Halála előtt egy évvel jelent meg a Magyarország megszállása című könyve. A könyv megjelenését követően – egy-két kivételtől eltekintve – barátaitól, a magyar emigráció jeles íróitól sorra kapta a méltató, az elismerő sorokat. Ő pedig nem kevés rezignáltsággal írta meg Borsodi Istvánnak, hogy ebbe a könyvbe eddigi írásait dolgozta bele, mert nem hiszi, hogy valaki is összeszedné majd egyszer azokat. Tudta, tisztában volt azzal, hogy nem új művet írt, hanem, hogy kéziratokat állított össze. „Mindegy – írta fent említett levelében – ez a könyv marad utánam, mint életem legdrágább szakaszának dokumentuma. Írtak rosszabbakat is; ahhoz, hogy jobb legyen, sokkal többet kellett volna dolgoznom, kutatnom, ellenőriznem, ami esetleg éppen a megjelenést elodázhatta volna.”

A dolgozatban az önmagával vívódó, tevékenységét elégtelennek tartó, kritikusan szemlélő Kovács Imrét mutattam be. Ezt nem azzal a szándékkal tettem, hogy azonosuljak Kovács Imre saját munkásságáról megfogalmazott értékelésével, hanem azért, hogy azokkal a szubjektív összefüggésekkel is megismerkedhessünk, amelyek befolyásolták, számos vonatkozásban pedig meg is határozták az emigrációba szorított Kovács Imre tevékenységét.

Jegyzetek

1. KOVÁCS Imre: Magyarország megszállása. Toronto, 1979. 366. p.
2. Párttörténeti Intézet Archívuma, 284/12. f. Kovács Imre levele.
3. Rare Book and Manuscript Library, Columbia University Libraries (a továbbiakban CUL), B/7. Kovács Imre levele Sulyok Dezsőhöz. Cambridge, 1952. június 11.
4. CUL, B/7. Kovács Imre levele ... Sándorhoz. Zürich, 1949. február 4.
5. CUL, B/1. Kovács Imre levele Jászi Oszkárhoz. Zürich, 1948. július 5.
6. CUL, B/10. Kovács Imre kézírata, cím nélkül. 8. p.
7. Uo. 7. p.
8. CUL, B/3. Kovács Imre levele Ignótus Pálhoz. New York, 1957. március 28.
9. CUL, B/1. Kovács Imre levele Jászi Oszkárhoz. Zürich, 1948. július 5.
10. CUL, B/10. Kovács Imre kézírata, cím nélkül. 7. p.
11. CUL, B/2. Kovács Imre levele (. . .?) Döncikém.
12. CUL, B/1. Jászi Oszkár levele Kovács Imréhez. 1951. szeptember 23.
13. CUL, B/7. Szegedy-Maszák Aladár levele Kovács Imréhez, 1951. október 21.
14. CUL, B/7. Sulyok Dezső levele Kovács Imréhez. New Brunswick, 1951. szeptember 22.
15. CUL, B/2. Kovács Imre levele Mikita Istvánhoz. Cambridge, 1951. november 14.
16. CUL, B/3. Kovács Imre levele Just Bélához. Cambridge, 1951. november 12.
17. CUL, B/1. Kovács Imre levele Borsody Istvánhoz. Milton, 1951. október 8.
18. CUL, B/7. Kovács Imre levele Szegedy-Maszák Aladárhoz. Cambridge, 1951. november 12.
19. CUL, B/4. Kovács Imre levele Kovács Lászlóhoz. Cambridge, 1952. április 7.
20. CUL, B/3. Kovács Imre levele Just Bélához. Cambridge, 1951. november 12.
21. CUL, B/5. Kovács Imre levele Kertay Lilihez. New York, 1950. október 30.
22. CUL, B/10. Kovács Imre kézírata, cím nélkül. 19. p.
23. CUL, B/9. Kovács Imre levele Zilahy Lajoshoz. Queenes Village, 1953. február 7.
24. CUL, B/3. Kovács Imre levele Just Bélához. New York, 1954. május 10.;
25. CUL, B/10. Kovács Imre kézírata, cím nélkül. 20. p.;
26. CUL, B/2. Kovács Imre levele Cs. Szabó Lászlóhoz. 1962, november 25.;
27. CUL, B/1. Kovács Imre levele Borbándi Gyulához. 1963. október 29.;
28. Ld. Borbándi Gyula A magyar emigráció életrajza című könyvét. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadása. 1985. 510. p.
29. CUL, B/10. Kovács Imre kézírata, cím nélkül. 17. p.
30. CUL, B/7. Szegedy-Maszák Aladár levele Kovács Imréhez. 1951. február 25.
31. CUL, B/7. Kovács Imre levele Szegedy-Maszák Aladárhoz. Cambridge, 1952. február 3.
32. CUL, B/1. Kovács Imre levele Borsody Istvánhoz. Cambridge, 1952. február 4.
33. CUL, B/3. Ignótus Pál levele Kovács Imréhez. 1957. április 1.
34. CUL, B/9. Kovács Imre levele Szabó Zoltánhoz. New York, 1957. augusztus 1.
35. CUL, B/4. Kovács Imre levele (. . .?) Ilonához. New York, 1958. december 27.
36. CUL, B/5. Kovács Imre levele Molnár Józsefhez. New York, 1963. május 13.
37. CUL, B/3. Kovács Imre levele Hamza D. Ákoshoz. 1963. augusztus 27.
38. CUL, B/33. Kovács Imre kézírata.
39. CUL, B/2. Kovács Imre levele Borsody Istvánhoz. 1979. július 12.

SUMMARY

Pál Péter Tóth: Imre Kovács in Exile

On 17 November 1947, Imre Kovács (1913–1980) seeing no hope for the realization of his political aims, left Hungary. Arriving in Switzerland, he soon joined in the activity of Hungarian emigrés there, and became a seminal figure of the post – 1945 democratic Hungarian emigration. He went to the West in the hope that, building on the achievements of the years 1945-47, he would soon return to Hungary and play a central role in political life. This was what motivated his varied and intensive activity.

Surveying Imre Kovács's work in exile, the author attempts to outline the literary and political career of an eminent personality in Hungarian progressive thought, together with the torments of a life spent away from his native land. After a brief stay in Switzerland, Imre Kovács went on to the United States, where he became, on 20 November 1949, a member of the Free Europe Committee and took part in the preparation of the Free Hungarian Radio programmes. He soon ceased working there, returning only after changes in the international situation had occurred in 1954. He worked in this field until 1961, when he was given a new task. From 1963 onwards Kovács was one of the greatest figures among the Hungarian exiles in the West. His ties with his homeland were unbreakable, and he could never really excuse himself for leaving Hungary and not accepting the fate that awaited him there.

(Kovács Imre hagyatékának megismerését az MTA-Soros Alapítvány ösztöndíja tette lehetővé számomra.)

FRANCIA–MAGYAR KULTURÁLIS KAPCSOLATOK ÉS A PÁRIZSI „MAGYAR INTÉZET” A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

ROMSICS IGNÁC

A keresztény Nyugathoz való kapcsolódás, a magyarnál fejlettebb európai népek kultúrájának megismerése és ötvözése Keletről hozott értékeinkkel az államalapítás kora óta szinte megszakítás nélkül mindig a magyar politikai gondolkodás és kultúrpolitika egyik meghatározó alapelve volt. Nincs a magyar történelemnek olyan évszázada, amikor uralkodóink, politikai és kulturális vezető rétegeink ne törekedtek volna erre, s ne ebben látták volna az ország előrehaladásának egyik fontos és nélkülözhetetlen eszközét. A Nyugat-Európával fenntartott kulturális kapcsolatoknak, s ezek révén Európa nagy szellemi áramlatai befogadásának és feldolgozásának a fontossága még nyilvánvalóbbá vált 1919 után, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott, és egy hosszú történelmi kor után Magyarország ismét önálló, független állammá vált. „Még nagy nemzetek kulturális életének is megártott az – mondotta ezzel kapcsolatban a háború utáni évtized nagy formátumú magyar kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó –, ha egyes időszakokban túltengő sovinizmusból vagy saját szellemi életük túlbecsülése következtében elzárkóztak a külfölddel szemben, a kis nemzetekre pedig egyenesen végzetes, ha izolálódnak a nagy kultúrnépekkel szemben s annak a tévhitnek adják oda magukat, hogy elzárkózottan valami egészen speciálisan nemzetit tudnak kiforrni.” A kor kulturális kormányzata éppen ezért kiemelt feladatnak tartotta, hogy „... irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak ... rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak.”¹

A fenti kultúrpolitikai célok elérése érdekében Klebelsberg kidolgozta a külföldi állami ösztöndíjak odaítélésének új rendszerét, valamint felújította és továbbfejlesztette a külföldi magyar intézetek eredendően háború előtti koncepcióját. Elképzelésének lényege az volt, hogy a jelentősebb európai kultúrcentrumokban egy-egy magyar intézetet (Collegium Hungaricum) alapít. Az ösztöndíjas diákoknak és az egyetemet már bevégzett ösztöndíjas kutatóknak egyaránt otthont és munkalehetőséget nyújtva ezek az intézetek egy főiskolai diákotthon és egy kutatóközpont funkcióját egyaránt betöltötték volna. Alapvető célkitűzésként szerepelt az intézetek feladatai között a magyar kultúra értékeinek terjesztése, népszerűsítése s a befogadó ország szellemi kincseinek közvetítése Magyarországra.²

Az ország hagyományos kulturális kapcsolatainak és politikai kötődéseinek megfelelően az első magyar intézetek Bécsben és Berlinben jöttek létre 1924-ben. Ugyanebben az időben kezdte meg működését a Római Magyar Történeti Intézet is, amely 1927-ben új épületbe költözvén 1928-ban magyar intézetté, Collegium Hungaricummá bővült. A zürichi Collegium Hungaricum – sokkal szerényebb keretek között – 1927-ben nyitotta meg kapuit.³

Az osztrák-magyar, olasz-magyar, és német-magyar kapcsolatokhoz viszonyítva az 1920-as évek első kétharmadában a hivatalos *francia-magyar kulturális kapcsolatok* jelentéktelenek voltak. Ennek elsődleges oka a két ország külpolitikájában keresendő Franciaország és kelet-európai szövetségi rendszere, a kisantant éberem őröködtek a háború után kialakított új rend, az új határok fölött. Magyarország legfőbb külpolitikai célja ugyanakkor a revízió, az új határok megváltoztatása volt. A politikai szembenállás a kulturális kapcsolatokra is kihatott. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a külföldön tanuló évi 1200-1500 magyar diák közül az 1920-as évek közepéig mindössze egy-két tucat választotta Párizst, illetve Franciaországot. Ugyanebben az időben Bécsben évente 300-500-an, Berlinben pedig 5-600-an tanultak.⁴

Az 1920-as évek utolsó harmadára a politikai szembenállás mérséklődött. Franciaország felismerte, hogy a potenciális német veszéllyel szemben a kisantant mellett Magyarország is

tényező lehet és biztonsági politikájában bizonyos szerepet játszhat. A magyar vezetésben ugyanakkor tudatosult, hogy a Németországtól kapott gazdasági és politikai támogatásért a későbbiekben esetleg az ország függetlenségével kell fizetni, s hogy kisállammá válván csakis a külkapcsolatok sokirányú nyitvatartására és ápolására lehet és kell törekednie. A magyar miniszterelnök, gróf Bethlen István ezzel kapcsolatban 1930-ban így fogalmazott: „Hát maradunk a kultúrában az egyoldalú német orientációban? Hiszen négyszáz éven keresztül német orientációban voltunk, most visszanyertük függetlenségünket és nem vagyunk hozzáláncolva senkihez. Mi igenis érintkezést keresünk és kell keresnünk nemzeti érdekeink céljából az összes nagy nyugati nemzetekkel, mert ha ezt nem tesszük, kiszolgáltatjuk nemzetünket annak, hogy kulturális téren saját zsírjában fullad meg, vagy hogy megint egyoldalú orientációba kerül.”⁵

A francia-magyar kapcsolatok szívélyesebbé és intenzívebbé válása szempontjából nagy jelentőségű volt Bethlen miniszterelnök 1929-es párizsi látogatása, amikor több vezető francia politikussal megbeszéléseket folytatott. Bár a revízió kérdésében nem jött létre közeledés, abban mindkét fél megegyezett, hogy gazdasági és kulturális téren kívánatos az együttműködés magasabb szintre emelése.⁶

A kulturális kapcsolatok megélénkülését a következő években számos új fejlemény jelezte. Az egyik legszembeötlőbb ezek közül a Franciaországban tanuló magyar diákok számának ugrásszerű emelkedése volt (1921/22: 2; 1922/23: 16; 1917/28: 250; 1930/31: 323).⁷ Ezen belül jelentősen nőtt az állami ösztöndíjasok száma is (1925/26: 13; 1927/28: 43; 1929/30: 48). Az ösztöndíjak egynegyedét a francia kormány adományozta, a többi a magyar állam, illetve különböző magyar szervezetek költségvetését terhelte. A Franciaországban, illetve Párizsban tanuló magyar ösztöndíjasok száma ezekben az években lényegesen meghaladta az Angliában, Svájcban vagy az Egyesült Államokban tanulókéét, s megközelítette a berlini, római és bécsi magyar diákok számát.⁸

De számos egyéb jel is a két ország közötti kulturális kapcsolatok élénkülését mutatta. 1929. március 3-án – a háború óta először – francia képzőművészeti kiállítás nyílt Budapesten. A tárlatot – diplomáciai körökben általános meglepetést okozva – a kormányzó nyitotta meg. Az esemény politikai jelentőségéről De Vienne, budapesti francia követ a következőket jelentette: „Az újonnan megnyitott kiállítás alapján konstatálható annak az áramlatnak az ereje és fontossága, amely a magyar közvéleményt – majdnem minden területen, de különösen az irodalomban és a művészetekben – Franciaország felé közelíti.” Hozzátette: „Fontos, hogy ezt a mozgalmat hasznosítsuk, ösztönözzük és fejlesszük.”⁹ Ugyanezen év decemberétől magyar kezdeményezésre francia nyelvű hetilap (Gazette de Hongrie) jelent meg Budapesten.

A lapot 2–3 ezer példányban adták ki. Egyik mecénása a magyar miniszterelnökség, a másik – a francia követ javaslatát elfogadva – a Quai d'Orsay volt.¹⁰ A magyar drámaírók és zeneszerzők egyesületének meghívására 1931-ben a Comédie Française vendégszerepelt a magyar fővárosban – a háború óta ugyancsak először.¹¹ 1932. januárjától francia nyelvű folyóirat jelent meg Budapesten, a Nouvelle Revue de Hongrie. A folyóirat – a később induló New Hungarian Quarterly-hez hasonlóan – elsősorban a magyar irodalom és kultúra külföldi terjesztését és népszerűsítését, valamint az ország gazdasági és politikai helyzetének a megismertetését tekintette feladatának. Ugyanakkor számos francia írótól, politikustól és publicistától is közölt. A folyóirat szerepe, fontossága magyar szempontból – mégha csak néhány száz példányban jelent is meg – alig túlbecsülhető. Szerzői gárdája – Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Keresztury Dezső, Kós Károly, Jancsó Elemér, Vargyas Lajos, Györffy György stb. – önmagáért beszél, miként a két szerkesztő: Ottlik György (igazgató) és Balogh József (ügyvezető főszerkesztő) is. Az első három évfolyam alapján De Vienne követ 1934-ben így jellemezte és ajánlotta a francia kulturális szervek figyelmébe: „Egy olyan francia, mégpedig jó francia nyelven szerkesztett folyóiratról van szó, amelynek egészében véve

sikerült megőriznie objektivitását, amelyből szabályt csinált, s amely a Közép- és Kelet-Európában kiadott ilyen típusú publikációk között valószínűleg a legjobb.”¹²

A két ország közötti kulturális kapcsolatok különösen megélnék 1934–35-ben, az olasz–francia közeledés, az ún. *Pacte de Rome időszakában*, amikor közel egy évig úgy látszott, hogy Mussolini mégsem a német-, hanem a francia orientációt fogja választani. A perspektivikus magyar revíziót tekintve ez ugyan baljós előjelnek számított, ám az ország függetlenségét fenyegető német Drang nach Osten megállapítása szempontjából kétségkívül igen kedvező, noha csak átmeneti fejlemény volt. Ez az az időszak, amikor a szervezett magyarországi turizmus egyik legelső jeleként ötven fős magyar túristacsoport érkezik Párizsba, s a csoportot, amely a magyar közélet vezető személyiségeiből áll, a francia főváros vezetői fogadják (1935 nyara).¹³ Amikor nem múlik el hónap, hogy egy-egy francia közéleti személyiség, író, közíró vagy politikus ne tartana előadást valamelyik magyar egyetemi városban. Amikor a budapesti egyetem fennállásának 300. évfordulója alkalmából (1935. szeptember) hét francia tudóst avatnak díszdoktorrá, s a német és olasz kultúra nagyjai közül csak hármat-hármat.¹⁴ Amikor a már működő német és olasz nyelvű gimnázium után a kultuszminisztérium egy francia nyelvű középiskola alapításának a lehetőségét fontolgatja. S amikor végül még a francia-magyar kapcsolatok leginkább neuralgikus kérdésében, a revízió ügyében is bizonyos mértékű közeledés tapasztalható.¹⁵

Az 1920-as évek végén kezdődő, s az 1930-as évek közepéig tartó francia-magyar közeledés egyik legfontosabb kulturális eredménye egy magyar intézet alapjainak a megteremtése volt - Bécs, Berlin, Róma és Zürich után Párizsban. Az ezzel kapcsolatos előzetes tárgyalásokat magyar részről Magyary Zoltán, a VKM egyetemi ügyosztályának vezetője irányította. Magyary 1927–28-as párizsi tárgyalásai alapján két lehetséges megoldás körvonalai rajzolódtak ki. Az egyik lehetőséget az 1923-tól folyamatosan épülő Cité Universitaire létrehozásába való bekapcsolódás jelentette. Ezt a francia kormány és a Cité alapítója, André Honnorat kulturális miniszter is melegen támogatták volna. A Citében építendő magyar ház ellen szólt viszont, hogy a Cité akkori alapszabályai szerint ez - eltérően a többi magyar intézettől - csak egy diákház, kollégium lehetett volna, tudományos és oktatási funkciók nélkül. Akadályt jelentett továbbá az is, hogy a Cité pavilonjait az építető külföldi államok csak örökös használatba kapták meg; a tulajdonjog a párizsi egyetemet illette. A másik megoldást egy arra alkalmas ingatlan (hotel vagy bérház) megvásárlása jelentette volna a Quartier Latin-ben, amelyet a berlini, bécsi és római mintának megfelelően komplex feladatokat ellátó Collegium Hungaricum-ként lehetett volna működtetni.¹⁶

Bár Klebelsberg inkább az utóbbi változattal rokonszenvezett, egyelőre egyik mellett sem kötelezte el magát. Ehelyett – átmeneti jelleggel, a végleges döntésig - 1928-ban felállított egy *Magyar-Francia Egyetemi Tájékoztató Irodát* (Bureau Franco-Hongrois de Renseignements Universitaires). Az iroda 1928 őszén kezdte meg működését a Quartier Latin egyik kis szállodájának (Hotel du Cèdre) két szobájában, a Lacèpede utcában. Az egyik szoba az Iroda igazgatójának és egyszemélyi mindenesének, Müller (Molnos) Lipót irodalomtörténésznek a hivatali helyiségeként, a másik előszobaként, kézikönyvtárként, tanteremként és a magyar ösztöndíjasok munkaszobájaként szolgált. Az Iroda elsődleges feladata a Párizsba érkező vagy már ott tanuló magyar diákok orientálása és segítése volt – főleg tanulmányi szempontból. Ennek jegyében az Iroda ambiciózus fiatal vezetője már az 1928/29-es tanévben több specializált francia tanfolyamot szervezett az ösztöndíjasok nyelvtudásának tökéletesítése céljából. A Magyarország iránt érdeklődő és odautazni kívánó francia egyetemistáknak és újságíróknak ugyanakkor magyar nyelvi kurzusokat indított.¹⁷

A Magyar-Francia Egyetemi Tájékoztató Irodát kezdetben mindenki átmeneti intézménynek, a leendő párizsi Collegium Hungaricum vagy Magyar Ház alapjának tartotta. 1929–1930-ban még úgy látszott, hogy ez így is lesz. A Cité Universitaire vezetése (Fondation Nationale de la Cité Universitaire) 1929-re belátta, hogy a külföldi államok

nagyobb arányú részvételére csak akkor számíthat, ha az alapító államok tulajdonjogát is elismeri. (Az argentin, angol és spanyol ház a húszas és harmincas évek fordulóján már így épült fel.) Lehetővé vált az is, hogy a diákotthonok mellett egyetemi intézetek is működhessenek a Citében. (Az első ilyen, a Sorbonne Mezőgazdasági Intézete – Institut Agronomique – 1929-ben nyitotta meg kapuit.) A kedvező változások mellett szóltak, hogy a leendő Collegium Hungaricum ne a Quartier Latin-ben, hanem a Cité Universitaire-ben épüljön fel. Müller Lipót és Klebelsberg kiküldöttei, akik 1929 tavaszán részletesen tanulmányozták a Cité építészeti együttesét és távlati terveit, egyaránt ezt javasolták. Elvi szinten ebben állapodott meg 1929 nyarán a két állam miniszterelnöke, Raymond Poincaré és Bethlen is. A terv megvalósulásának pénzügyi akadályai sem voltak. Noha ún. „luxuskiadásaiért” a kultusztárcát a kormány jobb- és baloldali ellenzéke egyre hevesebben támadta, Bethlen támogatásával Klebelsbergnek sikerült biztosítania a szükséges anyagi fedezetet. Az országgyűlés 1929 őszén megszavazta a párizsi Magyar Intézet létesítésére előirányzott 1 millió több mint pengőt. Ez akkor több mint 5 millió francia franknak felelt meg.¹⁸

Ha Klebelsberg siet, s a megszavazott összegből azonnal megveszi a telket és megkezdí az építkezést, a párizsi Magyar Intézet ma valószínűleg nem a Bonaparte utcában, hanem a Cité Universitaire-ben székelne, s mintegy 50 magyar diáknak és kutatónak (ennyi lakószobával számoltak) is otthont és munkaszobát biztosítana. Miután nem ezt tette, hanem a konkrét lépéseket 1930-ra halasztotta, nem így történt. Deus ex machinaként szólt közbe ugyanis a gazdasági világválság, illetve ennek hazai jelentkezése. Az államháztartás felduzzadt deficitjének enyhítésére – mint mindig és mindenhol – két lehetőség kínálkozott: az adók megemlése, illetve a költségvetési előirányzatok törlése vagy lefaragása. A Bethlen-kormány mindkét eszközt igénybe vette, s ennek – egyebek mellett – a párizsi Magyar Intézet is áldozatul esett. Maga a terv ugyan nem került véglegesen süllyesztőbe, de Bethlen bukása (1931), Klebelsberg halála (1932), s különösen a harmincas évek közepéig tartó gazdasági depresszió miatt pénzügyi fedezetet megvalósítására sohasem sikerült találni.

A harmincas évek második felében, amikor a gazdasági konjunktúra következtében az államháztartás ismét stabilizálódott, s így bizonyosan pénz is lett volna, viszont *a megváltozott nemzetközi helyzet*, s a magyar kormányok mind egyértelműbben kibontakozó német orientációja akadályozták a terv valóra váltását. A Berlin-Róma tengelyhez (1936) felzárkózó Magyarország külpolitikájával egy komoly párizsi Magyar Intézet fundálása összeegyeztethetetlennek tűnt. Jellemző, hogy az 1935-ös olasz-magyar, s az 1936-os német-magyar kulturális egyezményhez hasonló szerződés kötése Franciaországgal már fel sem vetődött. Mindazoknak, akik az egyoldalú német orientációt károsnak, s a francia-magyar jó viszony fenntartását továbbra is fontosnak tartották, a már meglevő kapcsolatok ápolásával, a már létező intézmények fenntartásával, s legjobb esetben is csak szerény fejlesztésükkel kellett megelégedniük. Egy ilyen szál, egy ilyen intézmény volt a Nouvelle Revue de Hongrie, amely Magyarország 1944-es német megszállásáig változatlan szellemben hónapról-hónapra megjelent, s ilyen volt a Francia-Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda is, amely ha Magyar Intézetté, Collegium Hungaricummá nem vált is, a francia-magyar kapcsolatok fenntartásában és ápolásában 1940-ig kimagasló szerepet töltött be.

Az Iroda 1931 őszéig a Hotel du Cedre két földszinti szobájában, ezt követően pedig 1934-ig a Geoffroy St. Hilaire utca egyik bérházának ötödik emeletén székel. Működési feltételei az átköltözéssel nem javultak, sőt inkább romlottak. Továbbra is két szoba állt rendelkezésre, amelyek együttes alapterülete mindössze 40 m² volt. A gazdasági válság miatt az intézmény költségvetését is csökkentették. Az első két évben a minisztérium még évi 16 ezer pengőt bocsátott Müller rendelkezésére, de 1931/32-től már csak évi 12 ezret. Összehasonlításképpen: ugyanebben az időben a római Collegium Hungaricum évi 163 ezer, a bécsi évi 110 ezer, a berlini pedig évi 102 ezer pengő fölött diszponált.¹⁹

A gazdasági konjunktúra kibontakozását és a költségvetési egyensúly ismételt megteremtését követően az Iroda működési feltételei valamelyest javultak. 1934-ben a Place du Panthéon 13. alatti bérházba költözhetett át, ahol összesen 135 m² alapterületen már öt helyiség állt rendelkezésre. Ezekből egyet előadóteremnek, egyet könyvtárszobának, egyet folyóiratolvasónak, egyet igazgatói irodának, egyet pedig irattárnak rendeztetett be Müller. Az átköltözéssel közel egyidejűleg új nevet kapott az intézmény: 1933-tól Franciaországi Magyar Tanulmányi Központnak (Centre d'Études Hongroises en France) nevezték.²⁰ Néhány év múlva, nem sokkal a háború kitörése előtt még jobb elhelyezést sikerült találni. A Központ 1945 előtt utolsó székhelye a Pierre-Curie utca 18. szám alatti házban volt, ahol kilenc helyiségben rendezkedhetett be.²¹

Az 1933-as névváltoztatást és az 1934-es átköltözést követően az intézmény szerény „személyi fejlesztésre” is lehetőséget kapott. Az igazgató és addigi mindenes, Müller Lipót mellett a Központ állandó munkatársai közé tartoztak ezt követően két irodai és könyvtári feladatokat ellátó technikai dolgozó, valamint tiszteletdíjasként Baráth Tibor történész, a Történettudományok Nemzetközi Bizottságának segédtitkára, és a mindenkor magyar lektorok, 1934–35-ben például Gáldi László és Pödör László, 1939–40-ben pedig Sinor Dénes.²²

Az Iroda, illetve Központ egyik legfontosabb feladata továbbra is a magyar ösztöndíjasok segítése, támogatása volt. A francia nyelvi kurzusok szervezése mellett többek között ezt a célt is szolgálta egy könyvtár és folyóirattár felállítása. Az első három év után, 1931-ben a könyvtár 2800 - főleg magyar és francia nyelvű - kötetből, valamint 30 rendszeresen járó folyóirat és 5 napilap számaiból állt. A könyvek száma 1934-re 6500-ra, 1944-re pedig közel 15 ezerre emelkedett. Kicsit bővült az előfizetett folyóiratok és napilapok köre is (1934-ben 100, illetve 7). Az intézet könyvtárát a magyar diákok eleinte teljesen szabadon használhatták. A könyvtárszobához saját kulccsal rendelkeztek; maguk vezették a kölcsönzési naplót is.²³ Ez a szabad rendszer az Irodából Központtá alakulást követően megszűnt. Diákok többé nem kölcsönözhetek könyvet, s noha a személyzet növekedett, a könyvtár nyitvatartási idejét délután 14 és 17 óra közötti időszakra korlátozták. Igaz viszont, hogy az új olvasótermek nem 8, hanem 40–60 ember egyidejű, kényelmes munkáját tették lehetővé. E változásokat Müller, az igazgató a diákok hanyagságával, a kölcsönzési napló pontatlan vezetésével és néhány könyv eltűnésével magyarázta. A diákok szerint viszont az intézmény „elbürokratizálódása” volt az ok. A magyar diákok mellett természetesen azok a francia egyetemisták is gyakran megfordultak a könyvtárban, akik a különböző kurzusokon magyarul tanultak; továbbá a francia szellemi életnek azok a képviselői is, akik a magyar történelem vagy kultúra iránt érdeklődtek.²⁴

A Központ másik fontos munkaterülete a magyar nyelv és irodalom egyetemi oktatásába való bekapcsolódás, illetve ennek támogatása volt. A háború alatt és a háborút követő években magyar nyelvet és irodalmat Párizsban nem tanítottak. (1913-ig a Faculté des Lettres de l'Université de Paris keretében Kont Ignác adott elő évről évre magyar nyelvet és irodalmat.) Az érdeklődés ismételt feléledésének első jeleként 1927-ben Hankiss János két szemeszterben bevezető előadásokat tartott a magyar irodalom tanulmányozásához a Sorbonne-on. A Sorbonne alkalmi magyar vendégtanárainak érdeklődésfelkeltő előadásainál is fontosabb volt azonban, hogy a Keleti Élő Nyelvek Főiskolája (École Nationale des Langues Orientales Vivantes) 1931-ben külön *magyar és finnugor tanszéket* szervezett, s Aurelien Sauvageot személyében ennek élére olyan tanárt hívott meg, aki közel egy évtizedes budapesti tartózkodása alatt (1923-tól az Eötvös Kollégium francia tanára volt) nemcsak a magyar nyelvet sajátította el tökéletesen, hanem a magyar kultúrát és szellemi életet is alaposan megismerte. Sauvageot professzor három évfolyamos magyar nyelvi és irodalmi kollégiumot tartott. Ehhez kapcsolódva Müller és a 30-as évek elejétől rendszeresített magyar lektorok irodalmi szövegeket olvastattak és magyaráztak, valamint kiejtési gyakorlatokat

vezettek. Az állandó hallgatók száma tanévenként 15 és 25, évfolyamonként pedig 3 és 10 között váltakozott. Ezek túlnyomó többsége francia volt, de évről-évre akadt közöttük egy-két utódállamokból érkezett magyar is. 1931 és 1958 között összesen 79 magyar diplomát adott ki a „Langso”, amelyből az 1945 előtti másfél évtizedre körülbelül 30–35 eshetett. A Keleti Nyelvek Főiskolája mellett szabadegyetemi jelleggel 1931-től a Société pour la Propagation des Langues Étrangères keretében is folyt magyaroktatás. Ezeket az ugyancsak hároméves, de évfolyamonként csak heti 2-3 órás nyelvi és irodalmi tanfolyamokat előbb Müller, majd a mindenkori magyar lektor tartotta.²⁵

Az első két-három évben kevésbé, a harmincas évek elejétől azonban elég aktív publikációs tevékenységet is kifejtett a Tanulmányi Központ. E tekintetben mindenekelőtt folyóiratáról, a *Revue des Études Hongroises*től kell megemlékezni. A „Revue” eredetileg 1923-ban indult a Magyar Tudományos Akadémia negyedéves francia nyelvű társadalomtudományi orgánumaként. Első öt évfolyama (1923–1927) *Revue des Études Hongroises et Finnougriennes*, hatodik és hetedik évfolyama (1928–1929) *Revue des Études Hongroises* címen jelent meg. Az első hét évfolyam szerkesztői (Eckhardt Sándor és Baranyai Zoltán) a magyar irodalomtörténet, nyelvészet, történelem és néprajz fontosabb eredményeinek francia nyelvű közvetítését tekintették feladatuknak – különös tekintettel a magyar és a magyarral rokon vagy szomszédos népek nyelvi és kulturális kapcsolataira.²⁶ A gazdasági válság éveiben a folyóirat megjelenése szünetelt, s csak 1933-ban indult újra. Az új sorozat első három évfolyamának (1933–1935) szerkesztői Müller Lipót és Bárczi Géza, az összevontan megjelent 1936–37-es évfolyam szerkesztői Müller és Hankiss János voltak. Az első három évfolyam még a régi címmel, az utolsó kettő *Études Hongroises* címmel jelent meg. A szerkesztőváltás egyben koncepciómódosítást is jelentett. A magyar és a szomszédos, illetve rokon népek kapcsolattörténete mint szerkesztési szempont teljesen háttérbe szorult, s dominánssá a francia–magyar történelmi érintkezések, illetve szellemi kölcsönhatások váltak. Ennek megfelelően a folyóirat munkatársi gárdája is módosult. Az új sorozat szerzői, akiknek közel fele francia volt, túlnyomórészt a francia–magyar kapcsolatok iránt érdeklődő társadalomkutatók közül került ki. A magyar szellemi tudományok eredményeinek francia nyelvű közvetítő orgánumból a folyóirat ily módon egy speciális érdeklődésű francia nyelvű tudományos orgánummá vált. Példányszáma 700 és 1000 között mozgott.²⁷

A folyóirat 1936–37-es összevont évfolyama már jelezte a további megjelenés előtt tornyosuló pénzügyi akadályokat. 1938-ra ezek oly mértékűvé váltak, hogy a lap megjelenése öt évig ismét szünetelt. Tekintve azonban, hogy a pénzügyi támogatás megvonása egybeesett a német orientáció megerősödésével, aligha tévedünk nagyot, ha az anyagi nehézségekre való hivatkozás mögött budapesti politikai megfontolásokat sejtünk. Ezt valószínűsíti az is, hogy egy, az állami költségvetés szempontjából sokkal súlyosabb, de külpolitikailag új helyzetben, 1943-tól reprezentatívabb külsővel és nagyobb terjedelemben – *Revue d'histoire comparée. Études hongroises* címmel – ismét megjelenhetett.

A *Revue des Études Hongroises* szerkesztése és kiadása mellett a Tanulmányi Központ több igen értékes egyedi kiadvány sajtó alá rendezésében is tevékenyen közreműködött. Ezek közül Solymossy Sándor magyar mese- és mondagyűjteményének francia fordítása (*Contes et légendes de Hongrie*)²⁸; Sauvageot professzor politikai szempontból joggal kritikus, de ugyanakkor a magyar nép és kultúra iránti őszinte és mély rokonszenvről tanúskodó, s így egészében mégis inkább „magyarbarát” országismertető kézikönyve (*Découverte de la Hongrie*);²⁹ valamint a Müller és Hankiss János által válogatott két magyar irodalmi antológia (*Anthologie de la poésie hongroise* és *Anthologie de la prose hongroise*) emelkednek ki. E két utóbbiban természetesen a műkedvelő Bethlen Margit, Somogyvári Gyula, Tormay Cecile, báró Wlasics Gyula és más hivatalosságok is szerepeltek egy-egy „műremekkel”. Az alkotók és művek túlnyomó többségét azonban, akik között nemcsak az egész Nyugat-nemzedék és a

népi irodalom legjobbjai, hanem Kassák Lajos, József Attila, Lesznai Anna és Szép Ernő is megtalálható, egy mai szerkesztő sem hagyhatná el.³⁰

A Tanulmányi Központ tevékenységi területei közül említést érdemelnek végül az általa rendezett előadások, megemlékezések, kiállítások. A két legreprezentatívabbra és legsikeresebbre, Mécs László költői estjeire és a Rákóczi halálának kétszáz éves évfordulójával kapcsolatos emlékünnepekre – aligha véletlenül – egyaránt 1935-ben, a francia-olasz détente (les accords de Rome) időszakában került sor. Méretei okán ezeket a Sorbonne-on, az Institut Catholique-ban és a versailles-i királyi palotában tartották. Kisebb rendezvényeket azonban ezt megelőzően és ezt követően is szervezett a Központ. A magyar művészek, kutatók és tehetségesebb fiatal ösztöndíjasok mellett egy-egy előadás erejéig gyakori vendégei voltak az intézménynek mindazok a francia professzorok, akik a magyar történelem vagy kultúra valamely problémája iránt érdeklődtek. A teljesség igénye nélkül megemlíthető közülük Henri Tronchon, a strasbourg-i egyetem tanára, akit a magyar népdal érdekelt; Louis Villat, a toulous-i egyetem professzora, akit a francia forradalom magyarországi hatása foglalkoztatott; Emil Tosi, a lille-i egyetem előadója, aki a középkori francia-magyar kapcsolatokat kutatta; Emil Poupé, a draguignoni múzeum igazgatója, aki Kisfaludy Sándor franciaországi kapcsolatai iránt érdeklődött; Robert Garric, az Institut Catholique tanára, aki magyarországi utazása során szerzett benyomásairól számolt be; Mme Therese Marix, aki Liszt és Balzac kapcsolatáról értekezett; s természetesen a Tharaud testvérek és Sauvageot professzor, akik már-már a Központ állandó külső munkatársainak számítottak.³¹

Összefoglalva az Iroda, illetve a Központ másfél évtizedes működését, megállapíthatjuk, hogy az a szerény keretek ellenére alig túlbecsülhető, eredményes tevékenységet fejtett ki *mind a magyar kultúra franciaországi megismertetése, mind a francia szellemi élet értékeinek és eseményeinek hazai, magyarországi közvetítése terén*. Egy egész fordító-nemzedék képezte itt ki magát, s a magyar tudóstársadalom olyan képviselői kaptak itt fiatalon megtermékenyítő új impulzusokat, mint Zolnai Béla és Eckhardt Sándor, az őstörténész Ligeti Lajos, a pedagógus Várkonyi Hildebrand, a történész-levéltáros Degré Alajos – hogy csak a legismertebbeket említsük.

Ebben a munkában kiemelkedő szerepet játszott személy szerint is Müller Lipót, aki fiatal irodalomtörténészként (eredetileg Béranger Petőfire gyakorolt hatásával foglalkozott)³² került Párizsba, de aki rendelkezett azokkal a képességekkel, hogy az évek során a magyar kultúra valódi franciaországi nagykövétévé váljon. Müller Lipót – eltekintve 1940 nyarától és ősztől, amikor a francia kormányt követve ő is délre költözött és az igazgatói teendőkkal Sinor Dénest, a Keleti Nyelvek Főiskolájának fiatal lektorát bízta meg³³ – 1943-ig állt a Tanulmányi Központ élén. Utóda Lajti István lett, aki addig az Institut International de Coopération Intellectuelle de Paris-ban képviselte Magyarországot.³⁴

A Tanulmányi Központ háború alatti működését nem ismerjük. Erre vonatkozó dokumentumokat eddig sem a magyar, sem a francia levéltárakban nem találtunk. Valószínű azonban, hogy a háború kitörését, s különösen Franciaország német megszállását követően tevékenységi köre összeszűkült és aktivitása mérséklődött. Erre utal, hogy 1939–1940-ben a magyar ösztöndíjasok túlnyomó többsége hazautazott, s újakat a magyar kormány a továbbiakban nem küldött. Működni mindenesetre 1940–1941 után is működött. Erre utal, hogy amikor a vichy-i kormány Aurélien Sauvageot-t a magyar és finnugor tanszék éléről 1941-ben elmozdította, a professzor diákjaival együtt átvonult a Tanulmányi Központba, s 1943-ig ott tartotta előadásait. „A Magyar Intézetnek köszönhető, hogy a magyartanítás nem maradt abba, amikor a vichy-i állam állásomtól megfosztott. A Pierre-Curie utca 18-ban olyan menedéket találtam, ahol nemcsak a tanítást folytathattam, hanem ahová a zaklatások elől is menekülhettem, ha azok nagyon erősek voltak” - emlékezett erre az időszakra Sauvageot professzor 1958-ban, a magyar és finnugor tanszék felállításának 25 éves évfordulóján.³⁵ A

Tanulmányi Központ háború alatti tevékenységére utal az is, hogy amikor 1943-ban, a Németországtól való eltávolodás és a szövetségesekhez való közeledés jegyében a Teleki Intézet lehetőséget kapott a *Revue d'histoire comparée* kiadására, annak szerkesztőségében – Eckhardt Sándor, Kosáry Domokos és Benda Kálmán mellett – Müller Lipót, majd utóda, Lajti István is helyet kapott. A két háború közötti és háború alatt francia-magyar kulturális kapcsolatok utolsó eseménye egy reprezentatív hangverseny lett volna, amelyet a párizsi-francia nemzeti rádió akart sugározni 1944 tavaszán Erkel, Liszt, Hubay, Bartók és Kodály műveiből. Ezt a francia rádió és a Tanulmányi Központ közösen készítették elő. Valószínű azonban, hogy Magyarország 1944. márciusi német megszállása miatt a hangverseny végül elmaradt.³⁶

Úgy tudjuk, hogy 1945–46-tól ismét érkeztek magyar ösztöndíjasok Párizsba, s hogy a Tanulmányi Központ is reaktivizálódott. Ez azonban már egy új kor, új emberekkel és új problémákkal, melynek vizsgálata túlmutat e dolgozat célkitűzésén: a két világháború közötti francia-magyar kulturális kapcsolatok vázlatos történetének és az akkori párizsi „Magyar Intézet” működésének a bemutatásán.

Jegyzetek

1. Magyar Törvénytár 1927. Szerk. Térffy Gyula. Budapest, 1928. 171-172. p.
2. Uo. 174. p.
3. NAGY Iván: A magyar diák külföldön egykor és most. = A franciaországi magyarság. 1938. 85-87. p.
4. Uo. 93-94. p. és Baráth Tibor: Magyar diákmozgalmak Franciaországban. = A franciaországi magyarság, i. m. 101-102. p. V. ö. 1. sz. melléklet.
5. Gróf BETHLEN István beszédei és írásai. Budapest, 1933. II. köt. 293. p.
6. Archives Diplomatiques (Paris), Europe Z. Hongrie. Vol. 5. 206-209. és Voi. 54. 124-127. p.
7. BARÁTH Tibor: i. m. 101. p.
8. SCHNEIDER Márta: Magyar állami ösztöndíjasok külföldön. 1920-1944. [Kézirat.] V. ö. 2. sz. melléklet (Boursiers hongrois a l'étranger).
9. Archives Diplomatiques (Paris), Europe Z. Hongrie. Vol. 90. De Vienne 1929. III. 8-i jelentése.
10. Uo. Vol. 98. Note du Ministère des Affaires Étrangères. 1930. III. 6. és De Vienne 1930. VII. 5-i és XII. 8-i jelentései.
11. Uo. Vol. 144. De Vienne 1930. nov. 27-i jelentése.
12. Uo. Vol. 147. De Vienne 1934. máj. 14-i jelentése.
13. Uo. Vol. 150. 91. p.
14. Uo. Vol. 144. Maugras 1935. szept. 25-i jelentése.
15. Uo. Maugras 1935. dec. 6-i jelentése.
16. Uo. Vol. 90. Riviere 1927. okt. 17-i jelentése és a Magyar Országos Levéltár. K 636. 1932/36-IV-36-62 (1932-21040)
17. Magyar Országos Levéltár. K 636. 1929-30-440 (49).
18. Uo. 1932/36-IV-36-62. (1932-21040).
19. Uo. 1929-30-440(16).
20. Uo. 1932/36-IV-62 (20575)
21. Új Magyar Központi Levéltár. Békeelőkészítő Oszt. ir. I/1-10B/3. 12. old.
22. Magyar Országos Levéltár. K. 636. 1932/36-IV-62 (20575).
23. Uo. 1929-30-440 (49).
24. Uo. 1932-36-IV-62 (20575).

25. MULLER Lipót: A magyar kultúra párizsi intézete. = Debreceni Szemle, 1933. május. 170-171. p. és Vingt-cinq ans d'enseignement en France des langues finno-ougriennes. Edité par l'Institut Hongrois de Paris. Paris, 1958. 7-21. p.
26. Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes. I-IV. évf. (1923-1927) és Revue des Études Hongroises. VI-VII. évf. (1928-1929).
27. Revue des Études Hongroises. XI-XIII. évf. (1933-1935) és Études Hongroises. XIV-XV. évf. (1936-1937). V. ö. Magyar Országos Levéltár. K. 636. 1932/36-IV-62 (19505).
28. Contes et légendes de Hongrie. Recueillis et annotés par Sándor Solymossy. Avant-propos de Jérôme et Jean Tharaud. Paris, 1936. 493. p.
29. Aurelien Sauvageot: Découverte de la Hongrie. Paris, 1937. 244. p.
30. Anthologie de la poésie hongroise. Par Jean Hankiss et Léopold Molnos-Müller. Paris, 1936. 240. p., és Anthologie de la prose hongroise. Par Jean Hankiss et Léopold Molnos. Paris, 1938. 364. p.
31. Magyar Országos Levéltár. K. 636. 1932/36-IV-62 (20575).
32. MÜLLER (Molnos) Lipót: Petőfi politikai költészete és Béranger. Budapest, 1924. 55. p.
34. SINOR Dénes közlése.
35. Revue d'histoire comparée. Études hongroises. XXI. évf. (1943). 1. sz. 586. p.
36. Vingt-cinq ans d'enseignement en France des langues finnoougriennes. i. m. 13. p.
37. Magyar Országos Levéltár. K. 639-16952-2-1943.

SUMMARY

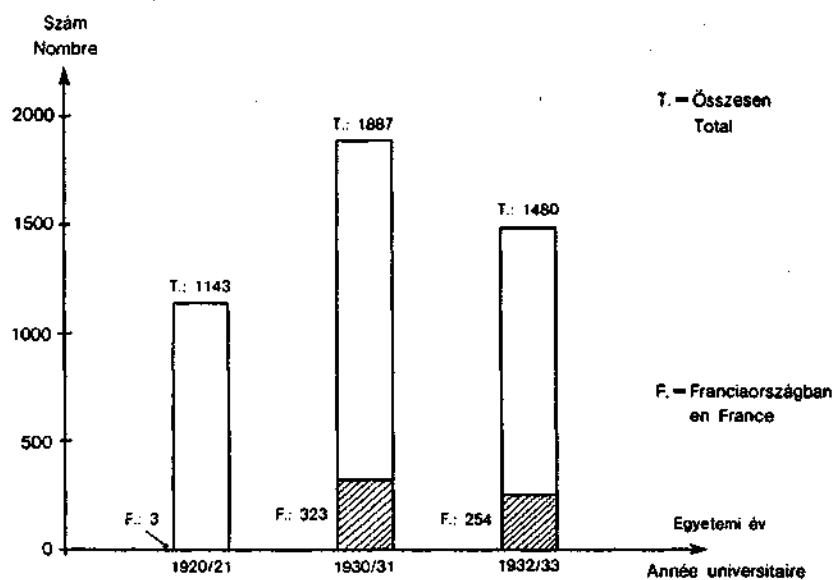
Ignác Romsics: Franco-Hungarian Cultural Relations and the Paris Hungarian Institute the Inter war Period

One of the determining motives in Hungarian cultural policy after 1919 was affiliation with the Christian West and orientation towards the culture of the most developed European peoples. To further such aims, a new system of state scholarships was introduced and new Hungarian institutes (Collegia Hungarica) were founded abroad. Due to political conflicts between France and Hungary, the Hungarian Institute in Paris was rather late in beginning its work – it opened in 1928 – and the circumstances of its functioning were, compared to those in Vienna, Berlin and Rome, rather modest. In spite of this, the Institute succeeded in fulfilling its role as a mediator between the Hungarian and French culture.

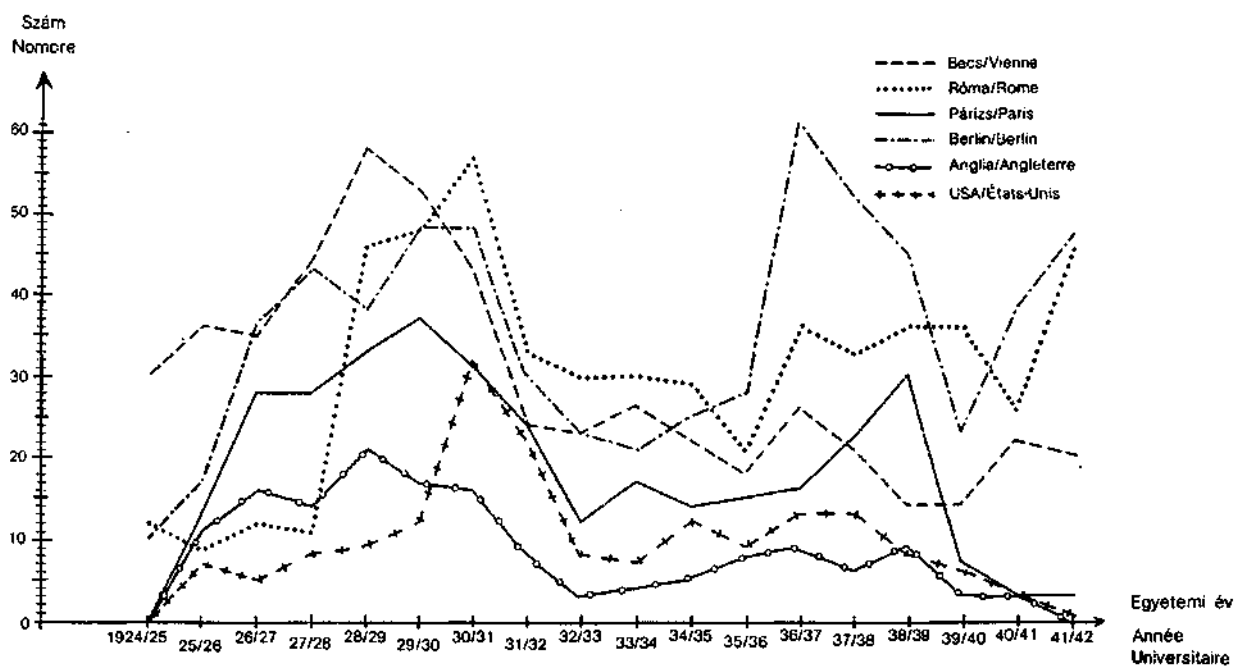
The most important areas of activity in the Institute were: Supporting scholarship recipients in their studies and researches in France; teaching Hungarian, Hungarian literature and Hungarian cultural history in Paris; publication of the *Revue des Études Hongroises* and other works; and the organization of lectures, exhibitions, and commemorative events.

In addition to the literature on the subject, the author made use also of relevant documents in the Hungarian National Archives and the Archives Diplomatiques in Paris.

1. Magyar egyetemisták külföldön és Franciaországban (Étudiants hongrois a l'étranger et en France)

2. Magyar ösztöndíjasok külföldön (Boursiers hongrois à l'étranger)

MAGYAR KULTURÁLIS INTÉZETEK BÉCSBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum

SCHNEIDER MÁRTA

A trianoni békeszerződést követően az antant hatalmak és az utódállamok Magyarország politikai elszigetelésére törekedtek. A belső konszolidáció megvalósítása és a külföld számára is tárgyalóképes kormány megalakítása az önálló államiság megteremtésének fontos feltétele volt. A kormányzat a kulturális külkapcsolatok fejlesztését is felhasználva próbált kitörni az elszigeteltségből. Klebelsberg Kunó kultuszminisztersége idején a tudományos kutatás és a magyar kultúra terjesztésének céljából külföldön magyar intézeteket létesítettek. Az intézetek működésének szabályozását egy 1927-ben elfogadott törvényben végezték el. Így jött létre a berlini, a bécsi és a római történeti intézet és a *Collegium Hungaricumok láncolata*. Tevékenységük két irányú volt: egyrészt létükkel bizonyítani a külföld számára a magyar kultúra jelenlétét Európában; másrészt biztosítani a magyar értelmiség magas szintű továbbképzését külföldön, s az ott fellelhető dokumentumok történeti feldolgozását.

A bécsi kulturális intézetek eszméje már valószínűleg a századfordulón és századelőn a nagy osztrák levéltárakban dolgozó magyar történészek körében született meg. Thallóczy Lajos és Károlyi Árpád történészek a Hofkammerarchiv, illetve a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatói a Monarchia összeomlásáig álltak a bécsi levéltárak élén. Ők pontosan tudták, hogy milyen rendkívül gazdag információs értékű dokumentumtömeg található az osztrák levéltárakban, melyeket a magyar történelemre vonatkozóan még nem tártak föl. Azért sem, mert ezekhez a levéltári anyagokhoz egészen a Monarchia fölbomlásáig csak korlátozva lehetett hozzájutni. Főképp az újabb kori anyagok minősültek zárt fondoknak. Az időbeni korlátozás csak 1847-ig tette viszonylag szabadabbá a vizsgálódást, de itt is csak előzetesen erősen megrostált anyagokkal. Ezeket a korlátokat tükrözte addigi történetírásunk egésze is. A dualizmus korában a tudományos metodika fejlődésnek indult, jelentkezett a pozitivisták történetírás szükségessége, amely felváltotta az előző, romantikus kor munkamódszerét. Kialakult egy – főleg a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung iskoláján nevelkedett – tudós nemzedék, és vele párhuzamosan növekedett a művelt és a történettudomány iránt érdeklődő olvasói réteg.

Történetírásunk beszűkülését látva Klebelsberg Kunó, a Magyar Történelmi Társulat elnöke – akit Thallóczy Lajos vonatszerencsétlenség miatt bekövetkezett halála után választottak meg – felhívta a figyelmet történettudományunk nagy hézagaira. Így szól erről a Társulat elnöki megnyitójában 1917-ben: „Hiszen alig van legújabbkori történelmünk. Ami e téren megjelent, annak jó része publicisztika vagy történelemfilozófiaféle, amelyet az aktaszerű anyag beható ismerete nélkül írtak. ... A XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében a korábbi meddő háborúk és felekezeti villongások helyébe közjogi, kulturális és közigazgatási törekvések léptek, amelyek mai közéletünknek közvetlen előzményei és melyeknek ismerete nélkül mai viszonyaink és számos intézményünk igazán meg sem érthetők.”¹ A Magyar Történelmi Társulat munkaprogramja a következő években ezek szerint az alapfogalmak szerint alakult. A tervezett kutatás szellemi középpontjába köz- és alkotmányjogi szempontok kerültek, melyek alkalmasnak látszottak a kancellária, a helytartótanács, a magyar kamara és a kiemelkedő szerepet játszó politikusok (nádorok, főpapok stb.) tevékenységét földerezni. A kutatások eredményét nagyszabású forráskiadvány-sorozatban tervezték közzétenni. Ilyen szándékok alapján indult el a Történelmi Társulat kezdeményezésére a „Magyarország újabbkori

történetének forrásai" című kútfőkiadvány, a röviden csak „Fontes”-nek nevezett vállalkozás. Ezt a Fontest kell a *Bécsi Magyar Történeti Intézet* szellemi gyökerének tekinteni, mert az Intézetet azok a tudósok alapították, akik a Fontes vállalkozás keretében kutatták az osztrák levéltárak anyagait. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ún. „bécsi levéltári misszió” tevékenységét sem. Feladatuk a Monarchia széthullása után a közös szellemi örökségként számontartott levéltári anyagok szétválasztása volt.

Igy kerültek ki 1920 nyarán az első tudósok a bécsi levéltárak kutatására, s a Fontes köteteinek előkészítése. A Történelmi Társulat által kiküldött első bécsi misszió tagja Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc és Szekfü Gyula volt. A Társulat mint közadakozásból fenntartott intézmény, szerény anyagi lehetőségei miatt ebben az időben nem gondolhatott állandó tudományos intézet berendezésére. A három tudós munkáját nagy erkölcsi erővel, lelkesen és nem kevés idealizmussal kezdte. Feladatuk kettős volt: egyrészt a Fontes kiadványok elindítása, széles körű anyaggyűjtés, levéltári feltárás, másrészt a magyar vonatkozású levéltári anyagok szétválasztásának nem kevés adminisztrációval járó munkája. Vezetőjük Károlyi Árpád volt, a kor legkiválóbb történészeinek egyike, akiről munkatársai és tanítványai mint felejthetetlen emberről emlékeztek meg. Köztudott és nevezetes volt határtalan szorgalma, a tudomány iránti szeretet, s átfogó európai műveltsége. Munkássága során mindvégig áldozatkészen segítette a fiatal tudósgeneráció pályakezdését. Tudományos képzettségét ő is az Institut für Österreichische Geschichtsforschung-ban szerezte, ahová Fraknoi Vilmos ajánlotta be. 1877-ben lett a Haus-, Hof- und Staatsarchiv munkatársa, ahol a hivatali lépcső legmagasabb fokára hágott; 1909-ben igazgatója lett az intézetnek. S ő lett a Bécsi Magyar Történeti Intézet első igazgatója is, eleinte még a Magyar Történelmi Társulat bécsi intézete néven. Az intézet megalapításának tényét Károlyi 1920 őszére teszi, amikor is Klebelsberg Kunó a bécsi magyar gárdapalota harmadik emeletén három szobát bocsátott rendelkezésükre.² Innen számíthatjuk tehát a kezdeti lépések után az intézet valóságos tevékenységének indulását.

A magyar gárdapalota fontos szerepet játszik a bécsi magyar kulturális intézetek szervezetének kiépülésében; ezért, s nemes kultúrtörténeti hagyományaiért is érdemes néhány szót ejteni magáról az épületről.

A Museum Strasse-i épületet a barokk építőművészet egyik legnagyobb mestere, Fischer von Erlach építette 1710 körül. A palotát a kor egyik mecénása, Trautson herceg emeltette nyári palotaként. Nemes vonalú építészeti megoldása, klasszikus arányai s az erkélyen és a tetőn elhelyezett ötvennégy allegorikus alak emelik ki Bécs gazdag barokk műemlékei közül. A palota belső kialakítása is hasonlóan nagyvonalú; atlaszok tartotta lépcsőfölgjáró, széles márvány fölépcső, stukkó díszítésű díszterem s mintegy 170 helyiség található az épületben. A gárdapalota eddig sem volt idegen a magyar művelődéstörténet számára, mert miután Mária Terézia megvásárolta, a magyar testőrség rendelkezésére bocsátotta az épületet. 1760 óta éltek, tanultak és alkottak itt a magyar felvilágosodás jelentős személyiségei, Bessenyei György és testtársai. 1848 után „büntetésből” a kiegyezésig a Niederösterreich Landsarm használta, majd 1867 után Ferenc József visszaadományozta a Gárdának. 1920 után az intézetek terjeszkedése miatt a palotát fokozatosan vásárolták vissza vagy váltották meg a benntlakóktól. A helyiségeket részletenként hozták rendbe s ahol lehetett korszerűsítették. Az átalakítások során az eredeti építészeti állapot visszaállítására törekedtek. Az ebédlőnek használt teremben például a több rétegű meszelés alatt egy olasz mester freskójára bukkantak. A Történeti Intézet egyik ösztöndíjasa is kutatta az épület történetét, s Innsbruckban, az elveszettnek hitt Trautson levéltárban megtalálta az építés dokumentumait. Rábukkantak ugyanitt a valamikori díszterem nagy méretű olajfestményére is, amely Szent Istvánt ábrázolja, amint koronáját Szűz Máriának

ajánlja. Visszavásárolni azonban nem sikerült a képet, mert sajnos a szűk esztendő kezdetére esett a felfedezés, amikor már ilyen kiadásokra nem tudtak pénzt előteremteni. Rendkívül sok pénzt emésztett fel a szobák, fürdők, közösségi célú termék kialakítása, a gáz és villanyvezetékek beszerelése, s az állandóan emelkedő fenntartási költségek biztosítása.

Visszatérve az Intézet elindulására, Károlyi Árpád intézetalapítói munkáját két nagyszerű munkatárs nagyban megkönnyítette. Eckhart és Szekfü ugyanis akkor már több éve dolgoztak különböző bécsi levéltárakban. Megalapozott ismereteik a szaktudomány és a bécsi gyűjtemények körében felmérhetetlen előnyöket jelentett a csoport számára. A Történelmi Társulat tagjainak segítségével immár két irányban is megindulhatott a kutatás. Mályusz Elemér az 1848 utáni szerb-horvát nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó okirattárat állított össze; Hajnal István elkezdte az 1849 utáni magyar emigráció törökországi emlékeinek összegyűjtését. Az Intézet fejlődésében meghatározó tényezővé vált, hogy Klebelsberg Kunó, az akkori idők „legnagyobb álmú” kultúrpolitikusa már nemcsak mint a Történelmi Társulat elnöke, hanem 1922-től kultuszminiszterként is gondját viselte az Intézetnek.

Az Intézet munkaprogramját Klebelsberg a történettudomány vezető személyiségeivel együttműködve dolgozta ki. Károlyiék már 1918-ban elküldik a Társulat elnökéhez javaslatukat a *Fontes* kiadásához.³ Az általuk összeállított témajegyzék és Károlyi függeléke a konstantinápolyi követjelentésekről már több mint tizenöt kötetet vett tervbe. Klebelsberg ezeket is felhasználva fejtette ki elképzeléseit a bécsi intézet működéséről. A Történelmi Társulat elnöki megnyitóiiban (1922. XII. 30., 1922. XI. 30.)⁴ kapott először hangot az a modern kor követelte igazság, hogy a tudomány fejlődése elképzelhetetlen a továbbiakban állami támogatás nélkül. A nagy problémák megoldására már nem elegendő a magányos tudósok szorgalma és zsenialitása. Nagy tudományos apparátusra, kiképzett segéderőkre, összehangolt tudományos tervre van szükség a gyűjtemények kiaknázásához. Bécs esetében ez nem valósítható meg egy állandó intézet felállításával. Klebelsberg az Intézet feladatának középpontjába a *Fontes* kiadványsorozatot állította. Szorgalmazta az állam, a gazdaság- és a társadalomtörténet területén új monográfiák kiadását; Erdély történetéről forráskötetek megjelentetését; Kossuthról és az 1848 utáni emigrációról, a kiegyezés előkészítéséről, a dualizmus koráról író műveket; fontosnak tartotta a memoárirodalom mind teljesebb megjelentetését is. Ez a program talán túlságosan is kiterjedt volt, mégis hosszú évekre előre megfelelőnek tűnt az intézet munkájának megalapozására. A későbbiekben nagy szükség lett volna arra, hogy ezt a meglehetősen bő kutatási elképzelést évenként és kutatóként parcellázzák fel, szoros programot adva az intézeti kutatótevékenységnek. Ez azonban nem történt meg, sem az Intézet, sem a Történelmi Társulat nem öntötte ezeket a gondolatokat munkatervbe, s így a későbbiekben nem is lehetett a sok csapáson folyó munkát hatékonyan egy mederben tartani. Ennek káros következményei már néhány év múlva megoldhatatlan problémaként jelentkeztek.

Már 1921-ben megfogalmazódott az igény, hogy az Intézet ne csak a *Fontes* kutatói számára álljon rendelkezésre, ezért újabb szobákkal és a Károlyi Árpádtól megváltott 3500 kötetes könyvtárral gazdagodott a történetészcsoporthoz.

Az Intézet belső életéről, örömeiről és apróbb vagy nagyobb bajairól Károlyi Árpád és Klebelsberg levelezéséből tudhatunk meg részleteket.⁵ Károlyi levelei nemcsak a hivatali függőség készítéséből íródtak. Sok bennük a személyes momentum, a családi és egészségi körülmények gyakran panaszos hangú leírása. Klebelsberg cikkeinek, beszédeinek nyomait küldi el az idős tudósnak, s tanácsot, véleményt kér a történettudományt általában s az Intézetet konkrétan érintő kérdésekben. Károlyi mindig a legnagyobb udvariassággal fogalmazta leveleit. Dicséri a minisztert, de finoman kifejti ellenvéleményét is sok szakmai kérdésben. Így ajánlja a

Fontes kiadványok közé a Szekfü által kidolgozandó témát, a magyar nyelv hivatalos térfoglalásáról, vagy éppen ellenzi a Klebelsberg által javasolt „Nádorok” kötet kiadását. Nagy részt foglal el a levelezésben a szakmai kérdések tárgyalása, de Károlyi annak is szükségét látja, hogy a legapróbb szervezési ügyben is kikérje a miniszter véleményét és a kapott „parancs” szerint járjon el. Részletes szakmai jelentést kap Klebelsberg a kutatók munkájáról is, mindig emelkedett és dicsérő hangon. Amikor kritika éri egy-egy munkatárs tevékenységét, Károlyi mindig alapos magyarázattal szolgál és kimentí öket. Úgy tűnik, hogy Károlynak valóban jó véleménye volt legtöbb munkatársáról, Eckhartot, Szekfüt és a fiatal Miskolczy Gyulát pedig melegen szerette. Kisebb sértődésekről, pletykákról is értesülhetünk a levelekből. Így derült ki, hogy Károlyi féltékeny volt Gragger Róbertra, a fiatal történészre, aki abban az időben a berlini Collegium Hungaricum igazgatója volt, mert az utolsó pillanatban kapta meg tőle a meghívót a „Külföldi magyar intézetek szövetségének” közgyűlésre. Epésen jegyzi meg, hogy ő ugyan nem tudja mi ez, de Klebelsberg biztosan igen. Korábbi mesterére Fraknóra egyenesen haragszik, mert sok pénze van, nagyszabású tervei, de a szerzőket mégsem fizeti. Ráadásul 1923-ban Fraknoi följánlja, hogy szívesen vállalna munkát az Intézet vezetésében. Fizetést nem kér csak kétszobás lakást a gárdapalotában. Károlyi „értelmezi” az ajánlatot: „Fraknoi püspök úr lakást szeretne Bécsben, . . . nem akar szanatóriumban lakni (noha egészsége megkívánná, ersénye pedig nagyon is bírna)!”

A levelek tanúsága szerint Klebelsberg gondoskodik nemcsak az Intézet ellátásáról, hanem Károlyi személyes családi ügyeiben is segíteni igyekszik. A hideg kutatószobákról szóló, a vágató inflációra panaszkodó, segítyt kérő levelek nem maradnak hatástalanok. 1922-ben Klebelsberg 1 millió koronát szerzett az Intézet részére, s a történészek is megkapták az ötezer koronás segítyt. (Ez nem tűnik túlságosan nagy összegnek, ha tudjuk, hogy egy kiló kenyér ára abban az időben 300 korona volt.)

E kis kitérő után visszatérve az Intézetre, amelynek egy-két éves működés után olyan gyorsan fejlődött tevékenysége és oly nagy számban érkeztek oda kutatók, hogy a gárdapalota meglevő helyiségei kevésnek bizonyultak. Ehhez az az újonnan jelentkező igény is hozzájárult, hogy a továbbiakban ne csak történészek és ne csak végzett tudósok élvezhessék az Intézet nyújtotta előnyöket, hanem részt vállaljon fiatal, még tanulmányaikat folytató tudósjelöltek képzésében is. Ez a gondolat öltött testet Klebelsberg külföldi ösztöndíj rendszerében, melynek egyik elsőként alapított intézete volt a bécsi Collegium Hungaricum. Ez szintén a gárdapalotában kapott elhelyezést. Lassanként az egész palotát elfoglalták a kulturális létesítmények, s Károlyi Árpád joggal nevezhette az 1924-es esztendő korszakos jelentőségűnek, a második megalapítás évének.⁶ Erre az időre tehető egy nagy jelentőségű szervezeti változás is. Eddig az Intézet a Történelmi Társulat fenntartásában, szerény társadalmi adakozásból élt. A klebelsbergi kultúrpolitika egyik jelentős, de sokak által vitatott tette volt az *Országos Magyar Gyűjteményegyetem* kialakítása, amelyben a nagy nyilvános közgyűjtemények olyan autonóm területbe tagozódtak, amelynek fenntartási költségeit nagy részben az állam viselte. Ezzel az előre tervezett és biztosított költségvetéssel a módszeres tudományos munka alapja jött létre. Klebelsberg, látva a bécsi intézetben rejlő tudományos lehetőségek és a Történelmi Társulat anyagi lehetősége között levő szakadékot a bécsi kulturális intézeteket a Gyűjteményegyetem Tanácsa alá rendelte, s ezzel működését államilag garantálta. A Társulat fenntartotta az Intézet tudományos működésének ellenőrzése feletti jogát, valamint azt, hogy a kutatás tudományos programját meghatározva döntő szerepet játszik az igazgató és a tagok kiválasztásánál. Sajnos a későbbiekben bebizonyosodott, hogy ezt a jogát a Társulat nem gyakorolta, s ez a tudományos tevékenységben behozhatatlan hátrányt jelentett. A szervezeti változás kifejezésre jutott a

névhasználatban is, s a hivatalos elnevezés 1924-től Bécsi Magyar Történeti Intézet lett.

Az alapításkor kiadott „Szabályrendelet” fő feladatként a magyar történetírás céljaira kiaknázandó levéltári anyag rendezését és kiadásra előkészítését jelölte meg, amelyen túl mellékfeladat volt az alkalmas kezdőerők bevezetése a levéltári kutatások rendszerébe.⁷ Meghatároztak belső (tisztetdíjas) tagokat, akik a szorosan vett kutatások céljából munkálkodtak vagy segéderőként szakszerű munkálatokat végeztek; s lehettek kültagok, akik a maguk választotta vagy más tudományos társulatok által választott témát kutatják (nem tisztetdíjasok). Rajtuk kívül a kezdetekben csekély számban vendégek is tartózkodhattak az Intézetben, akik csak rövid ideig konzultálták a bécsi gyűjteményeket és csak lakást kaptak.

Ebben az időszakban élte az Intézet *legdinamikusabb korszakát*. 1924/25-ben 17 belső és 14 külső tag dolgozott. Károlyi Széchenyi döblingi hagyatékát rendezte sajtó alá, s a Batthyány-pör anyagán kezdett el dolgozni. Két ösztöndíjas másolta és válogatta a levéltári anyagot Baranyai Bélának kormányzattörténeti munkájához (Kolonits: Einrichtungswerk); Miskolczy Gyula a horvát nemzetiségi kérdést kutatta; Angyal Dávid a Bach-korszak publicisztikáján dolgozott; Szekfü a konstantinápolyi követjelentéseket rendezte és a nagy számú vendégkutató tudományos programja sem különbözött lényegesen az Intézetétől. Károlyi nagy erővel kezdte el a fiatal szakerők kiképzését, akik később a Fontes köteteknek munkatársai lettek. A képzéshez választott módszer azonban egyáltalán nem volt korszerűnek mondható. Évek során ösztöndíjasok tucatjai végeztek aktamásolást, összeolvasást az idősebb kutatók számára. Klebelsberghez írt levelei bizonyítják azt, hogy Károlyi ezt a módszert tartotta a legolcsóbbnak megbízható másolatok szerzéséhez. Több levélben is tudósítja a minisztert, hogy létezik egy ún. „schwarzweiss” másoló, de nem ajánlja a megvételét, mert nagyon drága, nincs hely az elhelyezésére, s különben is mi lesz ha elrontják? Végezetül pedig: „túl kényelmessé teszi a munkát.”⁸ Így hát marad az oklevelek, akták kézi másoltatása, amelyet tanítványa, majd később az igazgatói posztjon utódja, Miskolczy Gyula is bírál, mert: „ezzel csak azt lehet elérni, hogy saját tudományában kiképzett, ambiciózus fiatal tudósban megöljék az önálló szellemet.”⁹

Károlyi a nagyszerű fejlődés ellenére is már igen terhesnek érzi az igazgatói meg-biztatást. Szeretne az adminisztratív munkától megszabadulni, s teljes erejével a Batthyány-pör anyagán dolgozni. A Klebelsberggel folytatott levelezés bizonyítja, hogy át szeretné adni az igazgatást Eckhartnak: „Két remek bécsi alkotásod szempontjából fogva föl a dolgot, ezek jövőjét, kialakulását az én távozásom ... már semmiképp nem befolyásolhatja. Eckhart a Történeti Intézet vezetését ambícióval fogná célzataid szerint vinni. A Collegium Hungaricum pedig Lábanban ügybuzgó, szakértő emberre talál.” A kinevezés azonban késik, s Károlyi nem győz minél hatásosabb érveket írni saját alkalmatlansága és Eckhart megfelelő volta érdekében. A német tudóscsere megbeszélésére Bécsben tartózkodó Schmidt-Ott látogatásakor is igen kellemetlen volt, hogy Károlyi fokozódó nagyothallása miatt Eckhartnak kellett „tolmácsolni”, s az Intézetet „miattam, Kegyelmes uram, nem szabad blamálni.” Közben Eckhartot haza akarják vinni egyetemi tanárnak, de Klebelsberg közbenjárására órákat adhat a bécsi egyetemen, s így marad, hogy néhány év múlva átvehesse a vezetést Károlyitól.

A magyar és a porosz kultuskormányzat közötti egyezmény eredményeképp 1925 közepétől német tudósokat fogadnak, akikért cserébe magyar tudósok mehetnek athéni és olaszországi kutatóhelyekre. Az Intézet rendelkezésére már tizenöt szoba áll, s a könyvtár – hála a sűrűn érkező kultuskormányzati adományoknak – jelentősen gyarapodott. Néhány év alatt a történettudomány elhanyagolt ágazatai jelenetős fejlődésnek indultak. Az Intézet szelleme, a kutatók munkatempója ezekben az években példaadó volt. A fiatal tudósok rendszeresen jártak az egyetem történelmi szemináriumaira. Különösen dr. Dopsch professzor gazdaságtörténete volt

közkedvelt, ami később az Intézet kutatásaiban kamatozott.

Az öröndetes eredmények mellett elgondolkodtató jelek is feltűntek. Hiába növekedett a szobák száma, az állandó tudományos munkát végző kutatók száma nem emelkedett. Egyre inkább előtérbe került a „tudományos menedékház”-ként jelzett mellékkarakter. Nagy számban jöttek a csak néhány hétig ott tartózkodó kutatók, és nem volt ritka az Intézet arculatától teljesen elűtő szakterületen dolgozók kiküldése sem. Károlyi Árpád már az 1927-es beszámolójában óva intett ettől az új útra tért fejlődéstől:¹⁰ „Bizonyára lesznek, akiknek egy történeti intézet ilyen irányú fejlődése nem egészen ínyük szerinti, de ha meggondolják, hogy ez a bifurkáció intézetünket a maga speciális céljai követelésében nem akadályozza, a kultúra és tudomány más tálóin szántogatóknak pedig hasznos; bizonyára bele fognak a tudományos hospitium gondolatába törődni, föltéve természetesen, hogy ez a jelleg fölül nem kerekedik.” Megállapítása szerint az intézet megtartotta eredeti célját, de a mellékkarakter előretörését rezignáltan vette tudomásul. Károlyi Árpád, akinek nevétől elválaszthatatlan az intézet megalapítása és felvirágoztatása, végre 1928-tól átadhatta igazgatói székét a régóta protezsált Eckhartnak, s mint a bécsi kulturális intézetek kurátora, kevesebb adminisztratív kötelezettséggel, többet foglalkozhatott saját tudományos témájával, a Batthyány-pörrel, mely a Fontes egyik ragyogó darabjaként meg is jelenhetett.

Az új igazgató a régi problémával találta szemközt magát. Veszélyben látta az Intézet megalapításának célját. Úgy vélte, hogy az újkori magyar történelem forrásainak feltárása egyre inkább a háttérbe szorul. Megpróbálta útját állni az otthoni intézmények adminisztratív érdekeit szolgáló kiküldetéseknél, a tudományos területen dolgozó hivatalnokok áradatának. S valóban, határozott fellépése után egy rövid ideig ritkábban jelentek meg egyetemi professzorok, hivatalnokok. Helyükre fiatal szakerők, sőt egyetemisták jöttek, akik kiképzésével az intézet nagy szolgálatot tett a magyar tudományosságnak, de a Fontes sorozatra ez a minden időt és energiát lekötő munka is veszélyes volt. Elismerésre méltó munkák születtek a művészettörténet (barokkutatás) és a zenetörténet területén, melyek sok szempontból új és meglepő eredményre vezettek. A Fontes azonban nem haladt, s ez is hozzájárult, hogy Eckhart 1929-ben végül is elfogadta a budapesti egyetemi katedrát.

Új igazgatónak Klebelsberg Angyal Dávidot nevezte ki. Ő több évig volt belső tagja az Intézetnek, s bár nem volt levéltári szakember, mint két elődje, sokéves saját kutatása révén alaposan megismerkedett a bécsi központi levéltárak anyagaival. Miskolczy úgy jellemezte őt, mint „talpig férfi tudósembert.” Angyal, nyugdíjaztatása miatt elhagyta az egyetemi katedrát, Klebelsberg ajánlására 72 évesen lett Habsburg Ottó történelemtanára Spanyolországban. Két éves „házitanítóskodás” után bízta meg a miniszter a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetésével. Igazgatósága elején továbbra is hiányzott a Fontes sorozat tervszerű, módszeres kiadása, de ezidő alatt virágzott a közlekedésügy kutatása, s a budapesti egyetem történetére vonatkozóan is óriási mennyiségű anyag került elő a levéltárakból. Igazgatóságának legmaradandóbb emlékét az intézet Évkönyvének megalapításával állította föl. Visszaemlékezéseiből kitűnik, mennyire bántotta az, hogy a Collegium Hungaricum élénkebb élete elvette a figyelmet a csendben dolgozó tudós intézettől.¹¹ Ez a háttérbe szorítás Károlyit is bántotta, s a közös beszélgetések során jött a gondolat, hogy az Intézet évkönyvet alapít a régi és új tagok levéltári anyagainak publikálására. Az MTA és néhány adományozó segítségével létre is jött az évkönyv, s ezzel az intézetet kiemelték Hamupipőke szerepéből. Az első kötet 1931. novemberében jelent meg, s már e kötet értékelése is jó volt a szakmai körökben.¹² Összesen tíz kötet látott napvilágot, az utolsó 1943-ban jelent meg.

Angyalt igazgatósága idején olyan csendes vádak érték, hogy hízeleg a minisztereknek. Ezt

látszott alátámasztani, hogy Ferenc József születésének 100. évfordulójára kiadandó életrajz megírásával bízták meg, s ezt is – az iratok tanúsága szerint – Klebelsberg sugallta.¹³ Nem használt tudományos népszerűségének az a szintén Klebelsberg-től kapott megbízatás sem, hogy írassa meg családja történetét két ösztöndíjassal. Hóman Bálint miniszteri kinevezése után alig egy évvel pedig már megjelenik az évkönyv IV. kötete – Hómannak ajánlva. A közvélemény ezt is hízelgésnek minősítette. Angyal visszaemlékezéseiben úgy mondja el a történetet, hogy Hóman maga jelölte ki azokat, akiket az évkönyvben látni szeretett volna, s egy volt tanítványával küldte el a kész tervet Bécsbe. Károlyi is fölháborodott az eljárásmódon, de helyzetértékelésük szerint az évkönyv léte vagy nemléte forgott kockán, így az évkönyv megjelent, s Angyal megírta a Hóman Bálintot ünneplő bevezetőt. Azonban ez sem mentette meg attól, hogy szerződése lejártával Hóman ne hosszabbítsa meg igazgatói megbízatását.

Ezekben az években a magyar politika és kultúrpolitika nagy változásokon ment keresztül. A gazdasági prosperitás időszakából – melynek folyamán és Klebelsberg nagyszabású programja alapján jutott az állami költségvetésből a történettudomány támogatására is – a gazdasági válság korszakába léptünk, mely a kormány és vele együtt a kultuszminiszter bukásával járt. Már az 1931/32-es akadémiai évtől költségvetési szigorításokat vezetnek be, csökkentik a kiküldött ösztöndíjasok számát, de az igazán nagy változások majd Hóman minisztersége alatt következnek be.

Klebelsberg hirtelen halála után Angyal javasolja, hogy az Intézet vegye fel a volt miniszter nevét. Az 1934 januárjában rendezett emlékünnepeken Hóman leplezi le elődje szobrát. Az Intézet fennállásáig viselte a „Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet” nevet.

Az 1935-ös évvel alig palástolható csendes *hanyatlás kezdődött el* az Intézet életében. Az ok kétségtelenül a kollektív munka és a publikációk elhanyagolása volt. Úgy tűnt, mintha a Fontes addig megjelent kiadványaival az Intézet elvégezte volna feladatát. A visszarendeződés hamarosan a kulturális intézmények szervezeti átalakításában is jelentkezett. Ennek megértéséhez azonban vissza kell kanyarodnunk a Collegium Hungaricum megalakításához, az 1924-es esztendőhöz.

Mint ahogy ezt már említettük, a növekvő érdeklődés a bécsi kutatások és tanulmányok iránt hívta életre a Collegium Hungaricum intézményét, amely a klebelsbergi elitnevelési koncepció alappillérvé vált. Magas műveltséget, európai tudományos kitekintést, külföldi tudományos kapcsolatokat biztosítani - ez volt a célja a bécsi intézetnek. A vezetőjéül kinevezett Lábán Antal már hosszú évek óta a bécsi Theresianum magyar tanára volt. Rendkívül nagy ambícióval és szervezőerővel látott a Collegium Hungaricum tárgyi feltételeinek megteremtéséhez. A gárdapalotában kialakított és évről-évre továbbfejlesztett kollégiumi szárny végül is „nagyüzemmé” fejlődött. Az első évben még csak 19 ösztöndíjasunk volt, 1929-ben pedig már 58 diákkal foglalkoztak.¹⁴ A „nagyüzemet” azonban nem az ösztöndíjasok alakították ki, hanem a nagy számban özőnlő fizető vagy leginkább nem fizető vendégek. Az ösztöndíjasok kiküldését az 1927-ben létrehozott Országos Ösztöndíjtanács pályázat alapján bírálta el. A kiküldöttek Bécsben folytatták szaktanulmányaikat, rendes hallgatói voltak az egyetemnek vagy főiskolának. Szemináriumai, laboratóriumai, klinikai gyakorlaton vehettek részt, s ennek nem kis költségét is a Collegium Hungaricum állta. Az ösztöndíjasok nagy része bölcsész (történész, nyelvész) volt, de jelentős számban jártak a jogi és orvosi fakultásra is. A kollégiumban szigorú tanulmányi munka folyt. Az igazgató minden hallgatóval egyénileg foglalkozott, havonta beszámoltatta őket tanulmányi előmenetelükről és egyénekre szabott kutatási-tanulmányi programot írt elő. Lábán feladata volt a bécsi professzorokkal való kapcsolattartás is. A tanulmányi munka tudományos eredményeit az 1928-ban induló „Bécsi Collegium Hungaricum

füzetei" sorozatban adták közre. Az évek során összesen tizenhárom füzet jelent meg rendkívül változatos témákban; az orvosi kutatások eredményeitől a magyar drámák bécsi színreviteléig és történeti témákig sok mindent felöleltek. A kollégium belső élete is igen élénk volt. Gondot fordítottak a szellem és a test építésére egyaránt. A kötelező német nyelvórákon kívül még angol, francia vagy olasz nyelvtanfolyamon kellett minden ösztöndíjasnak részt venni. Kialakították saját könyvtárukat, ahol az összes hazai és a főbb német nyelvű szakfolyóirat megtalálható volt. Külön előadások zajlottak általános kulturális kérdésekről, s közkedveltek voltak a bálók.

Nagy szerepet kapott a rendszeres testedzés. Vívóóra és svéd torna, turisztika és úszás tartozott a kollégisták életéhez. A húszas évek végére a gárdapalota majd teljes lakható részét berendezték, átalakították a kollégium számára. Egyre nagyobb méreteket kezdett ölteni mindkét intézetnél a vendégfogadásra való berendezkedés. Aránytalanná ez a Collegium Hungaricumban vált, ahol például az 1932/33-as évben az összforgalom 438 fő volt. A Történeti Intézet 1936-ig összesen 500 olyan kutatónak nyújtott szállást, akik kevesebb, mint egy évig dolgoztak az Intézetben.¹⁵ A *gazdaság válság* súlyos költségvetési helyzetbe hozta a kollégiumot is. Az 1931/32-es tanévben lecsökkent az ösztöndíjasok száma a közel ötvenről a húsz fő körüli szintre, s ezek közül is sokan csak fél éves ösztöndíjat kaptak. Az amúgy is nagy fenntartási költségekkel terhelt és már jócskán tatarozásra szoruló épület fenntartása óriási összegeket emésztett fel. Ezeket az összegeket a minisztérium által kiutalt javadalomból fedezni nem lehetett. A költségvetési hiány pótlására vezette be Lábán a „fizető vendég” szolgáltatást, mely során sok külföldi diák számára kinyitották a kollégiumot, de természetesen ezeknek fizetniük kellett a szolgáltatásokért. A külföldi diákok azonban nemcsak lendítettek a kollégium helyzetén, hanem sok egyéb konfliktusnak is forrásaivá váltak. A magyar kollégisták számára szigorúan tilos volt a politizálás, az ösztöndíjasoknak alá kellett írni a házirendet, melyben elsősorban a viselkedés normái foglaltattak. „Kommunista tagok a bécsi CH-ban” felirattal született 1932. július 1-jén egy „legszigorúbban bizalmas” levél a VKM-hez.¹⁶ Ez névtelenül arról tudósít, hogy „informátora szerint” a kollégium vendégtagjai közül sokan május 1-én vörös kokárdát hordtak, provokatív kijelentéseket tettek Magyarországról, sőt az egyik svéd vendég a kommunista párt tagja és a párt lapjait járatta. Az olasz kollégisták nyíltan kijelentették, hogy antifasiszták. A feljelentő szerint „az igazgatóságnak minderről már kezdettől fogva tudomása van, de még a legcsekélyebb ellenintézkedéseket sem tette meg.” Lábán védekező jelentésében leírja, hogy csak részben igazak az állítások, s a csereösztöndíjasok politikai nézeteit nem ő jogosult megítélni. A svéd tagról felhozottakról maliciózan jegyzi meg, hogy ő svédül nem tud, így nem tudja megítélni, hogy a járatott lapok kommunisták-e? Végezetül rendkívül határozottan elítéli az eljárást: „Besúgókat feltétlenül perhorreszkálok és erkölcsileg ezt az eljárást megvetném és elítélném.”

A fizető vendégekkel sem tudták megállítani az anyagi romlást. A közvélemény is a kulturális pazarlás leépítését követelte, sorozatosan jelentek meg cikkek a sajtóban a kollégiumi luxusról, a protekciós ifjak üdültetési akciójáról. Komolyan megfordult a fejekben a külföldi magyar intézetek épületeinek eladása is.¹⁷ A gárdapalota azonban akkor megmenekült ettől a sorstól, mivel lakóépületnek jelentősebb átalakítás nélkül nem használhatták, közintézménynek pedig Bécs városa is bővében volt, mivel a Monarchia bukása után aránytalanul nagy számban maradt ilyen jellegű épület a birtokukban. A gazdálkodás ésszerűsítése és a lehetséges költségcsökkentés bevezetése miatt Hóman Bálint általános pénzügyi revíziót rendelt el a bécsi intézeteknél. Ez a vizsgálat elsősorban a Collegium Hungaricumban derített föl szabálytalanságokat, pazarlásokat. A hosszú évek alatt egyre több magánkölcsonnt vettek fel a kollégium fenntartásának fedezésére. Amikor ezek elérték a 40.000 Sch-et és már a fűszeres és

más szállítók sem kapták meg számlájuk ellenértékét, beütött a csőd. A Történeti Intézet is hasonló gondokkal küzdött, de a jelentés szerint ők azért nem költöttek többet, mert „Angyal Dávid igazgató már huzamosabb ideje nem veszi fel a szerződésileg biztosított tiszteletdíját teljes összegben.”¹⁸ A pénzügyi revízió folyamán az a javaslat született, hogy szervezetileg vonják össze a két kulturális intézményt. Csökkentett költségvetéssel, jóval kisebb személyzettel (30 főből 11 fő), és szigorú gazdálkodási rend bevezetésével meg lehetne menteni az intézeteket. Ezt a folyamatot Lábán Antal súlyos betegsége is meggyorsította, s így Hóman őt 1934-ben nyugdíjazta.

A válság nemcsak gazdaságilag, de tartalmilag is érezhetően jelentkezett. A bizonytalan helyzet, a hirtelen lecsökkentett tanulmányi segélyek a komoly tudományos munkát is akadályozták. Alig jelent meg ez időben publikáció, a Fontes szinte teljesen leállt. Lábán nyugdíjaztatása után rövid ideig Angyal vezette mindkét intézetet, de Hóman Bálint hamarosan az összes külföldi intézetenél átszervezéseket hajtott végre.

Így került most már az összevont Bécsi Történeti Intézet és Collegium Hungaricum élére Miskolczi Gyula, a Római Collegium Hungaricum volt vezetője, Károlyi Árpád tanítványa, a húszas évek nagy reményű nemzetiség-történésze. Tervei szerint a kulturális szálloda-nagyüzemből újra *szellemi-tudományos műhelyt* próbált kialakítani. Intézeti programjában továbbra is a nagy bécsi levéltárak kiaknázása került a középpontba.¹⁹ Felhívta a figyelmet arra is, hogy a bécsi Nationalbibliothek és Universitätsbibliothek nagy kódex- és kéziratanyagát sem fésülték még át magyar szempontok szerint. A protekciózás kizárásával organikus kutatást javasolt, hogy a tárgykörök pontos kijelölése után több kutató dolgozzon ugyanazon a témán. Részletesen számba veszi a kutatandó tárgyköröket is, pontosan megjelölve a korábban félbehagyott kutatásokat. Szükségesnek tartotta a Történeti Intézet évkönyvének és a Collegium Hungaricum füzetek további kiadását is. A Fontes sorozatban háromévenként két kötet megjelentetését javasolta. A szervezeti összevonás fontos lépéseként egyesítik a két könyvtárat és egyben nyilvános gyűjteménnyé minősítik.

A tudományos tervek megvalósíthatók lettek volna, de a következő évek eseményei nem kedveztek a tudományosság ilyen irányú fejlődésének. Miskolczi Gyula szerint az 1937/38-as tanév volt az utolsó, amelyben fiatal kutatók tudományos eredményeket felmutatva dolgozhattak. A következő években egyre romlottak a kutatási munka feltételei. Ausztria önállóságának elvesztése és a magyar politika irányváltoztatása rányomta bélyegét a bécsi tudományos munkára is. Egyre kevesebb ösztöndíjas töltött egy egész tanulmányi évet az Intézetben, a háborús években pedig egy sem. Ez idő alatt pedig csak rövid lélegzetű, praktikus munkák születhettek. Miskolczi megfogalmazásában: „egy rossz anyagi konjunktúra fénnyel elvonta a fiatalságot a tudományos tevékenységtől s elvette a kedvét a kutatómunkában való elmélyedéstől.” Az ösztöndíjasok számában abszolút értékben nem volt olyan jelentős a csökkenés, mint az a munkák értékében történt. Nagyon sok fiatal „csábítottak” el a kedvezőbb németországi feltételek és az újonnan alapított ösztöndíjak (pl. Mitteleuropäischer Wirtschaftstag).²⁰

Végezetül tekintsük át több évtized távlatából, hogy a két bécsi kulturális intézmény milyen hasznára vált a magyar művelődéstörténetnek. A Collegium Hungaricum-ba az ösztöndíjakció tizenhét év alatt 530 fiatal szakember jutott el úgy, hogy egykét szemesztert végezzen a bécsi egyetemeken vagy gyakorlatot szerezzen a klinikákon, tudományos laboratóriumokban. Rendkívül magas ez a szám.²¹ A berlini és római Collegium Hungaricumok csak néhány fővel előzik meg Bécset. Rómában az egyházi, Berlinben pedig a harmincas évek végén előretörő, a gyakorlati képzést szolgáló német ösztöndíjak emelik meg a számot. A bécsi Collegium Hungaricum mindvégig tudományos igénnyel is fellépett. Nem elégedtek meg az ösztöndíjasok

egyetemi szemináriumokban végzett munkájával, hanem többre, elmélyült tudományos munkára ösztönözték őket. Egy 1933-ban összeállított jelentés szerint az addig eltelt időben az ösztöndíjasok 674 publikációt jelentettek meg (könyv, cikk, tanulmány).²² Olyan tudósok kezdték itt pályájukat, mint Fél Edit, Bibó István, Keresztury Dezső – aki később a berlini intézet lektora lett –, Németh Antal, a Nemzeti Színház igazgatója, Genthon István művészettörténész, Kozocsa Sándor bibliográfus, Szép Ernő író és a Történeti Intézet életében is jelentős szerepet játszó történészek, Miskolczy Gyula, Mályusz Elemér.

A Bécsi Történeti Intézet jelentősége talán még nagyobb; elég ha csak a Fontes megvalósult köteteire gondolunk (40 kötet). Néhányat kiemelve közülük: Károlyi Árpád munkái Széchenyi döblingi hagyatékáról, a Batthyány-pörről és az 1848-as pozsonyi törvénycikkekről; Miskolczy és Thim József szerb-horvát nemzetiségtörténeti munkái; Baranyai Kolonits Einrichtungswekje, Szekfü kötete a magyar államnyelv történetéről. Arról sem szabad elfelejtenünk, hogy a bécsi kutatások indirekt is hozzájárultak számtalan történeti téma feldolgozásához azzal, hogy nagyon sok anyagot szállítottak a kidolgozásukhoz. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv egyike a világ leggazdagabb levéltárainak, s az itt fellelt dokumentumok a jövő tudománya számára is hasznára válnak. Annál is inkább, mivel a II. világháborúban felbecsülhetetlen értékű dokumentumok részben vagy egészben megsemmisültek, így például a Kabinet és a rendőrminisztériumi levéltárak szenvedték el ezt a sorsot. Ezek közül sok aktát már csak az Intézet forráskiadványaiban lehet fellelni. A bécsi kutatások úttörő módon befolyásolták Magyarország kormányzata és közigazgatása történetéről ismerteket; a művészettörténetei a barokk kutatások gazdagították; Közép-Európa egészét felölelték a gazdaságtörténeti munkák; archeológiai és egyháztörténeti értékek kerültek felszínre. Az eredmények között kell említeni az Intézet munkamódszerét, mely az adatok mind teljesebb összegyűjtésén, pontosságon, hitelességen alapult. Ez a pozitívista munkamódszer az érintetlen területeken az óriási adattömeg kezelésekor rendkívül fontos szerepet játszott. Az intézet tudományos súlyát elsősorban Károlyi Árpád jelentette a nemzetközi történészkörökben is. Az osztrák tudományossággal való jó kapcsolatot pedig az biztosította, hogy a fiatal történészgeneráció több tagja tudását a bécsi egyetem szemináriumában tökéletesítette, s így sok szakmai kapcsolat a továbbiakban is élő maradhatott. Még jelentősebbek lehettek volna a tudományos eredmények, ha az Intézet fejlődése megmarad az eredetileg kijelölt történettudományi csapáson, s célratörően csak a Fontes kötetivel foglalkoznak. Az ösztöndíjasok, a tagok kiválasztása gyakran nem ezen szempontok alapján történt, s eluralkodott a tudományos kutatás szelleme helyett a tudományos hospitálás gyakorlata.

Még egy jelenségről érdemes említést tenni, ez a Fontes publikációk útja az osztrák tudományos körökben. Miskolczy Gyula, aki több mint tizennyolc éven keresztül állt kapcsolatban a bécsi kulturális intézetekkel, s mint a bécsi egyetem professzora az osztrák tudományos körökkel, így ír erről: „Értetlenül állok az előtt a tény előtt, hogy az osztrák történetírás alig vette figyelembe a Fontes-köteteket, annak ellenére, hogy azok épp úgy fontos ismereteket tartalmaznak az osztrák és a magyar történelem számára is. Az okot egyszerűen megtalálhatjuk. Bár a köteteket elküldtük az osztrák nyilvános szemináriumok könyvtárai számára, de a magyar címek miatt tovább senki sem tanulmányozta azokat. Pedig a magyar nyelvű bevezető tanulmányon és a lábjegyzeteken kívül minden közölt dokumentum az eredeti nyelven, tehát németül, latinul, franciául íródott.”²³

Az Intézet a II. világháború után még az 1946/47-es tanévben újraindult, s úgy tűnt, hogy folytatni lehet a félbeszakadt kutatásokat, sőt, kiadásra előkészítették az Intézet évkönyvének 11. kötetét is.²⁴ A megjelentetésre azonban már nem kerülhetett sor. A hidegháború éveiben az

Intézet szüneteltette működését, s néhány év múlva a használaton kívüli épületet eladták az osztrák igazságügyminisztériumnak. Az Intézet 20.000 kötetes kiváló állományú könyvtárát, amely Magyarország határain kívül a legértékesebb gyűjtemény volt a Kárpát-medence történetéről, hazaszállították, s az MTA Történettudományi Intézetének rendelkezésére bocsátották.

Jegyzetek

1. KLEBELSBERG Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916-1926. Budapest, 1927.
2. KÁROLYI Árpád: A Bécsi Magyar Történeti Intézet első lusztruma. (1920-1925). = Levéltári Közlemények. 1925.
3. Analecta. Magyar Történelmi Társulat iratai. OSZK, Kézirattár.
4. Ua. m. 1. szám
5. KÁROLYI Árpád levelei Klebelsberg Kunóhoz. 1922. jan. - 1927. október. OSZK, Kézirattár.
6. Ua. m. 2. sz.
7. A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. tanévi működése. Budapest, 1926.
8. Ua. m. 5. sz.
9. MISKOLCZY, Julius von: Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen. = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 15. Bd. Wien, 1962.
10. KÁROLYI Árpád tanulmányi jelentése. 1927.1. félév. MOL P. 1541. BMTI. 2. cs.
11. ANGYAL Dávid: Emlékezések. London, 1971.
12. SCHUNEMANN, K: Jahrbuch des Ungarischen Historischen Institut in Wien. Bd. 1. = Historische Zeitschrift. Bd. 147. München, 1932.
13. MOL P. 1541. BMTI. 3. cs.
14. A Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve. Budapest, 1936.
15. MOLK.701.cs. 1932-36.
16. Ua. m. 15. sz.
17. DEÉR József: A külföldi Collegiumok. = Magyar Szemle, 1931.
18. Ua. m. 15. sz.
19. MOLK.636.702.cs.
20. Ua. m. 9. sz.
21. SCHNEIDER Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön. Kézirat.
22. Ua. m. 15. sz.
23. Ua. m. 9. sz.
24. MISKOLCZY Gyula jelentései. 1945-1948. = Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéről. 1945-1948. Budapest, 1988. Új Magyar Központi Levéltár.

SUMMARY

Márta Schneider: Hungarian Cultural Institutes in Vienna between the Wars

The most noted of the Hungarian cultural institutes in the Austrian capital during the interwar period were the Vienna Hungarian Institute of History and the Collegium Hungaricum.

The foundation of these institutes is linked to the name of Count Kunó Klebelsberg, the Hungarian minister of religion and public education, and his policy of elite education. The institutes performed the twin task of providing the framework for high-level postgraduate studies abroad by Hungarian intellectuals and studying historical documents housed in Vienna.

The Institute of History, founded in 1920 and headed by Árpád Károlyi, considered its main task to be the processing of documents relating to Hungary which were held in the Viennese archives. A remarkable achievement on the part of the institute was the publication of the volume *Magyarország újabbkori történetének forrásai* (Sources of Recent Hungarian History). The institute offered excellent facilities for Hungarian historians working in Vienna, and also ensured close contacts with Austrian and European scholarly circles. The ten yearbooks which began publication in 1931 found wide recognition abroad.

The Collegium Hungaricum was founded in the autumn of 1924 and its first director was Antal Lábán. The number of scholarship recipients studying in Vienna and elsewhere in Austria steadily increased. Findings were published in the series *Bécsi Collegium Hungaricum füzetek* (Papers of the Vienna Collegium Hungaricum). The 13 volumes published contained various studies, from medical researches through the performance of Hungarian plays in Vienna to historical subjects.

The two institutes were united in 1936 under the directorship of Gyula Miskolczy. Because of strained financial circumstances, research work with fewer participants but of greater efficiency was given priority. With the merging of the libraries of the two institutes a collection of Hungarian-related material was formed which, with its 20.000 volumes, became one of the largest outside Hungary. For a time after the war, until the academic year 1947/48, it seemed as though funds would still be available, and volume 11 of the Institute of History's yearbook was prepared for publication. However, in the years of the Cold War the institute ceased functioning.

III. A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK 1988. ÉVI VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓI

A bibliográfia a munkatársak 1988-ban megjelent írásainak szelekciója alapján készült. Nem tartalmazza a napilapokban megjelent kisebb terjedelmű írásokat, hír-jel-legű anyagokat, valamint interjúkat. A bibliográfiában a gyors tájékozódást a szerzők nevének betűrendje segíti. Ezen belül a tanulmányok közlemények sorrendje a következő: az egyes szerzők által publikált könyvek, könyvrészletek után betűrendben következnek a tanulmánykötetekben közzétett tanulmányok és/vagy folyóiratcikkek.

ARDAY LAJOS

Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről. Budapest, 1988. Kossuth, 78 p. Ethnic groups in contemporary Hungary. Budapest, 1988. TIT. 107. p., 1 térk. (Hlavik György társszerzővel.)

BALLA GYULA

„Korlátok és Korláthok ellen" Tamás Mihály munkássága = Az Állami Gorkij Könyvtár évkönyve, 1986. Budapest, 1988. ÁGK. 175-191. p.; és Irodalmi Szemle, 31. 1988. 9. 1078-1088. p.

A magyarországi nemzetiségi dokumentáció kialakulásának vázlatos története. = Az Állami Gorkij Könyvtár évkönyve, 1986. Budapest, 1988. ÁGK. 113-117. p. Nagydobrony – egy falu, amely a térképen is megtalálható. = Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1988. MKI. 299-313. p. Hagyomány és megújulás. A kárpátaljai magyar irodalom változásai. = Kapu, 1.1988. 4. 13-16. p.

A kárpátaljai magyarság demográfiai viszonyai. = Kárpátalja. Az Almássy téri Szabadidőközpont TÉKA klubjának kiadványa. Budapest, 1988. 3-4. p. A kárpátaljai magyarság jogi helyzete. 1945-1985. = Kárpátalja. Az Almássy téri Szabadidőközpont TÉKA klubjának kiadványa. Budapest, 1988. 26-28. p.

BARABÁS BÉLA

A magyar nemzeti kisebbség Romániában. = Nyelvünk és Kultúránk, 1988. 72. 20-35. p. (Enyedi Sándor, R. Süle Andrea, Tóth Pál Péter társszerzőkkel.)

A magyarországi nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) kutatása. - Társadalomkutatás.

BÁN D. ANDRÁS

Jászi Oszkár: Előadás 1947-ben a Martinovics-páholiban. = Újhold Évkönyv, 3.1988. 1.436-437. p. (Kísérőtanulmány)

DIPPOLD PÉTER

A Történelmi Szemle repertórium 1958–1982. Budapest, 1988. Akadémia, 252 p. Területi szempontok érvényesülése a magyarságkutatási dokumentáció rendszerében. = Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1988. MKI. 283-295. p.

ENYEDI SÁNDOR

Aranka György erdélyi társaságai. (Szerk. Enyedi Sándor). Budapest, 1988. Szépirodalmi. 283 p. (Magyar ritkaságok.)

Bukaresti magyar iskolák. = Tiszatáj, 42. 1988. 9. 90-95. p.

A Kéziratkiadó Társaság történetéhez. I. = Magyar Könyvszemle, 104. 1988. 1. 67– 74. p.

A magyar nemzeti kisebbség Romániában. = Nyelvünk és Kultúránk, 1988. 72. 20-35. p.
(Barabás Béla, R. Süle Andrea, Tóth Pál Péter társszerzőkkel.) Magyar színház a diaszpórában. A torontói Kertész-jelenség. = Színház, 21. 1988. 12. 39-42. p.
„Tisztító önvizsgálat ideje jött el. . .”. Reflexiók Balogh Edgár és Robotos Imre vitájához. = Kritika, 1988.11.12-16. p.

ÉGER GYÖRGY

Kemény emlékkönyv. Budapest, 1988. VÁTI. 154 p. (Miklóssy Endre társszerzővel.) A Drávaszög nemzetiségi viszonyai az elmúlt száz évben (1880–1981). = Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1988. MKI. 217–257. p.

FEJŐS ZOLTÁN

Magyarok az Egyesült Államokban az 1980-as években. Demográfiai társadalmi adatok, fogalmi problémák. = Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1988. MKI. 177-216. p.

Harc a háború ellen és az új Magyarországért. Szemelvények egy New York-i magyar hetilap cikkeiből. = Medvetánc, 1988.1. 281-289. p. Válogatás a „Harc” 1944-5-ös cikkeiből. = Medvetánc, 1988.1. 291-332. p.

JOÓ RUDOLF

Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Budapest, 1988. Gondolat. 223 p., 1 térk.
Report on the situation of the Hungarian minority in Rumania. (Szerk. Joó Rudolf) Budapest, 1988. Magyar Demokrata Fórum. 206. p., 1 térk.
A magyarországi nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) kutatása. = Társadalomkutatás, 1988.2. 36-53. p.

JUHÁSZ GYULA

Magyarország külpolitikája 1919-1945. (3. átdolg. kiad.) Budapest, 1988. Kossuth. 485 p.
Problems of the Hungarian Resistance after the German Occupation, 1944. = British Political and Military Strategy in Central Eastern and Southern Europe in 1944. (Ed. William Deakin, Elisabeth Barker, Jonathan Chadwick.) London, 1988. Macmillan. 180-189. p.
Etnikum, nemzet, nemzettudat: Válság és önismeret. = Világosság, 29. 1988. 8–9. 497-509. p.
Existenzielle Not in Siebenbürgen. = Südtirol (Graz), 28.1988. 6.4-7. p.
A hungarológia fogalmának és tárgykörének értelmezése. = Hungarológiai Értesítő, 8.1986. 1-2. 318-321. p. (1988).
Magyarország és az európai rend (I. rész). = História, 10. 1988. 2–3. 3-6. p., 8. p.
Magyarország külpolitikája (II. rész). A második világháború. = História, 10. 1988. 4.17-18. p.
Nemzettudat, magyarságtudat a XX. században. = Új Fonás, 20.1988. 5. 8–16. p.

KISS GY. CSABA

Hungária és/vagy Szlavica. Nemzeti ideológia az 1861-es szlovák sajtóban. = Forradalom

után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Budapest, 1988. Gondolat. 464-495. p.

Über einige Aspekte des Generationenromans in der slavischen und nichtslavischen Literaturen von Ostmitteleuropa. = Hungaro-Slavica. Budapest, 1988. Akadémiai. 103-112. p.

Contradictions of the national image in East-Central-European Anthems. = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 29.1987. 3-4. 381-401. p. (1988.)

Hungarian Studies. The Central European dimension. = The New Hungarian Quarterly, 29.1988. 109.154-159. p.

Közelítés két Gombrowicz-regényhez. = Jelenkor, 31.1988.7-8. 709-714. p.

A magunk Európája: A Közép-Európa vitához. = Hitel, 1.1988.1.44-45. p.

A magyar irodalom határai – néhány összehasonlító szempont. = Új Forrás, 20.1988. 5.43-48. p.

MOLNÁR IMRE

A „peresztrojka” csehszlovák módja. = Motolla (München), 1988. nov. 2. p.

ROMSICS IGNÁC

Bethlen István emlékirata. 1944. (Szerk. Romsics Ignác). Budapest, 1988. Zrínyi Katonai K. 171. p. (Sisak és cilinder)

The social basis of the communist revolution and of the counter-revolution in Hungary. = Revolutions and interventions in Hungary and its neighborstates, 1918–1919. (Ed. Peter Pastor.) New York, 1988. 157-168. p. (East European Monographs, 140.) Graf István Bethlens politische Ansichten (1901–1921). = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 32.1986. 3-4. 271-289. p. (1988.) A Tanácsköztársaság társadalmi bázisa. = Propagandista, 12. 1988. 7. 97–102. p.

R. SÜLE ANDREA

Tények és következtetések a II. világháború utáni román népszámlálások adatai alapján. = Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1988. MKI. 123-144. p.

A magyar nemzeti kisebbség Romániában. = Nyelvünk és Kultúránk, 1988. 72. 20-35. p. (Barabás Béla, Enyedi Sándor, Tóth Pál Péter társszerzővel) Településrendezés - román módra. = Élet és Tudomány, 43. 1988. 30. 941–943. p. Vitatott kérdések és szemléleti különbségek a magyar és a román történetírásban. = Alföld, 39. 1988.11. 36-54. p.

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

Venczel József: Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Válogatott írások. (Szerk. Székely András Bertalan). Budapest, 1988. Közgazdasági és Jogi K. 272 p. (Magyar társadalomkutatások a nagyvilágban.)

Társadalomtudomány, politika és népszolgálat szintézise Venczel József munkásságában. = Venczel József: Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Budapest, 1988. Közgazdasági és Jogi K. 7–20. p. és Társadalomkutatás, 1988. 1.117–127. p. Venczel József és a magyar-román társadalomtudományi kapcsolatok. = Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1988. MKI. 323–329. p. Közös dolgaink. Magyarok és szomszédaik közgondolkodásunk tükrében. = Szivárvány, 8.1988. 24. 113-127. p.

Magyar-szlovén szellemi kapcsolatok. = Napjaink, 27. 1988. 6. 6. p. A nemzetiségi lét vallása

és a társadalmi beilleszkedés. = Társadalomkutatás, 1988. 3. 32-47. p. Responsabilitatea sociologului. = Timpuri, 1988. 83–90. p.

TÓTH PÁL PÉTER

A jelképek szerepe a nemzeti tudat működésében. = Jel-Kép, 9. 1988. 1. 5-13. p. A magyar nemzeti kisebbség Romániában. = Nyelvünk és Kultúránk, 1988. 72. 20-35. p. (Barabás Béla, Enyedi Sándor, R. Süle Andrea társszerzőkkel.)

(Összeállította: Gambár Gizella)